روښان
او پر روښانیانو لیکلي آثار

لیکواله:
عزیزه افغاني

پېژندګلوي د:
دوکتور فاروق اعظم

کتاب پېژندنه:

دکتاب نوم :
روښان او پر روښانيانو ليکلي آثار
ليکواله: عزيزه افغاني
پېژندگلوي د: دوکتور فاروق اعظم
چاپ نېټه: 1387 ل
شمېر : 500 ټوک
ډيزاين: ذبيح شفق

چاپځی:
د دانش خپرندويې ټولنې تخنيکي څانگه _ پېښور
Tel:2564513Email:Danish2k2000@yahoo.com
WWW.DANISHPRESS.COM

پېژندګلوي

ددې لیاره چې ستاسو په وړاندې پروت کتاب (د روښان او پر روښانیانو لیکلي آثار) نسبتا سم وپېژندل سي، زه يې د پېژندګلوۍ ترعنوان لاندې پر درو لویو برخو وېشم. یوه برخه يې د کتاب د محترمې لیکوالې پېژندنه ده چې دا څوک ده؟ په څنګه محیط او ماحول کې پیدا او لویه سویده؟ څه تعلیم یې کړیدی او ددا ډول مهم کتاب د لیکلو صلاحیت یې څومره دی؟ فکري بنیاد یې کوم او روښاني دورې ته یې څنګه کتلي دي؟ او ځیني نورو دا ډول سوالونو ته جواب چې بیله دغه برخې به ددې کتاب پېژندګلوي ناقصه وي.

د پښتو ادب په تاریخ کې د روښاني دورې په اهمیت او ددغې دورې پرمهمو لیکوالانو یا پردغه فرهنګي تحریک د لیکنو د معرفي په ارزښت هغه وخت پوره پوهید ای سو چې موږ د بایزید روښان او د روښاني دورې پر فکري، سیاسي او ادبي بهیر او د هغو پر څرنګوالي یوه هراړخیزه علمي څېړنه وکړو. سره لدې چې له نیکه مرغه د پښتو ادب پر دغه مهمه دوره غنیمت خو تیت و پرک څه لیکل سویدي مګر یوې مفصلې هراړخیزې علمي څېړنې ته يې اوس هم تږې یو. زه پردې مهمې دورې دغسې یوه لیکنه چې د پښتو ادب د مینانو تنده په ماته سي دلته نکوم؛ داځکه نه غواړم چې ددې کتاب یوه کوچنۍ او ساده پېژندګلوي په یوه داسې مفصله څېړنیزه لیکنه واوړي چې ددی کتاب موضوع وربدله کړي. خو پر دې دورې باندې د یوه اجمالي نظر او پېژندګلوۍ پرته هم ددی کتاب په اهمیت او د محترمې لیکوالې د زیار په قدر لکه څنګه چې په کارده ډېر خلک نسي پوهید ای. په همدې منظور ددی پېژندګلوۍ په دوهمه برخه کې د بایزید روښان او روښاني دورې فکري، سیاسي او ادبي حالاتو ته یوه لنډه کتنه سویده.

د پېژندګلوۍ دریمه برخه د کتاب پر لیک او ترتیب یو انتقادي نظر دی.

د کتاب د لیکونکې لنډه پېژندنه

آغلې عزیزه افغاني د مرحوم حاجي اختر محمدخان لور او د میوند د غازي مرحوم سرتیپ نورمحمد خان لمسۍ ده. د کندهار د ښار د لومړۍ ناحیې په یوه روڼ انده او دینداره کورنۍ کې زوکړیده؛ لومړني او منځني تعلیمات يې په عینو او زرغونه آنا لیسه کې سرته رسولي او د کابل د پوهنتون د ادبیاتو د پوهنځي د پښتو څانګې څخه فارغه سویده. پر افغانستان د روسانو ترحملې سمدستي وروسته پاکستان ته مهاجره سوه. هلته يې د شوروي تجاوز پخلاف د خپلو مجاهدو ورونو په څنګ کې ښوونیزه او فرهنګي مبارزه کول. د وخت څخه په استفاده يې د پېښور پوهنتون د پښتو څانګې څخه ماسټري او ورپسې يې ایمفل وکړ. ډاکتر محمد اقبال نسیم خټک د پېښور د پوهنتون د پښتو څانګې پخوانی مشر په هغه تقریظ کې چې د شیر افضل خان بریکوټي پر کتاب (بایزید انصاری) چې په اردو ژبه چاپ دی لیکي چې: (د پېښور پوهنتون) په پښتو څانګه کې یوې شاګردې ـ عزیزه ـ پر بایزید او د بایزید پر تحریک ډګري کړیده (شیر افضل خان بریکوټي، ص. ۳۹). پر ډاکترۍ يې هم تر ډېره کار کاوه. په فارسي ادبیاتو کې هم ښه لوی لاس لري او په دغه څانګه کې يې د پېښور له پوهنتونه دماسټرۍ درجه اخیستې ده. د کال ۱۹۸۷ څخه تر ۱۹۸۹ پورې په پېښور کې د مجاهدینو د ښځو په پوهنتون کې د پښتو ژبې او ادبیاتو استاذه وه. له ۱۹۸۹ څخه تر ۱۹۹۲ پورې د مجاهدینو په عبوري حکومت کې د پوهنې د وزارت د ښځو د تعلیم د څانګې رئیسه وه. کله چې په ۱۹۹۲ کې مجاهدین کابل ته ولاړل عزیزه

خور ورسره نه ولاړه او دخپلې کورنۍ سره پېښور کې پاته سوه. ترډېره په پاکستان کې وه او اوس کندهار کې پرکور ناسته ده. واده یې کړی او مور ده.

عزیزې خور پدغه کتاب کې چې ستاسې په وړاندې دی افغانی خو په ځینو نورو ځایو کې نورې تخلص کارولیدی چې نسبت یې و خپل نیکه (سرتیپ نورمحمد خان) ته کړیدی. په مهاجرت کې یې د افغاني تخلص خوښولو وجه ښائې داوي چې هغې پخپل افغانیت فخر کاوه او غوښتل یې د پاکستان په علمي محیط کې یې خلک د افغانی په نوم وپېژني.

په فرهنگي برخه کې عزیزې خور مهمې او جرائتمنده لیکنې کړیدي. دلته دهغې دیوې لیکنې د مثال په ډول یادونه کوم چې د جهاد په دوران کې دافغانستان دجهادي څېړنو دمرکز څخه په خپرېدونکي قلم مجله کې چاپ او ډېر لاس په لاس سوه. مرحوم مولوی محمد یونس خالص چې دجهاد له پیاوړو مشرانو او لیکوالانو څخه وو د جهاد د وخت د خپل تنظیم په اخبار کې یې یو عالمانه مضمون ولیکي چی عنوان یې وو (موږ هم مور او خور لرو) مولوی صاحب دا مستدل مضمون د یرغلگرو او معاندینو د انتقاداتو په جواب کې لیکلی وو چې گواکې مجاهدین ښځو ته حقوق نه ورکوي. عزیزې خور د مولوی صاحب پردغه مضمون یوه ښه کره انتقادي لیکنه وکړه او د قلم په معتبره مجله کې یې چې د جهاد یوه مشهوره غیرتنظیمي، علمي او ادبي خپرونه وه په همدی عنوان چاپ کړه چې موږ هم مور و خور لرو. هغې استدلال کاوه چې نورو زموږ د ښځو غم ندې اخیستی بلکه پرموږ دا د تمساح اوښکې د خپلو استعماري اهدافو لپاره تویوي. داځنگه کیدای سي چې دوی له یوې خوا زموږ وروڼه اشرار او ترورستان بولي، هغوی راوژني، زموږ میندې بورې کوي، خویندې را ورارې کوي، د سر سیوری مو ورکوي، کورو ته مو په زور راننه وزی، پت و عزت مو رالوټی او له کورو مو شړي او مهاجرت ته مو مجبوروي خو بلی خوا ته زموږ د حقوقو او پر موږ د زړه سوی ناری وهی؟ په عین حال کی چی لاسونه یی زموږ د پلورونو او وروڼو په وینو سره دی او زموږ کورنی او دټولنی ټول بشری بینیادی حقوق یی تر پښو لاندی کړیدی زموږ د یوشمیر حقوقو چیغی وهی. موضوع داسی ساده نده. دوی فکر کوی چی د اشرار او ترهگر په ټاپه او ورپسی پخپلو توپ او طیارو به زموږ روحیات او مقاومت وځبی، زموږ څخه به د عقیدی د دفاع او وطن د آزادی د ساتلو رمز (جهاد) واخلی او د ښځو د حقوق په نارو او ډنډورو به اسلام چی زموږ د بقا او عزت راز او رمز دی کمزوره کړی. او چی کله یی موږ ددغه راز او رمزه محروم او ذهنا مریان کړو بیا چی هرڅه راباندی کوی کوی به یی؛ داځکه نور به نو موږ فکری هډانه، خودی او علو همت نلرو چی د استعمارگر پخلاف مو و مقاومت ته وهڅوی. .... عزیزه خور پخپل دغه عالمانه مضمون کی د خپلو مشرانو او علماء کرامو څخه هم گیله لری چی د خدا (ج)، اسلام او زموږ د مؤمن ولس د هوسائی لپاره او هم د استعمار د دسیسو د خنثی کولو په منظور ولی د ښځو حال ته د اسلام د هدایات مطابق توجه نکوی؛ تل دا وائی چی ښځه دا حق نلری او دا حق نلری خو نه وائی چی دغه حقوق بیا لری او باید ورکول سی. زموږ ښځینه طبقه ولی په سلو کی ۹۹،۹ بی علمه ده، لمونځ یی ندی زده او قرآن نسی لوستلای؛ په معنی پوهیدل او نور ددین ضروری احکام او عصری علوم لکه طبابت، اولاد روزنه، کورنۍ چاری او داسی نور ورښوول خو لا پرځای پریږده؟ دا حق چا ځینی سلب کړیدی او زموږ د ناپوهۍ او له اسلامه د ناخبری گناه د چا ده؟ منم، دا ترڅه حده د تیرو حکومتونو ده خو تر ډېره حده د علماء کرامو هم ده. دوی ولی په لوی لاس د اسلام د دښمنانو تبر ته لاستی ورکوی؟ اسلام خو پخوا په نړۍ کی تر ټولو نورو ټولنو مهذبه او نه یوازی په دینی بلکه په دنیوی علومو کی هم تر نورو ټولو جوامعو پرمختللې نظام وو. د سلف صالحین لار ولې خوشې سوه؟ زموږ محترم علماء دین د اسلام د صریح ارشاداتو پخلاف زموږ د ځینو رواجونو د اصلاح لپاره ولې اقدام نکوي؟ دلته ښځه ولې په بدیو کې ورکول کېږي؟ یو فاسق او فاجر پلار یا ورور ولې خپله لور یا خور په قمار کې یو بل معلوم الحال فاجر او فاسق ته وروډوي؟

د اسې نکاح ملايان ولې تړي؟ او دد اسې نورو غېر شرعي رواجونو پرخلاف ولې نه راپورته کېږي؟

ما (ددی پيژند گلوی ليکونکی) مولوی صاحب خالص وليد، دقلم مجله مي وركړه او په دغه مورد کې مې هغه ته وويل چې که د عزيزې خور پر جوابيه مضمون څه وليکي. نور خلک هم ښايي څه پر وليکي او پدې ډول به دا مهمه مسئله روښانه او د يو مثبت علمي، فرهنگي او ټولنيز تحول پيلامه سي. خو مولوی صاحب راته وويل چې دا خور موږ ته محترمه او زموږ د جهاد د سنگر ملگرې ده. څه چې وايي درست، پر شريعت برابر او د اسلام سره د همدردۍ او خواخوږۍ په منظور يې وايي؛ په رشتيا هم موږ بايد دغو مسايلو ته رسيدگي وکړو خو په او سنيو شرايطو کې چې د يو لوی دښمن سره مخ يو ددې حساسې موضوع شاربل مصلحت نه بولم.

په اسلامي ـ افغاني چوکاټ کې په افغانانو کې د ښځو دغې حساسې مسئلې ته په دغسې يو جرائت ډېر کم کسان را ورانديږ سويدي؛ دا ځکه هغوی ويريږي چې د بيدينۍ ټاپه به پر ولگيږي په تېره بيا د جهاد په خاصو شرايطو کې چې ډېرو (په سر کې يې غربيانو) تحجر او افراط ته پکې واهه. خو عزيزې خور دا وېره نه درلوده دا ځکه خپله د دين او وطن د دفاع په سپيڅلي سنگر کې ولاړه وه او اخلاص يې ډېرو ته معلوم وو.

د مسلک په لحاظ، د عزيزې خور د قلم مؤثريت او د فکر د تمثيل قوت هغه وخت چا ته ښه ځرگند ږي چې د هغې د (بيوطنه شهزادگۍ) کيسه دقلم په مجله کې څوک ولولي چې هغې د خپل مهاجرت د سفر په وخت کې د دوو نورو پښتني مېرمنو د مهاجرت په باره کې ليکلې ده. دا د خارجي تجاوز په وړاندې زموږ د ښځمنو د عظيم مقاومت او د خپل دين او پاکې خاورې سره د پښتني مېرمنو د بې کچه مينې او فداکارۍ واقعي داستان دی.

زموږ د نجونو د تعليم په برخه کې د عزيزې خور د ستاينې وړ زيار خو مثالي دی. هغې د هجرت په ډېرو سختو شرايطو کې دنجونو لپاره په پېښور، کويټه، اسلام اباد، کراچۍ او دمهاجرو په ډېرو لېرې پرتو کمپونو کې ابتدائيه، متوسطه او ثانوي په سوو ديني او عصري مدرسې جوړې کړې. دا کار هغه وخت او په هغه شرايطو کې څه اسانه کار نه وو؛ علمي توان، دينداري، د ولس په نبض پوهېدنه او خپلو خلکو ته يې دخدمت سرشاره جذبه غوښته.

پدې ډول علمي لاسته راوړونو، فرهنگي هلوځلو او په ولس کې دننه ټولنيزو خدمتونو عزيزه افغانې خور ته ددې کتاب په ليکلو کې يو ممتاز موقعيت او پر موضوع يو خاص تسلط ورکړيدی.

د بايزيد روښان ژوند، کورنۍ او تحريک يې

دبايزيد روښان دنسب شجره:

بايزيد د قاضی عبدالله زوی وو. عبدالله د شيخ محمد زوی، د بايزيد پرنده لمسی، د سراج الدين کړوسی، د چراغ الدين کوسی او د سلطان ابراهيم دانشمند چې د بنگله دېش په ډاکه کې ښخ دی کودی وو. ځينې د بايزيد په حواله د هغه د نسب سلسله تر ابوايوب انصاري(رض) رسوي. بايزيد خپل ځان انصاري او وروسته مسکين باله؛ پيروانو يې پير روښان او مخالفينو يې پيرتاريک ورته ويل. کورنۍ يې د جنوبي وزيرستان د کاڼيگرم د سيمې وه. ددې سيمې خلک اورمړ (برکيان) وه

ځينې مؤرخين وايي بايزيد اورمړ وو او اورمړ پښتانه ندي خو ډېری بيا اورمړ يا برکيان پښتانه بولي او استدلال کوي چې دا ببلتون د پښتنو دکمزورولو لپاره پردو رامنځته کړيدي. څرنگه چې مؤثقو مؤرخينو اورمړ سړبني پښتانه او دخرښبون له اولادې څخه بللي او بايزيد اورمړ وو نو هغه پښتون وو (شيرافضل خان ص

۱۵۰؛ تاریخ حیات ا فغا ني). مولنا عبد القدوس قاسمي اورمړ او برکیان یو ګڼي او پښتانه یې بولي. دده په قول دا قوم پخوا د غزني په شاوخوا کې اوسېده او د سلطان محمود په وخت کې وزیرستان ته کډه سو او د خدمت په بدل کې هلته ځای ورته ورکول سو.

د بایزید د قوم په مورد کې دا استدلال هم کېږي چې مخالفینو د بایزید په وخت کې غوښتل چې هغه غیرپښتون ثابت کړي، تجرید یې کړي او بیا یې په پښتنو ووهي. پداسې حال کې چې که هغه پښتون نه وای نو خپل کتاب یې په پښتو نه لیکي دا ځکه هغه وخت نه یوازې د فارسي سره د خلکو حساسیت نه وو چې دده مخالفت به خلکو کړی وای بلکه پښتو او پښتانه تر سخت فشار لاندې هم وه.

بایزید ځانته دوه لقبه ورکړی وو: یو انصاري او بل مسکین. انصاري یې لومړی وو او وروسته یې هغه په مسکین بدل کړ. انصاري لقب یې ممکن په دوو وجوهاتو کړی وي. یو دا چې ده ځان د خدای (ج) د دین په انصارو او ملاتړو کې باله او د عیسی علیه السلام د حیات طیبه په پیروی به یې دا نوم پر ځان ایښی وي. قرآنکریم د عیسی علیه السلام په باره کې فرمایي چې یوه ورځ هغه مبارک خلکو ته وویل: من انصاری الی الله. قال الحواریون نحن انصار الله (څوک د خدای په لار کې زما مرسته کوي. حواریونو وویل چې موږ د خدای په مرسته یو). ښایي د بایزید هدف د انصاري تخلص څخه همدا معنی وي (د خدای په مرسته).

دوهمه توجیه یې ښایي دا وي چې ممکن بایزید ددې لپاره ځانته د پیری په اوله مرحله کې انصاري وایه چې ځان تلویحا عرب وښیي ترڅو خلک یې احترام وکړي او پیغام ته یې اهمیت ورکړي. خلک ده ته د عرب او د یوه داسې کس په سترګه وګوري چې پلرو نو یې اسلام دوی ته راوړی دی. پدې ترتیب لکه دښمنانو چې د بایزید د تجرید په منظور هغه غیرپښتون کاوه همداسې ممکن بایزید خپله هم د نورو د محبوبیت د جلبولو په منظور ځان غیر پښتون ښوولی وي (والله أعلم بالصواب).

ځینو د بایزید و انصاري لقب ته داسې توجیهات جوړ کړیدي چې په اومه هجري پېړۍ کې یو تن چې شیخ ابراهیم دانشمند نومیده او ځان یې د ابو ایوب انصاری (رض) له اولادې باله او د شیخ شهاب الدین سهروردي مرید وو په عراق کې د خپل پیر تر وفات وروسته هندوستان ته ولاړ او هلته د شیخ بهاء الدین زکریا ملتاني سره د ېره سو او د هغه لاسنیوی یې وکړ. څه وخت وروسته شیخ بهاء الدین زکریا هغه وزیرستان ته د ارشاد لپاره واستاوه. د دانشمند کورنۍ هلته د اورمړو سره مېشته سوه او کرار کرار ډېر سول.

پورتنی روایت چې د بایزید کورني د ابو ایوب انصاری (رض) د اولادې څخه وه او د عراق څخه وهندوستان ته او له هغه ځایه بیا وزیرستان ته راغلې وه زما په نظر کمزوره ښکاري. یو دلیل دادی چې د بایزید په اووه پښته کې یوه هم خپل د نسب سلسله د ابو ایوب انصاری سره نده تړلی. ټول مؤرخین پدې متفق دي چې بایزید د قاضی عبدالله زوی د شیخ محمد (امین) لمسی، د بایزید پرنده کړوسی، هغه د شیخ محمد، هغه د سراج الدین، هغه د چراغ الدین او هغه بیا د ابراهیم دانشمند زوی وو. په دوی ټولو کې یوه هم انصاری تخلص ندی کړی بلکه بایزید لومړی سړی دی چې ځانته یې انصاري لقب ورکړیدی (شیر افضل خان بریکوټی، ص. ۷۹).
دوهم دلیل دا چې دده هغه نیکه چې وائي عرب وو (شیخ ابراهیم دانشمند) او د عراق څخه هندوستان ته راغلی وو ولې و ځانته د دانشمند لقب اختیار اوه؟ داخو سوچه فارسي ترکیبي کلمه ده. حتی د بایزید د ځینو نیکه ګانو نومان او القاب هم فارسي دي لکه پرنده، چراغ او دانشمند. عرب او عربي ژبه د هند په مسلمانانو کې ښکاره او منل سوی عزت درلود او تر اوسه یې لری. که شیخ ابراهیم دانشمند په قوم عرب او انصاري وای نو په ډېر فخر به یې ځان و ابو ایوب انصاری ته منسوب کړی وای او انصاري به یې ځان بللای څو هرچا یې قدر کولای. د هرات مشهور صوفي خواجه عبدالله ځانته انصاري وایه او دغه تخلص یې و شهرت ته ښه ګټه رسولې ده. څه دلیل دی چې شیخ ابراهیم یو داسې مهم تعلق چې په هغه به یې ټولو خلکو عزت کولای له ځانه لیرې او

یو بل متنازع فیه نوم (دانشمند) یې پر ځان کنبیښود او په سل زیاره به یې خلک قانع کول چې که عرب او د پیغمبر د قوم څخه نه دي نو پوه او دانشمند خو دي چې عزت یې باید وسي. تاسې وګورئ! د پښتنو په سیمو کې مېشته عربان او سیدان یونیم زرکاله وروسته هم پخپل عربوالي فخر کوي او د عرب او سید وصف له خان سره ساتي. بلکه ډېری یې د خپلو نومانو په سر او پای دواړو کې د سید او آغا توری د خپل اعزاز لپاره راوړي لکه سید احمد آغا، سید محمد آغا او داسې نور نومان. دلته سید د ښاغلي او آغا د بادار په معنی دي خو په اصطلاح او عوامو کې ددواړو نسبت و پیغمبر علیه السلام ته کېږي. حتی ځینې خو په دغه هم بس نکوي او هاشمي هم د خپل نوم په پای کې ور زیاتوي مثلا سید حمید آغا هاشمي. همدا ډول حضرتان چې ځان د حضرت عمر (رض) اولاده بولي هرچېرې ځانو ته حضرتان (مجددی) وایي او د نوم په سر و پای کې لکه سیدان د خپل نسب او د حضرت عمر (رض) سره د خپل قومي تعلق ذکر کوي لکه حضرت میاجان جان آغا مجددي، حضرت بزرګ آغا مجددي او داسې نور حضرات. بل مثال یې د خواجه ګانو دی؛ دا خلک خپل دنسب سلسله وحضرت صدیق (رض) ته رسوي او د ځان سره د خوجه یا خواجه توری حتمي تړي لکه حضرت خواجه معین الدین چشتي او داسې نور. څه دلیل دی چې شیخ ابراهیم دانشمند یا دده اولادې د بایزید ه تر وخته ځانو ته انصاري ونه ویل؟ تر بایزید دمخه دده د کورنۍ هېڅا او حتی دده خپل معاصر خپلوانو (د پلار په شمول یې) هېڅ یوه ځان ته انصاري ندي ویلي. څرنګه چې په پښتنو کې څوک خپل قام نسې بدلولای نو د بایزید کورنۍ هم خپل قام نسوای تغییرولای او په زیات یقین بایزید د انصاري تخلص د خدای د مرستندوی په معنی استعمال کړیدی نه خپل تعلق د ابو ایوب انصاري (رض) سره. مغلو هم بایزید پښتون باله نوځکه مرزا حکیم د کابل والي ته خپل درباریانو وویل چې که پیر روښان خوشې کړي نو رسوخ به یې پخپل قوم (افاغنه) کې نور ډېر سي او هغوی به زموږ له خراجه ډډه وکړي.

پدې ډول د بایزید د کورنۍ د تاریخ له مطالعې څخه سړي په زغرده ویلای سي چې دا کورنۍ بیخي عرب نه وه بلکه پښتانه وه او بایزید ځانته د انصاري لقب د یو څه وخت لپاره ښایي په هغو دلایلو انتخاب کړی وي کوم چې ما دمخه ذکر کړل.

دبایزید روښان پیدا ایښت او لوئېدنه:

د اورمړو څه کورنۍ د لودي پښتنو د سلطنت په وخت کې د پنجاب جلندهر ته کډه سوې وې. په دوی کې د ابراهیم دانشمند د اولادې څخه یو څو کورنۍ هم وې او په جلندهر کې یې دغه نوې مینې ته د تبرک په منظور بستي دانشمندان وویل. د بایزید نیکه، شیخ محمد، او زوی یې عبدالله په کانیګرم کې او سېدل خو یو بل زوی یې په جلندهر کې وو. هغه هلته وفات سو او کونډه یې (بی بی آمنه) د هغه ورور قاضی عبدالله وکړه پدی شرط چی دغه میرمن به له خپلی پلرګنۍ څخه چی په جلندهر کی وه نه جلا کوی. ددوی څخه په ۹۳۱ هـ ق (۱۵۲۴م) کی یو زوی پیدا سو چی نوم یی دبایزید بسطامی په اقتفا بایزید پر کنبیښود.

د بایزید پلار (قاضی عبدالله) مجبور وو چی پسله څه وخته وطن (وزیرستان) ته ولاړسی داځکه هلته یی بله ښځه (فاطمه)، زوی (یعقوب) او نور ماشومان وه او ورسره یی ملایی هم وه؛ نوموړی په ټولو وروڼو کی ښه ملا وو. قاضی عبدالله به کله په وزیرستان او کله په جلندهر کی وو. پر هندوستان د مغلو یرغل پیل سو؛ بابر باچا په هند کی د پښتنو سلطنت ړنګ کړ(۱۵۲۲م). پښتانه هرځای تر تعقیب او شک لاندی وه او مغلو هرځای پښتانه ځبل. پدغسی شرایطو کی نور عبدالله په آسانه د وزیرستان او جلندهر ترمنځ چی ډیره لار وه تګ راتګ نسوای کولای. د بایزید مور یی پدی راضی کړه چی وزیرستان ته ورسره ولاړه سی (۹۳۷ هـ ق). دا وخت به بایزید د ۲ کالو وو. د عبدالله بل ورور (خدیداد) هم له جلندهره و کانیګرم ته ورسره کډه سو.

د بایزید مور (بی بی آمنه) په کانیګرم کې د خپلې بنې سره ګذاره نسوای کولای او بېرته جلندهر ته خپلې پلرګنۍ ته ولاړه خو بایزید د پلار سره پاته سو. وائي چې مور میره سی پلار پلندر سی. میرې بد ورسره کول او پلار یې سر نه په ګرځاوه. پدې ډول یې پلار پلندر او مور پر جلندهر سوه. قاضي عبدالله خپل زوی، بایزید، خپل یو شاګرد، ملا پاینده، ته حواله کړ چې مروجه دیني علوم وروښئي. سبق یې تر منیة المصلی او عمدة الاسلام پورې وو ایه خو د کورنۍ ستونزو په وجه یې نور ادامه ورنکړای سوای. کلونه هسې بې سبقه پر تیر سوه. چې ځوان سو د پلار څخه یې و حج ته د تلو اجازه وغوښته چې د حج په نیت ځم خو که پر لارې پر یو کوم سم چا پیښ سوم علم به هم ځینې زده کړم. پلار یې موافقه ونکړه ویل پیسه ته نلرې د پور په پیسو یا په لار کې په فقر کولو حج ندی پکار.

بایزید ذهین، سرشار او مبتکر سړی وو. هغه چې ولیده د علم حصول یې د کورنۍ مشکلاتو په وجه ترسره نسو نو د معرفت پرخوا یې مخ کړ. هغه وخت د مریدي بازار په وزیرستان کې څه چې په ټوله پښتونخوا کې تود وو. پیرانو به د خپل لنګر د تود ساتلو او مریدانو به د ځان د پورته او ښه ښوولو په منظور هرځای د پیرۍ او مریدۍ تبلیغ کاوه. دا خبره خو عامه وه چې څوک پیر نلري دین نلري. پیرانو د مریدانو په خولو کې ځینې عربي جملې ورکړې وې چې ګواکې احادیث نبوي دي او هرځای به یې پر عوامو د تیرې توری پشان کارولې. مثلا یو صحیح حدیث دی چې محمد (ص) فرمائي: لادین لمن لاعقل له. یعني چا لره چې عقل نه وي دین نسته. همدا سبب دی چې په اسلام کې پر کوچني، بیسده او لیوني دیني مکلفیتونه یا نسته یا معطل او یا تخفیف دي. خو هغه وخت دوی دا حدیث اړولی وو او ویل یې چې لا دین لمن لا شیخ له (څوک چې شیخ نلري دین نلري). یعني چې څوک پیر نلري ګویا عقل نلري او چې عقل نلري نو دین نلري.

د بایزید ټولې کورنۍ په پیرۍ کې ګوتې وهلې. دده اکا (خداداد) چې بایزید ډیر پر ګران وو پیري کول او د کانیګرمه دوړو ته چې هلته هم څه برکیان او سیده کېده سو. خداداد هلته چا مړ کړ او پر ځای یې زوی، اسمعیل، د پیرۍ پر ګدۍ کېنینوست. شیخ اسمعیل په لږ وخت کې ډیر شهرت پیدا کړ او په مریدانو کې یې دا خبره مشهوره وه چې دده مخلص مرید په دې دنیا کې الله پاک لیدای سي. عالمانو او نورو پیرانو د شیخ اسمعیل مخالفت کاوه او عوامو یې رغبت. هغه وخت یو مرید باید د یو پیر د مریدۍ او ماذونۍ له لارې د پیرۍ مقام ته رسیدلی وای. دا ځکه ددوی په نظر بیله دغه لارې پیرۍ ته رسیدل ممکنه نه وه؛ بیله پیره د پیرکیدو ادعا یې بدعت او ګمراهي بلل. خو شیخ اسمعیل ویل چې ماته خپل پلار په خوب کې طریقه راښوولې ده. پر بایزید خپل د اکا زوی (شیخ اسمعیل) ګران وو او چې بیا د شیخ پلار شهید سو نو دده نور زړه سوی هم ورسره ډیر سو او چې کله هغه ادعاء وکړه چې ماته د پیرۍ طریقه پلار په خوب کې راښوولیده نو د بایزید هم زړه نرم سو او بل دا چې ګویا د یو چا په لاسنیوی پیر سویدی او بدعت یې ندی کړی. بایزید د شیخ اسمعیل د لاسنیوی اراده وکړه خو پلار یې له هغه څخه د مریدۍ مشوره ورنکړه. یو خو دا چې ښائي پرنفس به یې نه هواریده چې دده زوی دی دده د وراره مرید وي او بل دا چې د بایزید پلار ویل چې شیخ اسمعیل ځان بې اذنه او بې پیره پیر کړیدی. خلکو ښه نه ګاڼه او پیرانو خو سم صفا ګمراه باله. هغه وخت حالات داسې وه چې حتی اخوند درویزه غوندې یو لوی عالم دین لیکي چې پیربابا په اول ملاقات کې پسله هغه چې ما د طریقت په لار کې د خپلو خواریو او ریاضت حال ورته وو ایه راته وویل «د پښتنو کامل پیر شوی یې خو ښه دې ندی کړې چې بې پیره یې. د شیخ فاني فی الله د اجازت نه بغیر په ریاضت کولو اخیر سړی ګمراهي ته رسي» (اخوند درویزه، مقدمه ید).

پاته دې نه وي چې پیربابا (سیدعلي غواص ترمذي مشهور په پیربابا) په ۹۰۸ هـ ق کې په هندوستان کې زیږیدلی او د یوسفزو علاقې ته په ۹۵۰ / ۱۵۵۷ م کې ورغی او په بنیر کې دیره سو. د هغه ځای یو خان (ملک

دولت ملیزی) خپله لور ورکړه، ټوله ژوند یی په بنیر کی تیر او همهلته د ۸۱ کالو په عمر وفات سو. زیارت یی ما (د پیژند ګلوی لیکونکی) لیدلی دی. پیربابا تقریبا څلوېښت کاله په پښتنو کی په روحانی ارشاد مشغول وو. اصلی نسب یی چاته معلوم ندی خو ده ځان د مرکزی آسیا د ازبکستان د ترمذ سید باله او فارسی یی ویل. ورنیکه یی د مغلو (ګوډ تیمور) سره له مرکزی آسیا څخه هندوستان ته راغلی وو. د پیربابا پلار (قنبرعلی) په هند کی د مغلو د سلطنت د مؤسس (ظهیرالدین بابر) ډیر نژدی ملګری او د هغه لپاره یی د پاچهی په نیولو کی ډیری منډی کړیوی. کله چی بابر پاچهی ونیول نو قنبرعلی ته یی ښه منصب ورکړ او وروسته د همایون باچا په دربار کی یی هم ډیر عزت وو. د پیربابا پلار د پښتنو خلاف د بابر او همایون نژدی ملګری وو. کله چی همایون د شیرشاه سوری څخه په ۹۴۰ هـ ق کی ماته وخوړه او کابل ته په تیښته وو یو د هغو څو محدودو نژدی ملګرو څخه چی په دغسی سخت وخت کی ورسره وو د پیربابا پلار وو (اخوند درویزه، مقدمه، ی). پیربابا شخصا هم د مغلی دربار سره کورنی دوستی درلوده او د مغلو د سلطنت د ټینګښت لپاره یی په پښتنو کی پخپله روحانی طریقه کار کاوه. دلته د اخوند درویزه صاحب ذکر هم په لنډه ضرور دی دا ځکه پدی کتاب کی یی ډیر نوم راغلی دی. دغه متبحر عالم او دده اولادی پښتو ادب ته د قدر وړ خدمتونه کړیدی. د روښانیانو د دوران څیړنه د اخوند درویزه صاحب د نوم له ذکر پرته نسی پوره کیدای. اصلی نوم یی درویزه او په ختنه د مرکزی آسیا څخه دراغلو ترکانو څخه وو؛ مور یی تاجکه وه (اخوند درویزه، مقدمه ب). خپله اخوند درویزه صاحب ځانته ننګرهاری وایه. هغه د پیربابا خلیفه وو. په ۹۴۰ هـ ق/۱۵۳۳م پیدا او په ۱۰۴۸ هـ ق کی په پیښور کی وفات او په هزارخانی کی ښخ سو. مایی قبر لیدلیدی. د اخوند درویزه صاحب د پښتو کتابو څخه تر ډیره وخته په مساجدو کی د وعظ او نصیحت لپاره کار اخیستل کیدی. اخوند صاحب په افغانستان کی د مذهبی تعلیم د نصاب له بنسټ اېښوونکو څخه دی.

د بایزید پلار هم لکه اخوند درویزه او پیربابا داسی فکر کاوه چی بیله پیره څوک نسی پیر کیدای ځکه یی خپل زوی، بایزید، د شیخ اسمعیل له مریدی منع کړ. بایزید ته پلار مشوره ورکړه چی د خپلی کورنی او مشرانو پر پله ولاړ سی او د شیخ بهاء الدین زکریا ملتانی د خاندان لاسنیوی وکړی. بایزید د پلار مشوره قبوله نکړه خو د شیخ اسمعیل مریدی هم ځینی پاته سوه. پدی ډول لکه د علم حصول چی یی نیمګړی پاته سو د طریقت وصول یی هم نیمه خوا سو.

بایزید د تپ و تلاښ سړی وو. خو د هغه د شخصیت د تکوین په مخکی د هغه کورنی او ټولنیز خنډونه وه چی غوښته یی نو موړی پر زړو او مروجو لارو روان او د رواج په یو خاص او معین چوکات کی عیار کړی. مګر د هغه سرشاره او باغی فطرت هغسی نسوای کیدای. بایزید بی پیره عبادت، نفلونو، اورادو او ریاضت ته زور ورکړ خو ورسره یی د ځوانانو د بزم په محفلو کی هم برخه اخیسته؛ ساز یی خوښ وو او ګډیدی به. د پلار یی دا ګډوډ وضعیت نه خوښیدی. په کورکی دده او د میرې هم جوړه نه وه. پدی ترتیب د ژوند هره خوا ورته ناسازګاره وه. د بایزید فکر ډیر خراب وو. پلار ته یی وویل چی زما وستا ګډ ژوند نور نه کیږی ماته یو څه راکړه چی ځانته جلا ژوند او کور په جوړ کړم. پلار یی هم چی فکر وکړ چی د زوی یی هره خوا خرابه سوه څه مځکه او مال یی وربیل کړل. ده پخپلو خپلوانو کی یوه نجلی، بی بی شمسو، وغوښته او واده یی ورسره وکړ (۹۵۵ هـ ق/۱۵۴۵م).

د بایزید ژوند هسی چی ده غوښته سم نه تیریدی. له ناچاره یی د پلار نیکه لار بدله او تجارت ته یی مخه کړه. پدغه امید، د یوې قافلې سره کندهار ته ولاړ چی یا به یو ښه پیر پیدا کړی، یا به څه پیسه وګټی او کیدای سی بخت یاری ورسره وکړی دواړه ترلاسه کړی. معلومه سوه چی په تجارت کی یی هم د ګټی قسمت نه وو. له هاخوایی پر لار قافله د مغلو له خوا تقریبا چور سوه (مغلو مامورینو د مال ۳/۲ د مالیې او ټیکس په قسم ځینی

واخیست). هغه وخت (۹۵۷ ق هـ) د مغلو حکومت وو؛ دوی بیرم خان ته چې د همایون لخوا په کندهار کې والي وو عرض وکړ. هغه یې غور ونکړ او پدې ډول بایزید بیرته کورته تاواني راغی (شیر افضل خان، ص ۹۰). روایت دی چې د مغلو د والي د دربار وضعیت پر بایزید بد اثر وکړ او فکر یې وربدل کړ. په کندهار کې هم د مغلو په دربار کې د هندوستان درباري آداب مراعات کیده. لکه په هندوستان کې چې به څوک د باچا سلامت په حضور مشرف کیدل نو اول به ورته پر ګونډو کیدی او د تعظیم سر به یې ورته ټیټاوه او بیا به یې د هغه په اجازه عرض کاوه. دلته هم بایزید او ملګري یې بیرم خان ته په دا ډول تعظیم مکلف وه. د بایزید پر پښتني غرور دا صحنه بده ولګیده، احساس یې ورزخمي کړ او لدغه عمله شرمنده وو.

دبایزید روښان مذهبي او سیاسي ژوند:

د بایزید تلاښ د علم په حصول، د طریقت په قبول او د تجارت په وصول کې یو په بل پسې ناکام سو. د مغلو دربار یې احساس هم ورجریحه داره کړ. خو دغه ذهین او مبتکر سړي باید د ژوند یوه لاره ایستلې وای. انسان چې مأیوس سي او ټولې لارې پر خپل مخ بندې ووینې نو خدای (ج) ته مراجعه کوي. د حالنامې مؤلف (علي محمد کندهاري) چې د بایزید د پیروانو څخه وو وایي چې کله بایزید د ناکامه تجارت څخه راوګرځید او ډیر خفه وو نو د خدای (ج) لخوا ږغ پر وسو چې: «یا بایزید ! ملوک الدنیا مخلوق ولاینبغي للمؤحد أن یخدم المخلوق لأجل شئ من الدنیا ... ـ یعني بایزیده ! د نړۍ باچاهان مخلوق دي، یو مؤحد ته (چې یوازې د خدای پرستش کوي) نه ښائي چې د دنیا لپاره د مخلوق خدمت وکړي. ته پنځه کاله په کور کې کښینه، ریاضت کوه، د خلکو سره مه ګډیږه او د دنیا کار مه کوه که نه په غضب به اخته سې.» بایزید ښه ډیر وخت په چله او ریاضت کې تیر کړ. هلته یې د تفکر، پلان، عمل او مبارزې لار طرح او خپله نقشه یې له شریعته تر مسکنته جوړه کړه.

د بایزید په قول یوه شپه یې حضرت خضر علیه السلام ولید او ده ته یې لاس ورکړ. له دغه ځایه ده ځان پوره او کامل وباله خو پوره کوونکی او مکمل لا تر اوسه نه وو چې نورو ته دعوت او ارشاد وکړي. وایي څه وخت وروسته بیا ږغ پر وسو چې که اوس څوک صادق د لارې د موندلو لپاره درته راځي نو لار وروښیه چې له یوه څراغه نور ډیر بل سي (بایزید انصاري، ۱۹۲۷، ص ۱۱). له دغه ځایه بایزید ځان پیر کامل او مکمل وباله او نورو ته یې دعوت پیل کړ. مریدان نیول او د خپلې طریقې تلقین یې کاوه. هغه وخت په عرفاني محافلو کې د سنائي، عطار، مولوي، جامي، حافظ او داسې نورو عارفانو اثار ویل مروج وه او یقینا به بایزید ویلې او برخه ځینې کړیوې خو د پیرۍ طریقه یې چې په هغه کې موسیقي او د ښځو ګډیدل روا وه جلا او ځانګړې وه چې له بل چا یې نه وه اخیسته. هغه د سلوک څو مقامونه هم له خپله ځانه ایجاد کړه. بایزید متجدد وو، خپل یې مذهب، خپل یې تصوف او خپله یې لاره وه. هغه خپله طریقه ویسیه (اویس بن عامر قرني یمني ـ وفات ۳۷ هجري) بلل چې بیله واسطې د حق تعالی څخه د الهام په ذریعه هدایت اخلي او د لدني علم خاوند وو (آنچه از راه کسب و درس دست ندهد علم اولیاء و أنبیاء راعلم لدني ګوید) او یا (ګویند حق با او بدون میانجي جبرئیل سخن کردي ـ دبستان مذاهب، ص ۳۰۹). بایزید د سلوک اته مقامه تعیین کړیوه: شریعت، طریقت، حقیقت، معرفت، قربت، وصلت، وحدت او مسکنت. اخیرې درې مقامه (د روښانیانو په نظر) د وحدة الوجود دي او د مسکنت (سکون) مقام یوازې د بایزید وو او نور څوک حتی ده ته ډیر نژدې خلیفه هم دغه مقام ته نسو ای رسیدای.

بایزید خپل دعوت او تلقین اول له خپله کوره پیل کړ، خپله ښځه یې په خلوت او چله کې کښینول او بیا یې په کلي کې څه خلک مریدان کړل. ده به هر مرید او د طریقې شوقي پخپل کور کې په چله کې کښیناوه او ښځې به یې د هغو خدمت کاوه. د بایزید پر پلار دا بده لګیده چې ځوانه مړور یې د پردو نارینو خدمت کوي. همداراز، ده د کلي یو شمیر ښځې هم خپل مریداني کړې او چلې ته یې راوستې. البته د ښځو او نارینه کوټې

بیلی وی. په چله کی به ښځو هم سرود ته ذکر کاوه. دا کار د هغه وخت له مسلطو تولنیزو شرایطو سره ښکاره ټکر وو او هرچا خصوصا عالمانو نه خوښول. خو بایزید چی پخوا هم د خپل سر وو او اوس خو ورسره پیر کامل هم وو د چا پروا بیخی نه درلوده. بایزید هغه سرود چی د خدای (ج) لپاره وی حلال گاڼه نو ځکه هغه سرود چی دده په خانقاه کی دده په قول د الله (ج) د محبت لپاره ږغیدی (سرود سلوک) حلال وو. ځینی وایی بایزید خپله هم آهنگونه جوړول او ویل یی؛ د موسیقی څو راگونه ده ایجاد کړیدی. د بایزید په خلیفه گانو کی میرفضل الله ولی او د هغه خلیفه حاجی محمد په موسیقی کی لوی لاس درلود؛ دوی د موسیقی شپږ مقامه جوړ کړیوه. حاجی محمد په رباب کی څو تاره اضافه کړه او د هغه په ښوونه افغان موسیقارو د تصوفی رقص ځینی نوی نغمی ایجاد کړی. خو قوالانو دا په پوره وزن برابرولای نسوای نو بایزید ددی نغمو په وزن کی اصلاح وکړه او دده په رهنمایی کی موسیقاران ددی قابل شول چی د سلوک سرود، طربیه نغمی او شپږ سروده (ناسری، پنج پرده، چهارپرده، سه پرده، جنگی آهنگ، مقام شهادت) جوړ کړی. د بایزید لمسی (احداد) به ملا زمان اخوند چی لوی موسیقار وو همیش د ځان سره گرځاوه. احداد (د شیخ عمر زوی او د بایزید لمسی) خپله په خواږه آواز او د موسیقی په ترنم کی خیرالبیان وایه. مرزاخان انصاری هم د موسیقی په وده خصوصا رباب کی لاس درلود؛ خیرالبیان او مقصود المؤمنین به یی په ښه آواز ویل. د مرزاخان د زامنو (عبدالحکیم او خدایداد) هم د موسیقی سره علاقه وه. د عبدالحکیم زوی عبدالحلیم هم موسیقی ږغول (کرگر، ص **۲۵۰-۲۵۳**، ۲۲۱). هغه وخت د سرود شپږ مقامه وه چی د بایزید پیروانو به د خپل پیر او ملگرو اشعار، غزل او قصیدی پکښی ویلی.

بایزید ویل چی هغه سرود چی ددنیا لپاره کیږی حرام دی، چی د جنت لپاره کیږی مباح دی او چی د الله (ج) لپاره ږغیږی حلال او ښه دی. روښانیانو به ویل چی حق تعالی افغانانو ته دوی خزانی ددوو کسانو له طفیله ورکړیدی؛ یوه د علم توحید خزانه د پیرروښان له طفیله او بله خزانه یی د موسیقی د ملاحاجی محمد له طفیله. هغوی استدلال کاوه چی دریی (دف) ته محمد (ص) اجازه ورکړی وه او الله (ج) فرمائی چی هل من حرم زینه الله التی أخرج لعباده و الطیبات. مگر ملایان ددوی په دغه تحویل کله قانع کیدل؟ که څه هم د موسیقی پر مسئله او د هغی پر کیف و کان د اهل شریعت او طریقت اختلاف دی او حتی اهل طریقت پخپل منځکی هم پردی خبره ټول په یوه خوله ندی خو بایزید په ډیر جدیت دا مسئله مطرح کړه. ترده پخوا او وروسته هم یو شمیر پیرانو او صوفیانو موسیقی ته د خدای (ج) ذکر کړیدی. د مولنا جلال الدین بلخی ثم رومی شپیلی دا زر کاله زغیږی چی وایی (بشنو از نی چون حکایت میکند ـ وزجدائیها شکایت می کند). تراوسه د ترکیی په قونیه ښار کی د مولنا بلخی په دربار کی درویشان رقص کوی. د خواجه معین الدین چشتی موسیقی خوښه وه او د هغه مرید امیرخسرو دهلوی په موسیقی کی لوی لاس درلود او خپل تصوفی اشعار به یی پکښی ویل. د هندوستان مشهور صوفی شیخ علاء الدین بخپله موسیقی ته کښینستی. ابوسعید ابوالخیر، حجة الاسلام امام غزالی او ځینی نور متصوفینو سرود روا گاڼه خو په غونډو او مجلسونو کی یی د ښځو او زلمو گډون روا نه باله. په افغانستان کی په ډیرو زیارتو کی اوس هم سهار او ماښام او یا د کال په یو ځانگړی وخت کی نغاری ډنگیږی. د هیلمند د دریشان د امیربلند آغا، د گرش د سید تاجدار آغا او د کندهار د خاکریز د شاه آغا په دربارونو کی تر اوسه نغاری ډنگیږی او ملنگان او مخلصین رقص ورته کوی. په نقشبندیه طریقه کی خو موسیقی د ارشاد یوه مهمه وسیله ده. او په هندوستان کی د هندو اکثریت فرهنگ چی موسیقی یی د مذهب یوه برخه ده د مقابلی لپاره مسلمانانو قوالی چی نعتونه پکښی ویل کیږی د خپل مذهب د ټینگ ساتلو د یوی وسیلی په توگه رواج کړیده. د مشهور قوال نصرتعلیخان مرحوم له خولی ما اوریدلی دی چی ویل یی زه پخپله موسیقی سره خلک د خدای (ج) خوا ته متوجه کوم. پدغه مناسبت می رایاد سوه چی په کندهار کی چا د یو منلی ښه سړی (ملا محمد

حسن اخوند) څخه چي د وخت مشهور بزرگ وو او رباب يې خوښوو پوښتنه وکړه چي ملاصاحب مباركه ! رباب وهل ښنگه دي، خلک يې بد گڼي؟ هغه په ډير اخلاص ورته وويل زما دي خوله ماته سي چي به وايم رباب بد دي. ملاحسن اخوند به هر وخت پخپل جومات کې يو طالب درلود چې ده ته به يې رباب واهه.

د بايزيد پنځه کلنه چله پوره سوه، د باندي راووت (۹۲۲ ق هـ) او په ډير زور سره يې خپل دعوت چلاوه. تر ډيره يې د پيري آوازه خپره سوه. دده ذهانت او د نفوذ چټک خپريده دي دومره په اولو وختو کې چې د پيري کار يې ښه مخ په بره روان وو او متشدد کړي وو چې نورو ته يې سلام هم نه کاوه؛ پر ملايانو، پيرانو او خانانو سخت لگيدی او ويل يې چي ملايان د خانانو په خدمت کې او خانان و پيران بيا د ظالمو حاکمانو په استخدام کې دي. خو وروسته يې د ټولنيزو عكس العملو په نتيجه کې خپله رويه نرمه کړه. يوه ورځ بايزيد تيريدی؛ گوري مړي ښخيږي او د خلکو گڼه گوڼه ده. بې اعتنا ځيني تير سو حتی سلام يې هم ورته ونکړ. خلک ډير خفه سول. بايزيد چي يو څو قدمه تير سو بيرته راوگرځيد او خلکو ته يې سلام وکړ. خلکو پوښتنه ځيني وکړه چي دا ولې؟ بايزيد ورته وويل چي ماته الهام وسو چي سلام ورته وکړه (سلام قولا من رب الرحيم). ترهغه وروسته يې خپله رويه د خلکو سره څه نرمه کړه.

بايزيد د ذهينوالي سره يوځای د استدلال ښه قوت درلود او ژبه ور سړي وو چي چا په آسانه نسوای ماتولای. په څلورو ژبو (پښتو، فارسي، عربي او پنجابي) ښه پوهيدی. اخوند درويزه هم د بايزيد په هوښيارۍ اعتراف کوی او وايي: دا بايزيد په عقل پور وو او شيطان غوندي پيشرو وو د بدانو. د هرچا په خوی يې کار کړ ځکه ډير ټولي پري وشوی د عاميانو (اخونددرويزه، ص ۱۳۵). بايزيد په پيري کې يو قدم مخته ولاړ او ويل يې چې يوازي زه او زما مريدان پر سمه لار روان يو، نورو ټولو لار ورکه کړي او پر شرک روان دي. لکه پيربابا او د هغه وخت نورو پيرانو چي ويل بيله پيرکامله څوک سمه لار نسي موندلای بايزيد هم او ترهغو يو قدم مخته ويل چي بيله زما د لاري په بله لار کې نجات نسته. په ځان کې د پيري دغه انحصار او يوازي د خپلې لاري د حقانيت دعوی د بايزيد پخلاف د کاڼيگرم علماء راوپارول خو څرنگه چي بايزيد د قاضي عبدالله زوی، د شيخ اسمعيل د اکازوی او د طريقت ددرنی کورنی سړی وو نو هرچا په اسانه لاس نسوای وراچولای. ده هم د موقع څخه استفاده کول او خپل دعوت يې په ښه درز چلاوه؛ د هری ورځي په تيريدو يې پيري نور رونق پيدا کاوه. د نورو علماء په ډله کې يې د پلار سره هم ورځ په ورځ اختلاف ډيريدی. هغه دده څخه احترام غوښت او ويل به يې که ته هرڅه پير يې خو زما زوی يې او ماته بايد راسې او احترام مې وکړي خو بايزيد به ويل ماته امر سويدی چي له کوره مه وزه. پلار ته يې سخته وه چي د زوی د احترام لپاره د هغه کور او خانقاه ته ورسي او لاسنيوئ يې وکړي. داځکه له يوی خوا د بايزيد په علميت نه وو قانع، له بلې خوا بې پيره پير سوی وو؛ او تردا ټولو مهمه دا چي زوی يې وو او مريدي يې نفس نه اخيست.

شيخ اسمعيل چي د بايزيد د اکا زوی او په دوړو کې پير وو وفات سو. دا هغه پير وو چي يو وخت پخوا بايزيد غوښته مريد يې سي خو پلار اجازه ورنکړه. د شيخ اسمعيل پرځای د هغه ورور، محمد، د پيرۍ پر گدۍ کښيناست. هغه يوه ورځ کاڼيگرم ته راغی او بايزيد يې وليد، د مجلس اثر يې پر وسو او مريد يې سو. دغه نوی انکشاف د بايزيد سره ډيره مرسته وکړه او هلته يې په دوړو کې ډير مريدان پيدا کړه. هسې هم د بايزيد د خپل اکا (خدايداد) او د هغه د زوی شيخ اسمعيل سره مينه وه، اوس چي محمد دده مريد سو نو پر هغه نور هم گران او ډيره توجه يې ورته وکړه او ښه يې پر پيرزو وه. بايزيد و محمد ته تردی وروسته محمد کمال وايه او خليفه يې کړ.

کله چي د بايزيد مريدان په کاڼيگرم، دوړو او شاوخوا سيمو کې ډير سول نو بيا يې خپل پلار ته محمد کمال وروا استاوه چي که ته پدی دنيا د حق له معرفته بې برخي يې په هغه دنيا به هم د الله (ج) له ديداره محروم

یې. خدای (ج) بایزید د معرفت او علم څښتن کړیدی، ډیر افسوس دی چې ته پخپل کور کې دد غسې نعمت د موندلو څخه محروم یې. پلار یې په قهر سو او ویویل چې هغه دی ماته کرامت را وښئی بیا به یې زه مرید سم خو بایزید ویل چې اول مې ته مرید سه بیا به کرامت درته وښیم. پلار یې دا نه منل. بایزید محمد کمال ته وویل چې دی پخپل نسب او علم مغرور دی هیڅکله به هدایت نه مومی. دی د خپل وخت فرعون، هامان او قارون دی (بایزید انصاری، ص ۱۵). ښائی د بایزید اشاره به دلته د پیغمبر علیه السلام هغه حدیث ته وی چې د بدر د غزا په نتیجه کې چې د قریش ډیر مهم خلک لکه عتبة بن ربیعة، زمعة بن الاسود، امیة بن خلف، حنظلة ابن ابوسفیان او ابوالحکم ابن هشام (مشهور په أبوجهل) مړه سول نو آنحضرت (ص) د ابوجهل په باره کې وفرمایل چې: هذا أبوجهل فرعون هذه الأمة. دا ابوجهل ددې امت فرعون دی (سیرة ابن کثیر ج ۲ ص ۴۴۴).

د بایزید د یو بل لوی پیر (د سنګ توئ شیخ اوریا) سره چې په سیمه کې یې ډیر مریدان درلوده هم نژدې وو ټکر راغلی وای. خو د بایزید د پلار رسوخ دد غه ټکر مخنیوی وکړ. پلار یې که هرڅه هم دده لار نه خوښول خو د نورو بده یې هم نه وه پر پیرزو. دغه حالت بایزید ته ګټه رسولی وه. خو د بایزید پلار د ملایانو او پیرانو د ډیر فشار طاقت نه درلود او د بایزید له لاسه مځکه پر تنګه وه. هغه پدې معنی چې بایزید به د هر عالم، پیر او خان مخالفت کاوه او د هغو سره به مناقشی ته ناست وو. پلار به یې دد غو صحنو په لیدو زوریدی خو د زوی منع کیده یې په وس نه وه. بالآخره یې فیصله وکړه چې کانیګرم بایزید ته پریږدی. د بایزید نه وه خوښه چې پلار یې وطن پریږدی او بل ځای ته کډه سی دا ځکه چې د هغه د وتلو په صورت کې دده ګذاره په کانیګرم کې بیخی نسوای کیدای او بل دا چې د پلار وجود یې هلته په هرصورت ورته ښه وو. نو فیصله یې وکړه چې خپله کډه سی. هغه وو چې بایزید کلی پریښود او دوړو ته ولاړ.

د بایزید کاروبار په دوړو کې ډیره ترقی وکړه. څه وخت وروسته یې وویل چې خوب مې لیدلی چې وایی سرښنو ته هجرت وکړه. کله چې د سرښنو څخه ځلور تنه د پیر د موندلو په تلاښ دوړو ته راغله او له ده څخه یې لاسنیوی وکړ نو بایزید ته یې دعوت ورکړ چې ددوی سیمې (سرښنو) ته هجرت وکړی. هغه وو چې ده سرښنو ته حرکت وکړ. په لارکې یې په اورکزو، افریدیو، بنګښو او تیراه والو کې ښه ډیر مریدان پیدا کړل. د علی محمد کندهاری په وینا پیردستګیر چې به هر کلی ته رسید نو نر او ښځې به د هغه د لیدو لپاره راوتې او د اوبو جامونه به یې ورته نیولی وه چې دم یې کړی. بایزید لومړی تیراه او بیا له هغه ځایه خلیلو ته ورسید او د ملک شانی پرځای دیره سو. تر مومندو، داؤدزو، خوږیانو، یوسفزو او ساپو یې د پیری اثر خپور سو.

په سیمه کې هغه پیران او خانان چې دده مریدان نه وه د خپل قدرت د کمیدو او زوال په ویره کې سول نو ملایان یې د بایزید پرضد وهڅول او هم حکومت ته عارض سول چې دا سړی د مهدی دعوه لری او په سیمه کې یې فتنه پیدا کړیده او باید ووژل سی. یو دد غو خانانو څخه ملک حبیب خلیل وو چې جانس خان (د پیښور حاکم) ته د ډیرو خلکو سره د بایزید پخلاف عارض سو. جانسخان څو عالمان بایزید ته واستول چې معلوم کړی رشتیا هغه د شرعی خلاف سړی او فتنه ګر دی. هیئت د بایزید سره تر ملاقات او مناقشی وروسته راغی او جانسخان ته یې هغه سم مسلمان او فقیر وښود. جانسخان ملک حبیب راوغوښت او ورته وویویل چې بایزید برئ الذمه دی او زه یې ناحقه وینی نه تویوم. د بایزید په وژلو کې باید هر حاکم ښه غور کړی وای دا ځکه دی خو څه ساده سړی نه وو؛ په خلکو کې یې نفوذ درلود. ملک حبیب چې دلته مأیوس سو نو د قوم د ځینی مشرانو سره کابل ته چې هغه وخت دا سیمه له پیښوره تر اټکه په کابل مربوط وه ولاړ او هلته مرزا حکیم خان والی ته چې د اکبرپاچا ورور او ډیر مقتدر وو د بایزید له لاسه عارض سو. دا اتهام هم پر ملک حبیب دی چې هغه د مرزا حکیم شاوخوا لوړ رتبه مامورینو ته بډې ورکړیوی چې د والی نظر ددوی پرخوا واړوی. والی (مرزا

حکیم) جانسخان ته ولیکل چې بایزید کابل ته ورولیږي.

بایزید د څو تنو عالمو او ژبغږاندو خلیفه ګانو سره کابل ته روان سو. په لار کې یې هم ښه په درز خپل دعوت وچلاوه او ډېر مخلصان یې وموندل. په توئ کې یې د هغه قوم مشر عبدالکریم خان هم مرید سو. کابل ته په رسیدو سره یې والي (محمد حکیم مرزا) درناوي وکړ (۹۷۹ هـ ق) او خپل لوی قاضي (قاضیخان) ته یې ددہ د حال د معلومولو لپاره معرفي کړ چې هغه دده په باره کې څه وایي؟ بایزید د قاضیخان سره وکتل. هغه پوښتنه ځیني وکړه چې خلک وایي ته ځانته نبي او مهدي وایې؟ بایزید ورته وویل: خلک دروغ وایي. زه نبي نه یم، ولي یم او مهدي نه یم هادي یم. خلک له حسده داخبري په ما پوري تړي. بیا قاضیخان ځیني وپوښتل چې خلک وایي ته وایې وحي درباندي راځي؟ بایزید وویل: خلک دروغ وایي. زه وایم ماته الهام کیږي او غیبي آواز اورم. قاضیخان ورته وویل چې د الهام او وسوسي ترمنځ فرق څنګه کوې؟ بایزید ورته وویل چې د قرآنکریم د آیات، احادیثو او د مشائخو د اقوال سره یې ګورم؛ که د هغو سره موافق وو الهام دی او که نه وسوسه ده. قاضیخان بیا پوښتنه ځیني وکړه چې خلک وایي تا ادعا کړیده چې پرتا د وحي پذریعه څلویښت څپرکی کتاب نازل سویدی؟ بایزید وویل «خلک درواغ وایي. زه وایم د الهام له مخي پرما کتاب (خیرالبیان) نازل سویدی چې څلویښت بیانه پکښې دي. پر شیخ عبدالقادر الجیلاني هم غوثیه د الهام پواسطه نازله سویوه. خلک ناپوه دي د وحي او الهام فرق نسي کولای». ترښه اوږد بحث وروسته قاضیخان و والي ته د بایزید په باره کې کوم منفي نظر ورنکړ او پدې ډول بایزید او ملګري یې له کابله په عزت رخصت سول. که څخوا د بایزید علم نیمګړی پاته سوی وو، پنځه کاله خلوت او ترهغه وروسته کوښښ هغه دومره رسولی وو چې د قاضیخان غوندي عالم سره استدلال وکړي او هغه قانع کړي. د قاضیخان پوښتني یوازي په عقایدو کې نه وې بلکه په فقه او سیرت کې هم وې.

له کابله د راستنیدو پرلار په خلیلو کې تم سو خو ډېر پاته نسو داځکه دهغه ځای د ملک حبیب ورسره جوړه نه وه؛ د هشنغر مهمندزو ته ولاړ پر کومه سیمه چې د حکومت ډېر اثر نه وو او هلته دیره سو. د هشنغر مشهور پیر (ثاني پیر) یې هم پخپله حلقه کې راووست. بایزید په هغه ځای کې خپله یوه مریده (دنی بی بی) په نکاح کړه، د مهمندزو د پاینده خان زوی (علي محمد خان) ته یې خپله لور (کمال خاتون) ورکړه او دهغه سیمي دیو بل خان (بهادرخان) لور یې خپل زوی (شیخ عمر) ته په نکاح کړه. همدارازیې دیوه بل خان (ملک ماما خان) لور یې خپل بل زوی (جلال الدین) ته وغوښته. بایزید پوهیدی چې خانان د حکومت او عوامو ترمنځ یوه مهمه ارتباطي کړۍ ده؛ خانان له یوې خوا عوام حکومت ته تابع ساتي او له بلې خوا حکومت هم د خپل موقف د تقویې یا دفاع په منظور په عوامو ویروي. اکثره خانان چې کله د حکومت سره ناست وي نو عوام ویروي چې ګورئ حکومت (سوټئ) زماسره دی که مو ښور وخوړ هډونه به مو پدې سوټي درمات کړم او چې کله په ولس کې ناست وي بیا حکومت ته ښئي چې ګوره دا ماران ما خوندي کړي او پخپل دم مې کرخت کړیدي کنه سرونه به درته راپورته او سل ځایه به دي وچیچي. همدا ډول پیران درواخله. بایزید غالبا پدې هم پوهیدی چې ملایان د خانانو او خانان و پیران بیا د حکومت سره په یو تفاهم د عوامو پر ذهن مسلط دي؛ داځکه ملایان که څه هم د خانانو څخه یې په زړه کې ښه نه راځي خو د ژوند شرایطو هغوی د زکات په ځنځیر په خانانو تړلیدي. همداراز د ملایانو د پیرانو سره هم په زړه کې جوړه نده؛ ملایان پسله ډېرو کلو سبق، کړاو او خواریو د ملائي مقام ته رسیږي او بیا هم په خواري او محتاجي ژوند تیروي خو اکثره پیرانو چې ددوی د یوې ورځې زحمت د دین په لار کې ندي ګاللي مفت د خوارو عوامو په مال و دارائي چړچې کوي. مګر ددې فهم سره سره ملایان بیا هم د پیرانو په مقابل کې آه نسي ایستلای داځکه پیران د اقتدار (خان او حکومت) سره جوړ دي او کولای سي چې ملا تجرید، بدنامه او حتی ځنځیر او زولانه کړي. ممکن همدغه علت وو چې بایزید غوښته د تکلیف په وخت

کی د خانانو څخه د مرستی او یا حداقل د هغوی د ضرر د خنثی کیدو په منظور د هغوی سره دوستی وکړی او پدی ډول په آرامه خپل د نفوذ ساحه خپره کړی. د بایزید شهرت ورځ په ورځ ډیریدی.

د بایزید روښان خلیفه ګان او دعوت:

بایزید هریخواته د خپل مسلک د تبلیغ او دعوت لپاره خلیفه ګان واستول چی مشهور یی دادی:

شیخ مودود ترین یی د کندهار خواته واستاوه. هغه ورته په ترینو، بړیڅو، کاسیو او کاکړو کی ښه ډیر مریدان پیدا کړل. شیخ مودود هلته خپل موذنان پریښوول او خپله بلوڅو او بیا سیند ته ولاړ او هلته په سیدپور کی دیره سو.

شیخ دولت الله لوانئ (د داد الله حسن خیل لوانی زوی) یی و اکبر باچا ته د دعوت لپاره واستاوه او ورسره یی یو کتاب (صراط التوحید) چی د بایزید تألیف وو (۹۷۸ـ۱۵۷۰) هم د تلقین او ارشاد لپاره ورکړ. دولت یو تکړه ملا، متقی سړی او فلسفی شاعر وو. روایت دی چی اکبرباچا د بایزید روښان د استازی ښه استقبال وکړ. داچی اکبرپاچا ولی د بایزید د دعوت استقبال وکړ ممکن څو وجوهات وی:

لومړی داچی اکبر پاچا خپله دیندار سړی نه وو دا موضوع یی جدی نده نیولی بلکه غوښتل یی چی بایزید او پیروان یی له ځانه خوشحاله کړی. دوهم داچی د بایزید تحریک یی خپلی پاچهی ته کوم تهدید نه تصور کاوه. او دریم داچی اکبرباچا د مذاهبو د تعدد او مذهبی تحمل طرفدار وو. هغه په هندوستان کی د هیڅ مذهب قوت او بالادستی نه غوښته او نه یی دا غوښته چی مذهبی تاوتریخوالی حکومت ته احتمالی دردسر جوړ کړی. نوځکه هر نوی مذهبی او روحانی تحریک ته یی خیرمقدم وایه. خپله یی هم پدی لارکی بیدریغه کوښښ وکړ چی په برصغیر کی داوسنی ډیرو مذهبی فرقو موجودیت هم تر ډیره ځایه د اکبرپاچا د زیار نتیجه ده ترڅو هغوی سره پاشلی او په اسانی یی کنترول کړای سی. ده خپله هم پدغه سلسله کی یو نوی دین چی ده ورته دین الـهی وایه او په هندوستان کی د ټولو مسلطو ادیانو ګډوله وه راویوست. څلرم داچی د روښانی تحریک په زور اخیستو سره په پښتنو کی اختلاف راتلی چی دا هم د مغلو په ګټه وو. مغل خو د پښتنو سخت مخالفین وه او په پښتنو کی هر اختلاف (خصوصا مذهبی اختلاف) دوی خپل په ګټه بالـه. او پنځم داچی پر پښتونخوا د کابل والی (حکیم مرزا ـ د اکبرباچا میرنی ورور) نسبتا مستقل او خودمختاره حکومت چلاوه او د مرکز تسلط پردی سیمه ټینګ نه وو. د دوی په منځکی د صلاحیتو پرسر اختلافات وو او مرزاحکیم د اکبرپاچا د حکم پوره تابع نه وو. د بایزید د دعوت په قبول سره ممکن اکبرپاچا غوښته چی د مرزاحکیم په قلمرو کی تشنج پیدا سی او پدی ډول هغه بدنام، کمزوری او د مرکزی حکومت مداخلی ته لار هواره کړی.

شیخ یوسف یی د خپل یو بل کتاب (فخر الطالبین) سره د افغانستان شمال د بدخشان حاکم (مرزا سلیمان) ته واستاوه. هلته شیخ یوسف ښه استقبال سو؛ کیدای سی مرزا سلیمان هم د اکبرپاچا پالیسی په مورد کی درلوده.

شیخ محمدعزیز ارزانی د برهان الدین خویشکی زوی یی چی په پښتو، فارسی، عربی او هندی ژبو ښه پوهیدی، ښه ملا وو او ښه اشعار یی ویل د هند پنجاب ته واستاوه او په قصور کی یی واړول. هغه د پنجاب په قصور کی زیږیدلی او لوی سوی وو نو ځکه په پنجابی ډیر ښه پوهیدی. دده په علمیت اخوند درویزه هم اعتراف کړیدی. ددې کتاب مؤلفه، ملا ارزانی د پښتو ژبی لومړنی صاحب دیوان شاعر بولی (عزیزه افغانی، ص ۲۲).

شیخ درویشداد یی چی ډیر متقی او تارک الدنیا سړی وو تیراه ته لیږلی وو (دده لور د ابوبکر کندهاری

څخه وه؛ او ابوبکر د حالنامې د مؤلف علي محمد کندهاري پلار وو). شیخ فضل الله ولي د بایزید یو بل تکړه خلیفه وو چې ډیر متقي ملا، د موسیقي په علم کې وارد او د بایزید په مینه او اخلاص کې مجذوب وو.

شیخ بایزید دوړ. دا سړی ډیر مخلص او پر پیربایزید دومره ګران وو چې ویل به یې دا بایزید، هغه بایزید، یو بایزید. ډیر متقي او پرهیزګاره ملا وو. په تیراهي قبائلو، اورکزو او بنګشو کې یې ډیر مریدان درلوده.

ناشي بي بي. دا د بایزید خلیفه وه چې دده پیغام او طریقه یې ښځو ته رسول. ممکن نوري ښځینه خلیفه ګانې یې هم درلودې. بي بي شمسو (د بایزید میرمن)، بي بي علایي (د جلال الدین لور او د بایزید لمسۍ او د احداد میرمن)، بي بي کمال خاتون، بسۍ خلیل، روښانۍ، أنۍ بي بي ددې تحریک مهمې ښځې وې چې روښاني دعوت یې چلاوه.

شیخ محمد کمال. نوموړی د بایزید د اکا زوی وو چې په دوړو (وزیرستان) کې یې د تلقین او ارشار لپاره پرې ایښی وو.

شیخ ایوب، ملا زکریا او ملا عمر خویشکی یې هم خلیفه ګان وه چې دري واړه د بایزید د زوی شیخ عمر سره یوځای د یوسفزو په جنګ کې مړه سول. ملا بړیخ، ملامیرولي، شیخ نور، ملا عبدالکریم شینواري، شاه یوسف علي، شیخ عمر، شیخ سید بهادر، شیخ پاینده، مته خان اکوزئ، علي محمد مخلص (د حالنامې کاتب ندی.د ملا ارزاني ورور دی)، او اسحق مومند یې هم خلیفه ګان وه.

سیدعلي غواص (مشهور په پیربابا) ته یې هم دعوتلیک د یو خلیفه په لاس په ۹۷۸ هـ ق کې استولی وو. ښاغلي محمد اکبر کرګر د عبدالحسین زرینکوب په حواله لیکي چې بایزید بلخ او بخارا ته هم استازي استولي وه (کرګر، ص ۷۸). خو پیربابا دده دعوت رد کړ او سخت خفه سو او ویویل چې: «پر پښتنو مضبوطه بلا نازله سوه. خیال مې نشي چې ورکه سي. ځکه چې پدې حدود کې د اسلام بادشاه نسته ـ ددین وضاحت علماء کوي خو ددین طاقت په امیرانو دی» (اخونددرویزه، مقدمه، ص ک). په هغه وخت کې چې د اکبر پاچهي وه د یوسفزو سیمه د مرکزي حکومت له کنتروله دباندې وه نو ځکه پیربابا د باچا په ارمان وو چې د روښانیانو تحریک یې ځبلي وای. که بایزید یوسفزو ته سمه توجه کړې وای کیدای سي حکومت یې پکښې جوړ کړی او تر ډیره چلیدلی وای. پاته دې نه وي د پیر بابا او اخونددرویزه او نورو علماؤ اثر هم هلته ډیر وو چې ښائي بایزید د هغو سره د مستقیم ټکر څخه ځان ساتي او چې یو واري یې په نورو شاوخوا سیمو کې ځان مضبوط کړی وای بیا به یې د یوسفزو او پیربابا دوی سره کتل. خو پیربابا بایزید خپلې پیرۍ، نفوذ او شهرت ته لوی تهدید ګاڼه او ورپسې وایې خیسته. د بایزید د اصلاح لپاره یې د ملا اخوند درویزه په شمول نور ډیر عالمان وروغوښتل چې څه باید وسي. پیربابا پخپله د علماء د یوې ډلې په مشرۍ چې ملا اخونددرویزه او حاجي ملا محمد پاپینئ (مشهور په ملا زنګي) هم ورکښې شامل وه د بایزید سره د کلامي مقابلې لپاره هشنغر ته ورغی او په دیني او تصوفي مسائلو کې ئې بحث ورسره وکړ (۹۷۹ هـ ق). خو نتیجه یې ورنکړه. اخونددرویزه وائي چې دوهم وار بیا ورغلو او د شفاعت پر مسئله مو بحث ورسره وکړ. دریم واري چې موږ د مناظرې لپاره ورغلو هغه حاضر نسو. تر دغو مجلسونو وروسته هغوی (د اخونددرویزه په قول) وویل چې بایزید نه ملا دی او نه پیر نو ځکه یې د هغه په شدید مخالفت پیل وکړ. دوی پر پیرروښان د پیر تاریک نوم کښیښود چې هرځای به د عالمانو لخوا تبلیغ کیدی. پیربابا د بایزید د نفوذ سره د مقابلې لپاره اخوند درویزه و یوسفزو ته واستاوه او د اکوزو په علاقه کې یې ډیر کار وکړ داځکه هلته د بایزید د زوی شیخ عمر خلیفه ګان (متـه خان اکوزئي او ملا عمر خویشکی) ډیر فعال وه. که روښانیانو په یوسفزو کې متـه خان درلود نو پیربابا په مخالفت کې حمزه خان نیغ ورته درلی وو. پدې ترتیب ددې دواړو ډلو د کشمکس ساحه تر ډیره حده یوسفزي وه او ددواړو تحریکو مهم خلک هلته یو دبل خلاف په مبارزه لګیا وه. اخوند درویزه هلته د شیخ عمر د فعالیت په باره کې وایي:

شیخ عمر په جهان غړۍ کښیستلی
چی راځئ زه پاچا سومه دادنیا به ونیسمه
هرچه اوس یی وی اکرام
ماراوړی خزانی به ورویشمه
دغه لا په یی په خوله کړه چه بادشاه د پښتنو یم
پښتنو سره به ښه کړم پښتانه راپسی ځئ زه به ماتی دروازی کړم د آګری او د سیکرئ
(مخزن ص ۱۳۴).

په ۱۵۸۱م کی مغلو د کابل ـ لاهور لویه لار پراخه کړه چی له یوی خوا لوی تجارتی کاروانونه تګ و راتګ پر وکړای سی او له بلی خوا د پښتنو د قابو کولو او په دولت پوری د هغوی د تړولو کار اسانه سی. د همدی لوئی لاری پرسر په پرتو پښتنی سیمو کی د بایزید دعوت ډیر په زور پرمخ روان وو.

د ننګرهار د توئ په پښتنو کی د بایزید دعوت ښه خپور سو چی په نتیجه کی یی د هغی قبیلی د خان (عبدالکریم خان) په شمول ډیر مخلص او سرتیره مریدان پیدا کړل. روایت دی له هندوستانه کابل ته د تجارت یوه قافله روانه وه. د بایزید مریدانو د قافله راوګرځول او خلکو ته یې وویل چی دا څه کوی په خبیثه دنیا مو ښتی یاست او خدای(ج) مو هیردی؟ قافله یی وځنډول او خاوندان یی په ذکر او د شپی په ریاضت مجبور کړه. د قافلی مال یی په لویه میدانی کی کوټه کړ، آسان یی پروزغلول او پدی ډول یی ټول مالونه عبث او خراب کړل. د قافلی خاوندان کابل ته په عرض ولاړل چی د پښتنو د توئ قبیلی ددوی قافله چور کړه. د کابل والی (مرزاحکیم خان) ډیر خفه سو او پنځه سوه کسیز فوج یی سیمی ته واستاوه. فوج راغی خو د بایزید مریدانو یی مقابله وکړه. فوج په اول ځل ماته وخوړه، په دوهم ځل یی بیا د نور قوت سره ځان سمبال او پر روښانیانو حمله وکړه. داوار مغلو د توئ قبیله سخته وځبله، نارینه یی ورمړه او ښځی و کوچنیان یی کابل ته بندیان بوتلل. بایزید د بندیانو په حمایت د کابل والی ته یو سخت لیک واستاوه چی بندیان خوشی کړی. دالیک د کابل پروالی بد ولګید او خپل د پیښور صوبدار (معصوم خان) ته یی امر وکړ چی بایزید او ملګری یی لاس تړلی ورته راولی. له دغه ځایه د بایزید او مغلو دښمنی پیل سوه.

ماته پورته روایت کمزوره ښکاری. د بایزید مریدان به ولی دومره ناپوه وه چی درسته قافله یی د تقوی په نوم له خپلی لاری ګرځول او بیا یی چورول او ځان یی بی ضرورته بدناماوه او خپل اخرت یی خراباوه؟ پداسی حال کی چی بایزید پخپله په تقوی مشهور او په مریدانو کی یی ډیر لوی او متقی عالمان وه. د نورو پر تجارتی مال او ټوکرانو چا اسان ګرځولی دی؟ او عجیبه لا داچی په روایاتو کی راځی چی ۱۵ تنه مریدان پرشاتورو آسانو سپاره چی د نل څخه یی غشی جوړکړی وه د مغلو د لوی او منظم فوج سره جنګیدل او هغوی یی مات کړل. دا روایت معقول نه ښکاری او دا ضد و نقیض خبری سر نه سره خوری. غالبا به دا موضوع داسی وه چی د ننګرهار په پښتنو کی دده دعوت هغه وخت ښه خپور سوی وو. بایزید هلته ځان مضبوط ولید. ځرنګه چی مغلو پر پښتنو سخت ظلمونه کړی وه او په عین حال کی د کابل د حاکم واک پر دغو سیمو ډیر ټینګ نه وو او هم د مغل پاچااکبر او د کابل د والی، حکیم مرزا چی د اکبر ناسکه ورور وو، ترمنځ د صلاحیتو پرسر کشمکش وو نو بایزید فکر کاوه چی همدا یی وخت دی چی د کابل د حکومت د کمزوری څخه په استفاده کرار کرار په سیمه کی د مذهبی نفوذ وځنګ ته خپل سیاسی نفوذ هم خپور کړی. دا وخت جانسخان هم د پیښور څخه بدل او پرځای یی معصوم خان د پیښور حاکم مقرر سوی وو. هغه لا په سیمه کی تراوسه ښه بلد سوی نه وو او خپل واک یی لا پوره نه وو غځولی. بایزید دغه وخت ښه موقع وګڼل چی دا قافله چی د مغلو وه د توئی په سیمه کی راوګرځوی ترڅو له یوی خوا په هغه ځان تقویه کړی او له بلی خوا د کابل د اداری عکس العمل ځانته معلوم

کړې. په تاریخ کې دا ډول تاکتیک ډېر ځله استعمال سویدی چې احیانا ځینې وختو یې مطلوبه نتیجه هم ورکړیده. د اخوند درویزه له یو بل روایته هم سړی پوهیږي چې بایزید د مغلو خلاف یو سیاسی فکر درلود «... لافها زده که تمام هند و خراسان را در تصرف خود خواهیم آورد و ممملکتهای را در میان یاران خود قسمت کرده خواهند شد و مردم سوداگر را فریب داده که اسپان را بمن قرض دهید تا خزائن اکبربادشاه را بدست آرم بصد چندان اموال شما را خواهیم داد» (اخونددرویزه، ص ۱۲۵).

کله چې د کابل د والي لخوا د بایزید د بندي کولو او کابل ته د هغه د لاس تړلي ورلیږلو لیک د پېښور حاکم (معصوم خان) ته ورسید دهغه په دربار کې اتفاقا هغه وخت د هشنغر د مهمندزو دوه خانان (پاینده خان او بهادر خان) چې دواړه د بایزید خپلوان وه ناست وه (یو د بایزید د لور خسر او بل یې د زوی خسر وو). هغوی، بایزید د حکومت له ارادې خبر کړ. بایزید او ملګرو یې دمخه تردې چې د معصوم خان فوج مهمندزو ته ورسی سیمه پرېښوول او د یوسفزو ګلپانې ته نژدې شاهباز ګړهی ته ولاړل. معصوم خان هلته پسی ورغی خو بایزید او ملګری یې غروته وختل. مغلو نه پرېښودل او غرو ته پسی ورغله. وایی چې په تنګ سی نو په جنګ سی. کله چې بایزید پوه سو چې مغل یې نه پرېږدی او جنګ حتمی دی نو وسله یې راواخیسته او ښه په نره وجنګید. مغلو ماته وخوړه؛ څه مړه او څه په تیښته پېښور ته ولاړل. بایزید پر دغه جنګ د آغازپور جنګ، پر هغه سیمه یې چې دا جنګ پکښې واقع سوی وو د آغازپوری نوم کښېښود او په دغه جنګ کې چې کومو ۳۱۳ تنو برخه اخیستې وه هغوی یې آغازپوریان وبلل. د آغازپور د نوم له ایښولو او د هغه ترشا د اهدافو څخه معلومیږي چې بایزید له پخوا د یو سیاسی تحریک د چلولو خیال درلود او یوه اوږدمهاله جنګ او مبارزی ته یې ملا تړلی او خپل مریدان یې هغه ته تیار کړی وه. بایزید پر قومی بنیاد دا جنګ نسوای کولای داځکه ده یو مضبوط قوم نه درلود نو ځکه یې خپلی مبارزی ته مذهبی بنیاد ورکړ چې د یو مذهبی پیشوا او قوماندان په حیث د مغلو پخلاف د مبارزی واګی پخپل لاس کې ولری. کیداسی د توئ د جنګ واقعه ددغه ستراتیجی د یوی برخی او پیلامی پحیث یو دبله رابطه سره ولری او کیسه هغسی نه وی لکه چې راوایان یې وائی.

بایزید اوس د مغلو سره تمام عیار جنګ اعلان کړی وو او پوهیدی چې هغوی یې هم نه پریږدی. ده نسوای کولای د مغلو د لوی امپراتوری په مقابل کې د خپل مقر دفاع وکړی نو ځکه په حرکت کې سو؛ له یوسفزو څخه تیراه ته ولاړ داځکه هلته جګ غرونه وه. د اپریدو په مرسته یې تیرا تر خپلی قبضی لاندی راوسته. محسن خان له کابله ورپسی راغی. روایت دی چې د اپریدو او مغلو ترمنځ دا وخت څو واره سخت جنګونه وسوه. چې هر واری د مغلو په ماته تمام سوه. په دغه وخت کې مرزا سلیمان (د بدخشان والی) د اکبرباچا لیدو ته هندوستان ته روان وو چې پر قافله یې د بایزید خلکو د خیبر په دره کې حمله وکړه. له پېښوره فوج راغی او د میزا سلمان د لښکر سره یې یوځای پر افریدو حمله وکړه، سخت جنګ ونښت خو ماته یې وکړه. حکومت د انتقام په لټه کې سو. دا وار مغل د لوی قوت سره راغله؛ سخت جنګ ونښت چې په نتیجه کې روښانیانو ماته وخوړه. بایزید پرشا سو او یوسفزو ته ولاړ او هلته یې هم د مغلو سره جنګونه وکړه. د آغازپور له جنګه دوه نیم کاله وروسته بایزید (پیر روښان) تر یو خونړي جنګ وروسته په یوسفزو کې جل وواهه او په کال ۹۸۲ هـ ق کې وفات سو. ځینې خیړونکی د عزیزی خور په ګډون یې د وفات کال ۹۸۰ اټکلوی. اخونددرویزه یې د وفات کال ۹۸۱ هـ ق بولی (مخزن، مقدمه، کج). خاطرغزنوی یې ۹۹۴ تخمینوی (بریکوټی، ص ۲۷). زما اټکل د ۹۸۲ هـ ق په شاوخوا کې دی داځکه بایزید اکبرپاچا ته په ۹۷۸ کې ملا ارزانی د صراط التوحید سره ددعوت لپاره استولی وو او طبعا هغه وخت لا ده د مغلو سره جنګ نه وو پیل کړی که نه بیا نو دداسی دعوت څه مجال وو. بل داچې که دوی په تاوده جنګ کې وای نو بیا اکبر باچا څنګه د بایزید استازی ښه استقبالاوه او دهغه په لاس یې بایزید ته سوغاتونه استول؟ د همدی کال په پای کې یې پیربابا ته دعوت واستاوه. تردی دعوت وروسته د بایزید او

پیربابا ترمنځ ډیر واقعات تیرسویدی او اخوند درویزه هم د بایزید پخلاف لوی تحریک چلولی دی چی طبعا وخت یی نیولی دی. که فرض کړو چی تردی دعوتونو ورسته ډیر ژر د یو یا دوه کالو په موده کی دبایزید روابط د حکومت سره خراب سوی او د آغازپور جنګ موښتی وی او له بلی خوا دا خو یقینی ده چی د آغازپور له واقعی وروسته تر دوه نیم کالو پوری د مغلو سره بایزید جنګیدلی وو. نو پدی حساب دده وفات ۹۸۲ تخمین کیږی.

دبایزید روښان تألیفات: بایزید له ځانه لاندی لیکلی کتابونه پری ایښی دی:

خیرالبیان. دا په پښتو ژبه د بایزید بلاتشبه قرآن وو. خیرالبیان د پښتو لومړنی مدون مذهبی دیوان دی چی په مسجع نثر د قرآنکریم د سورة الرحمن د آیاتونو په وزن لیکل سویدی. ددی کتاب اصلی نسخه چی بایزید پخپله یا دده په امر کوم مرید نوشته کړی وی موږ ته نده معلومه. اوسنی خیرالبیان د بایزید تر وفات نژدی اتیا کاله وروسته دده د کورنی یو مخلص (فقیر بهارتوی چی مولنا عبدالقدوس قاسمی یی فقیر بهار توئی بولی) په ۱۰۷۱ هـ ق کی د څه لاسوهنی سره کتابت کړ او هغه یی و بی بی خیرخاتون ته اهداء کړ. دا نسخه مکمله نده داځکه بایزید و قاضیخان ته ویلی وه چی خیرالبیان ۴۰ برخی یا پاری دی پداسی حال کی چی موجوده خیرالبیان هومره ندی او ټول په څلورو ژبو (پښتو، فارسی، عربی او هندی) هم ندی. مؤلف یی ددی کمیو علت هم ندی ویلی. کیدای سی مکمله نسخه یی بله وی چی ترموږ نده رارسیدلی. په ۱۳۱۱ هـ ش/۱۹۳۳م کی امین الله زمریالی د کابل د ادبی انجمن په خپرونه کی د روښان او روښانی دوری پر اثارو یوه مقاله لیکلی وه چی په هغه کی یی د خیرالبیان ذکر کړی وو خو د خیرالبیان د موندلو د ځایځایګی پته یی نه وه ویلی. د خیرالبیان د خطی نسخی د ځایځایګی ذکر مارګنشترن (د ناروی مشهور مستشرق) په ۱۹۴۹ کی پخپله یوه مقاله کی کړیوو. بالآخره د خیرالبیان یوه نسخه د جرمنی د ټیوبنګن په پوهنتون کی پیدا سوه. په ۱۳۴۲ هـ ش/۱۹۶۳م کی په کابل کی د جرمنی سفارت د خیرالبیان دغه نسخه د افغانستان د خپلواکی په جشن کی د جرمنی د هیواد په نندارتون کی د ننداری لپاره کښیښوده. عزیزه خور د علامه استاد حبیبی په حواله لیکی چی مرحوم بینوا د خیرالبیان یوه عکسی نسخه تر دغه نندارتون پخوا ترلاسه کړیوه او ده ته یی د کتنی لپاره ورکړیوه چی نوموړی علامه د هغه ذکر د پښتو ادبیاتو تاریخ۔دوهم ټوک، دوهم چاپ (۱۹۶۳م) کی کړیدی. خو عزیزی خور دا ندی ویلی چی مرحوم بینوا دغه عکسی نسخه له کومه او څنګه ترلاسه کړیوه. وروسته مولنا عبدالقادر، د پیښور د پوهنتون د پښتو اکیډمی پخوانی مشر، د خیرالبیان نسخه د جرمنی د ټیوبنګن د پوهنتون څخه لاسته راوړه او زما د خدای بخښلی آشنا (حافظ مولنا عبدالقدوس قاسمی) په عالمانه پیژند ګلوی یی په ۱۹۶۷م کی په پیښور کی چاپ کړه. ما ئی د پیښور چاپ نسخه لیدلی ده.

ځینو مخالفینو او څیړونکو لکه اخوند درویزه او عبدالاکبرخان دعوې کړیده چي د خیرالبیان په لیکلو کي ښايي د پیر روښان سره ملا عزیز ارزاني خویشکی مرسته کړیوي. خو زه دا ادعاء ډیره پرځای نه ګڼم؛ هغه دا چي دخیرالبیان عربي ډیره قوی نده پداسی حال کي چي ارزاني لوی ملا وو او که هغه د بایزید سره دخیرالبیان په لیکلو کي مرسته کړې وای نو عربي به یې تر اوسنی شکل پخه او دوخت د ملایانو داعتراض سبب به نه وای.

صراط التوحید. دا کتاب په عربی او فارسی لیکل سویدی او بایزید هغه اکبر باچا ته په ۹۷۸ هـ ق کی د دعوت په منظور د ملا ارزانی خویشکی په لاس ولیږه.

مقصود المؤمنین. دا کتاب یی د خپل مشر زوی شیخ عمر په غوښتنه د خپلو پیروانو د ارشاد په منظور په عربی ژبه په ۲۱ څپرکو کی لیکلی دی. یوه نسخه یی پښتو ترجمه هم لری.

فخرالطالبین. بایزید روښان دا کتاب د شیخ یوسف په لاس د بدخشان حاکم (مرزا سلیمان) ته د هدایت

لپاره واستاوه.

مکتوبات. دا کتاب بایزید ته منسوب او د خپلو مریدانو یو لړ پوښتنو او د مخالفینو یو شمیر سؤالونو ته یې د جوابونو په شکل لیکلی دی. دبایزید دا ډول مکتوبات په مثقفینو کې دومره مقبول عام سول چې تر ده ورسته ډیرو په شمول د شیخ احمد سرهندی د هغه په اقتفاء مکتوبات لیکلی دی

واجید دی شلوک. په پنجابی ژبه دا کتاب بایزید ته منسوب او خلیفه ملا ارزانی ډیر کلونه په پنجاب کې ددعوت او ارشاد په منظور تبلیغاوه.

رسم الخط پشتو. بایزید پښتو ته ځینی حروف ټاکلی وه چې ترهغه پخوا کارول سوی نه وه. دولت لوانئ په دی هکله وایی:

افغانی لفظ مشکل وو لوست کی نه شو
ورته وسوه کننده دیارلس حرفونه
(بریکوټی، ص ۱۱۹)

ځینی څیړونکی وایی چې بایزید رسالهٔ غوثیة، رسالهٔ روښانی، رسالهٔ علم او رسالهٔ فرحت المجتبی هم لیکلی دی.

حالنامه. د بایزید روښان ددغه کتاب اصلی نسخه چې بایزید پخپل لاس لیکلی او یا دده په هدایت بل چا لیکلی وی نده معلومه. موجوده نسخه یې د روښانی تحریک یو مخلص (علی محمد کندهاری د ابوبکر کندهاری زوی) په فارسی ژبه د اورنگزیب په زمانه کې دوباره ترتیب او لیکلی ده او په هغه کې یې د روښانیانو د تحریک، د هغوی د عالمانو او عاملانو او ددغه تحریک د مشر (بایزید انصاری) او د هغه د کورنۍ پوره معلومات ورزیات کړیدی. په حالنامه کې د بایزید ځینی اشعار هم نقل سویدی. ددغه حالنامی یوه نسخه د مولنا عبدالقادر په حواله د هند د علیگړه په اسلامی پوهنتون کې خوندی ده. بله نسخه یې د لاهور د اورئینټل کالج استاد محمد شفیع د علیگړهـ د پوهنتون د نسخی څخه نقل کړی او شیخ محمد اکرم چاپ کړیده. د معلومات له مخی د پیښور پوهنتون یو استاذ (خیال بخاری) هم ددغه کتاب په سروسامان ورکولو کې زیار ایستلی دی خو تراوسه یې ما مدون شکل ندی لیدلی. عزیزی خور هم پر حالنامی باندی یو عالمانه او مبسوط تحقیق کړیدی. هغی د پیښور پوهنتون د پښتو ځانگی څخه د خپلی دکتورا لپاره هم پر حالنامه گټوره څیړنه کړیده. څرنگه چې علی محمد کندهاری (د حالنامی دوباره ترتیبوونکی) او د هغه پلار (ابوبکر کندهاری) د بایزید د لمسی (الله داد د جلال الدین زوی) ملگری او دوی ټول د مغلو په خدمت کې وه نو د حالنامی د لوستو په وخت کې باید پر هغو ځایونو چې د مغلو سره د بایزید او د هغه د زامنو د جنگونو سره رابطه لری څه غور او تأمل وسی. مؤلف کوښښ کړیدی وښئی چې روښانیان د مغلو دښمنان نه وه بلکه نورو ددوی په منځکی اوبه خړولی.

د بایزید روښان د کورنۍ حالات:

د بایزید روښان اوه زامن (شیخ عمر، نورالدین، خیرالدین، کمال الدین، جلال الدین، الله داد او دولت الله) وه چې لومړی پنځه زامن یې له بی بی شمسو، الله داد یې د دنی ادې او دولت یې له توری ادې څخه وو. یوه لور یې درلوده (کمال خاتون) چې هغه یې علیخان مهمندزی ته ورکړی وه. زامن یې ټول ښه باتور او د پلار پر لار روان خلک وه. نژدی تر یوی پیړۍ پوری یې د پلار تحریک ژوندی وساتی.

شیخ عمر د پلار (بایزید روښان) تروفات وروسته د یوسفزو په آغازپور کې تقریبا اته کاله حکمرانی وکړه. ملا اخوند درویزه د شیخ عمر حکمرانی تائیدوی خو داسی: /این لعین از غایت جهل و ضلالت خودرا پادشاه

افغانان تصور کرده حتی که مردم یوسف زئی انقیاد بعضی اوامر دنیوی او نموده بل بعضی در دین او درآمده بدادن عشر و خراج راضی شده مگر حمزه خان اکوزئی که اطاعت اورا درجمله عیوب دین و دنیا دانسته اطاعت ننمود/.

روښانیان د پیربابا، اخونددرویزه او د هغوی د ملګرو څخه په امان نه وه. روایت دی چې حمزه خان اکوزئی چې د پیربابا او ملااخونددرویزه په تحریک د روښانیانو سخت مخالف وو د شپې خپل سیمه دار ګوجر واستول او د بایزید مړي یې له قبره راویوست او د ځان سره یې وتښتاوه. شیخ عمر لښکر پسې وکړ او ګوجر یې ښه وځبل. حمزه خان د ګوجرو پرسر وردرید او د شیخ عمر سره سخت وجنګیدی خو ماته یې وخوړه. روښانیانو د حمزه خان مال و کور تول ورلوټ کړل. د یوسفزو ځینو قبیلو د حمزه خان قومی ننګه وکړه او ملګری یې سول. ددوی ترمنځ بل جنګ په سرکاوه کی وسو. دلته هم روښانیانو د شیخ عمر په مشری فتح وکړه. دریم جنګ په مینځ کی وسو هلته هم روښانیانو وګټل. د یوسفزو تر هری ماتی وروسته ددی قوم په پاته قبیلو کی قومی ننګه د حمزه خان په طرفداری او د روښانیانو پخلاف ډیریده. نور پښتانه هم تر دلازاکه د یوسفزو سره د انصاریانو پخلاف ودریدل. شیخ عمر او ملګرو یی د دغه قومی تړون او کش په نتیجه پوهیدل نو ځکه وئی غوښتل سیمه پریږدی د سیند هغه بلی غاړی ته پوری وزی او دلازاکو ته ولاړ سی. هغو ته یی احوال وکړ چی موږ ستاسی خواته درپوری وزو، موږ ته پناه راکړی او مرسته راسره وکړی. هغو اول د هو وعده ورسره وکړه خو وروسته یی ټګی وکړه او د یوسفزو ملګری سول. کله چی دوی له سینده دلازاکو ته اووښته پداسی حال کی چی د یوسفزو لښکر له شا ورپسی وو د مخ لخوا دلازاکو ویشتل او پدی ډول روښانیان ددواړو خواوو ترمنځ د سیند په غاړه په تناول باړه کی سخت راګیر سول. جنګ ډیر خونړی وو او روښانیانو ډیر تلفات ورکړل. شیخ عمر او ورور یی خیرالدین دلازاکو مړه کړل لکه څنګه چی دوی د مرستی توقع درلوده. دری نور وروڼه یی (نورالدین، الله داد او دولت الله) هم ووژل سول. ددغو درو وروڼو څخه یو یی په تیښته و مهمندزو ته د تلو پر لار غالبا مهمندزو وواژه. شپږم ورور یی (جلال الدین) چی د شپاړس کالو او تر نورو کشر وو په اوبو کی په تیښته بلی خواته ځان ویوست او د یوی ښځی په کور کی پټ سو. څرنګه چی جلال الدین ډیر ښایسته تنکی ځوان وو د ښځی پر مرګ پیرزو نسو او دښمنانو ته یی په لاس ورنکړ. د جګړی تر پایته رسیدو وروسته ژر روښانیانو د جلال الدین پته ولګول، ورغله او هغه یی پټ له سیمی ویوست او په هشنغر کی دیره سول. روښانیانو به د ګوجرو له پیښی وروسته، له ویری د خپل پیشوا (بایزید روښان) تابوت له ځان سره ګرځاوه. خو په دغه سخته اله ګوله کی تابوت سیند کی ایله سو او لیری اوبو یوی غاړی ته کړ. د جنګ تر سړیدو وروسته روښانیانو هغه پیدا کړ او دوړو ته یی یووړ او هلته یی ښخ کړ. پدی ډول دا جنګ د روښانیانو په لویه تباهی د حمزه خان په مشری یوسفزو وګاټه (۹۸۹ هـ ق). د بایزید د اولادی لویه غلطی د یوسفزو سره د هغوی مکرر جنګونه وه؛ خصوصا هغه وخت کله چی جنګ قومی بڼه واخیسته. روښانیانو قومی بنیاد نه درلود بلکه پر فکری بنسټ راټول سوی وه؛ دوی ته نه وه په کار چی په قومی جنګ کی یی ځانونه دومره ښکیل کړیوای.

د شیخ عمر بل ورور (کمال الدین) د یوسفزو سره د وروستی خونړی جنګ په وختکی په تیراه کی وو او ژوندی پاته سو. پدی ډول د بایزید د اوو زامنو څخه یوازی دوه ژوندی پاته سول. د بایزید د تحریک په قوت کی روایت دی چی کله یوسفزو د بایزید ښځی (بی بی شمسو) ته چی د هغوی په بند کی وه د پنځو زامنو پریکړی سرونه راوړه هغی اوښکه باندی توی نکړه او ویویل چی دوی خو څه په غلا او کاسیری پسی نه وه تللی چی مړه سوه او پروژاړم. هغی د خپلو زامنو سرو ته وکتل او ورته ویویل: /آفرین شه درباندی زامنو چی د خدای په لار کی محکم پاته شوئ او ښه په بهادری مو ځانونه ورکړل/ (بایزید انصاری، ص. ۳۵). د ایمان جذبه همداسی وی او پښتنی میرمنو د تاریخ په اوږدو کی تکرارا دا ثابته کړیده چی دوی د تکلیف په انتهائی سخت

وختکی څنګه د خپلو نارینو د زړه قوت او د شا تکیه ده؟

د کندهار د صوفي ګل محمد حکاک کیسه می را یاد سوه چی محمود زوی یی چی د روسانو پخلاف د جهاد په اوائلو کی یو هوښیار او تعلیمیافته قوماندان وو روسانو په یوه مخامخ وسله واله جګړه کی شهید کړ، پرځای یی ورور (داؤد) جبهه سامباله کړه. هغه هم روسانو شهید کړ او پرځای یی کشر ورور (احمد موسی) د جبهي سرپرستي پرغاړه واخیسته. احمد موسی چی شلو کالو ته به ایله رسیدلی وو هم شهید سو. زه او مور می کوئټی ته فاتحی ته ورغلو. زما مور کیسه کوی چی کو می ښځی چي به د غمرازۍ په منظور د شهیدانو مورته لاس پورته کړ او وبه یی ژړل چی دری ځوانان زامن یی یو په بل پسی شیهدان سول نو د صوفی صاحب میرمنی به (د شهیدانو مور چي اوس هم په کوئټه کي اوسي) ښځو ته مخ ورواړاوه چی «مه ژاړئ چی د شهیدانو شهادتونه خراب نسی؛ دوی خو د خدای (ج) په لار کی تللی دی شهادت دی ئې مبارک سی». ددین او وطن ددفاع په لار کی می ددی کتاب د لیکونکی (عزیزه افغانی) د بیوطنه شهزادګۍ هغه داستان هم رایاد سو چی په قلم مجله کي یې دخپل مهاجرت کیسه چاپ کړیده. عزیزه خور وایي چي ددی سره دکندهار -چمن پر لار یوی ملګری میرمنی څنګه په یوازی سر دوی ځوانی مرِندی پاکستان ته په مهاجرت بوتلی او چی د سپین بولدک تر سرحد چمن ته واوښته کندهار ته ئی مخ کړ، اوښکی یی له سترګو توی سوی او ویویل: «څه وکړم؟ مجبوره وم. ما خو ژړ کندهار نه پریښووی. ما پاکستان څه کاوه؟ څه می لیدلی وو؟ دوي می راخوندی کولی چی مرِونه یی په ډاډه زړه جهاد وکړی (اشاره یی خپلو دوو مرِندوته وه). خدای (ج) به دا کافران ورک کړی، بیرته به ورځو».

په تناول باړه کي ترسختی ماتی وروسته د روښانیانو څو مخور کسان د مغلو اکبرباچاته چی د کابل د سفر څخه په راګرځیدو په پیښور کی وو عرض وکړ چی ددوی بندیان د یوسفزو له بنده ورخلاص کړی. کمال الدین، جلال الدین او ددوی وراره (ولیداد د نورالدین زوی چی پلار یی د شیخ عمر سره په جنګ کی مړ سوی وو) هم اکبرباچا ته ورغلل او د خپل حالت زار څخه یی واقف کړ. اکبرباچا ددوی عزت وکړ او امر یی وکړ چی د هرچا سره د روښانیانو بندیان وی هغه دی آزاد او ماته راواستوی او یوسفزو ته یی تأدیبی سزاء هم ورکړه. اکبرباچا د جلال الدین څخه د هغه په دربار کی د پاته کیدو غوښتنه وکړه او پدی ډول جلاله (جلال الدین د بایزید زوی) د اکبرپاچا سره سو (۹۸۹ هـ ق). خو د بایزید مریدان د مغل په دربار کی د جلال الدین په پاته کیدو خوشحاله نه وه. هغوی دا دومره تکلیفونه له مغلو بلل او د پیر بابا، اخوند درویزه او حمزه خان اکوزئی د مخالفتونو، جنګونو او تباهیو ترشا یی د مغلو لاس کاته. جلال الدین د هغوی په تشویق د اکبرپاچا دربار نه پریښود. یوکال لا دده د مغلو په دربار کی نه وو پوره تیر سوی چی مریدان یی د شیخ خلیل په مشری ورغله؛ جلاله یی بیهوښه کړ او پټ یی له درباره وتښتاوه او تیراه ته یی بوت او په زاوه کی چی د تیراه او بنګشو ترمنځ پرته سیمه ده دیره سول. نوره کورنۍ یی هم له تۍ پیې او هشنغر څخه ورته ورغله (اخونددرویزه، مقدمه، لب).

د افریدو سره د مغلو له پخوا جنګ وو. روښانیان د جلال الدین او د شیخ عمر د زوی (احدداد) په مشری چی په احداد مشهور وو د افریدو ملګری سول. کرارکرار یی بنګښ او نور پښتانه هم جنګ ته د مغلو خلاف راوبلل. په ۹۹۳ هـ ق د کابل د والی مرزا حکیم خان تر مرګ وروسته اکبرباچا کابل ته د تلو پر لار (محرم ۹۹۴) اټک ته ورسید. جلاله (جلال الدین) د کابل او پیښور لار بنده کړیوه. د مغلو باچا یو فوج د کنورمان سنګ په مشری د هغه د ځبلو لپاره ورواستاوه. په دره خیبر کی سخت جنګ ونښت او روښانیانو ماته وخوړه. جلال الدین د لښکر د راټولولو لپاره د پښتنو نورو سیمو ته ولاړ. په دغه تلاښ کی غزنی ته ولاړ خو هلته د هزاره ګانو له لاسه مړ (۱۰۱۰ هـ ق) او سر یی مغلو ته پیشکش سو (اخونددرویزه، ص ۱۳۲؛ بایزید انصاری، ص ۴۳). پدې ډول د مغلو سره د جلال الدین په کلونو اوږد جنګ په غزنی کی پای ته ورسید خو د کورنۍ مبارزه یی ادامه پیداکړه. د اخونددرویزه په قول په کال ۱۰۱۲ هـ ق کی د غزنی په علاقه کی روښانیانو د جلال الدین هډوکی

راټول او په دوړو کې يې دده د پلار (بايزيد روښان) وخنګ ته ښخ کړل.

اکبرپاچا بل فوج د زينخان کوکه ئي په مشرې د سوات، يوسفزو او باجوړ د پښتنو د تابع کولو لپاره واستاوه. خو هغه فوج د پښتنو د مقابلي نه وو. دغه ځنګ کي روښيانيانو ښه توره وکړه. هغه نور تازه دمه لښکر د سيد خان کهکر او راجه بيربل په مشرې د زينخان مرستي ته واستاوه. ټولو د سوات په درو کې سخته ماته وخوړه او بيربل د تيښتي په حال کې ووژل سو؛ اته زره لښکر يې تار و مار سو او زينخان کوکه په تيښته اټک ته ورسيد (بخشي، ص ۱۳۸). دغو واقعاتو اکبرباچا ډير نا ارام کړ، يو لوی فوج يې يوسفزو ته واستاوه؛ هغوی يې سخت وځبل چې د هغه په نتيجه کې نه يوازي د روښانيانو بقايا ووهل سول بلکه اخوند درويزه او کورنۍ يې چې د مغلو ملګري وه هم ډيري سختي وليدې. اخوند د مغلو له لاسه پيښور ته په کډه مجبور سو.

روښانيان د اکبرباچا سره د هغه تر مرګه وجنګيدل. اخوند درويزه چې د روښانيانو لوی مخالف او ددې تحريک يون دقيق څاري په ۱۰۲۱ هـ ق کې ليکي چې تر دې دمه د احداد د قيادت اته نهه کاله تير سويدي. د جلال الدين د جنګو په وخت کې د هغه خپلوان لکه کمال خاتون (د جلال الدين خور چې د عليخان مهمندزي ښځه وه)، وليداد (د خيرالدين زوی چې د جلال الدين وراره کيدی) او وحدت علي (د محمد کمال زوی او د بايزيد د اکا لمسئ) په باجوړ کې او سيدل. دوی ټول په يوه واقعه کې د کافرو او مغلو ترمنځ راګير سول او د زين خان څخه يې چې د سيمې لوی خان وو پناه وغوښته. هغه دوی لاسترلي لاهور ته د مغلو دربار ته بوتلل. اخوند درويزه ليکي چې کمال الدين هم د اکبرپاچا لخوا ونيول سو او په بنديخانه کې مړ سو (اخوند درويزه ص ۱۴۷). روايت دی چې ابوبکر (د حالنامې د مؤلف ـ علي محمد کندهاري پلار) روښاني بنديان په پټه په لاهور کې د مغلو له قيده راوتښتول او تيراته يې راوستل.

تر جلال الدين وروسته احداد (د شيخ عمر زوی) د روښانيانو مشر سو. ښه توري يې وچلولې خو څرنګه چې په مزاج تند وو مريدان پر کور ځيني کښينستل؛ خيلخانه يې هم که له يوې خوا له ډيره جنګه ستړي او له ډيرو تلفاتو يې زړه شين سوی وو نو له بلې خوا د احداد قيادت هم خوند نه ورکاوه. د جلال الدين څلور زامن وه (الله داد، هاديداد، کريمداد او ميداد). مشر زوی يې (الله داد) د احداد مخالفت کاوه. الله داد د جنګ مخالف او د مغلو سره د روغې طرفدار وو. پدې ډول د بايزيد په لمسيانو او کورنۍ کې اختلاف پيدا او وده يې وکړه؛ يوه ډله د مغلو سره د جنګ د ادامې او بله يې مخالفه وه. د جنګ د ادامې طرفداران د احداد تر قيادت لاندې ورځ په ورځ کميدل. احداد کرار کرار تجريد سو تردې چې د مغلو له خوا د خټکو په لواغر کې محاصره او ووژل سو (۱۰۳۵ هـ ق). تر احداد وروسته د هغه زوی عبدالقادر مشر سو او د مغلو پرضد وجنګيد. هغه هلک وو په مشرې او د جنګ په چلونو ښه نه پوهيدی. که څه هم پښتانه ورسره ودريده خو دده څخه وشوريده. په ۱۰۳۶ کې مغلو عبدالقادر او مور يې (بی بی علايي) ونيول او بنديان يې کړل. عبدالقادر په پيښور کې په بنديخانه کې په ۱۰۴۰ کې مړ سو. عبدالقادر چې بندي سو کريمداد د جلال الدين کشر زوی د مغلو پرضد د مبارزې مشرې په لاس کې واخيسته خو هغه هم په پيښور کې د شاهجهان په وختکې (۱۰۳۸) ترور سو. د بايزيد نورې اولادې له جنګه لاس واخيست او وروسته د الله داد په مشرې د شاهجهان باچا ملګري سول. مغلو هم دا فرصت غنيمت وګاڼه. شاهجهان و الله داد (د جلال الدين مشر زوی) ته د نواب رشيد خان لقب، چارهزاري منصب او د اګرې حکومت ورکړ. دده ورور (هاديداد) ته يې هم نوابي ورکړه. د روښاني دورې مشهور شاعر او ليکوال، مرزاخان انصاري (د نورالدين زوی او د جلال الدين وراره) چې د جلال الدين او احداد په وختکې د مغلو خلاف جنګيدی، کله چې الله داد د احداد څخه جلا سو او مغلوته ولاړ نو مرزاخان هم ورسره ولاړ؛ مغلو مرزاخان ته هم لوی منصب ورکړ. مرزاخان انصاري په ۱۰۴۰ کې په دکن کې د مغلو په طرفدارۍ په يوه جنګ کې مړ سو. د حالنامې مولف علي محمد مخلص کندهاري د ابوبکر کندهاري زوی د الله

داد (نواب رشید خان) ملگری وو (شیر افضلخان بریکوټی، ص ۵۵).

د روښاني تحریک فکري یون:

بایزید د پښتنو په تاریخ کې د یو عظیم مفکر په حیث د یو داسې فکري تحریک باني دی چې د خپل استقلالیت، ابتکار او جرائت په وجه یې ساری ډیر کم موندلای سو. هغه د اسلام په چوکاټ کې پر الهي الهام ولاړه یوه مستقله ټولنه جوړه کړه او بیا د هغې په دننه کې یې د معنوي خوځښت لپاره د وحدت الوجود غامضه لار خپله کړه. بایزید ډیر لوړ کتل ځکه یې خپل د ژوند هدف ته آسماني او از رهبر کړ، ډیر ژور یې کتل نو ځکه یې د وحدت الوجود په اخیره مرحله کې ځانته د سکون ځای وټاکی او لیری یې کتل. ډله یې جوړه کړه چې فکر او تحریک یې ابدي وي او یوازي تر ده یا دده تر ژونده محدود پاته نسي.

بایزید هدف تعیین او بیله پیره یې پخپل کوښښ ځان د پیري او ارشاد مقام ته ورساوه. ده اول مفکوره او ایدیالوجي جوړه کړه او بیا یې هغه د خیرالبیان په شکل مدونه کړه او د وړاندي کولو طریقه یې د محمد (ص) د حیات طیبة څخه تقریبا قدم په قدم نقل کړه. خو دا نقل داسي وو چې یو شمیر علماؤ نه خوښاوه او هغه یې بدعت او ضلالت ګاڼه. مثلا آنحضرت (ص) د حراء په غره کې اعتکاف کاوه، بایزید پخپل کور کې پنځه کاله اعتکاف وکړ. هغه قرآن راوړ، ده خیرالبیان؛ هغه ته وحي راتلې، ده ته الهام؛ هغه خپل رسالت جهان شمول باله او ده هم خپل شاوخوا سیمو ته هن تر ډهلي، بدخشان او بخارا پوري استازي واستول او د خلکو او اقوامو لپاره یې معرفت تلقیناوه. هغه د خپل قوم په ژبه (عربي) قرآن خلکو ته وړاندي کړ، ده هم د خپل قوم په ژبه (پښتو) خیرالبیان د خپل ولس مخته کښیښود. محمد (ص) رحمت اللعالمین وو، بایزید هم ویل چې زه ځراغ یم او بیله زما د پیروي بله رڼا او د نجات لار نسته. محمد (ص) نبي وو او بایزید ویل چې زه یې نظیر (ساري) یم. هغه مبارک له مجبوریته له مکې څخه مدینې ته هجرت وکړ، ده هم له کانیګرم څخه دوړو او بیا هشنغر او نور ځایو ته هجرت وکړ؛ او ډیر داسي نور څرګندوني او اقدامات. بایزید نه ویل چې نبي یم خو تر نبي یې ځان کم هم نه باله بلکه ویل به یې چې زه یې نظیر او ساري یم. پر الهام یې دومره یقین او تکیه وه لکه د پیغمبر علیه السلام چې پر وحي وه. لکه وحي چې د موضوع مطابق پر علیه السلام نازلیده همداسي ده ادعا کول چې د موضوع مطابق الهام ورته کیږي. علماؤ داډول خبري، تشابهات او تشبیهات د نبوت د مقام سپکاوی او د اسلام تخریب ګاڼه.

بایزید لکه بل هر یو لوی مفکر لویه ادعا درلوده؛ په وزیرستان یې اکتفا ونکړه او نه یوازي خپل د سیمې ملایانو، خانانو او ملکانو بلکه اکبرباچا غوندي امپراتور، پیربابا غوندي مشهور پیر او اخوند درویزه غوندي لوی عالم دین ته یې هم د مریدۍ او پیروۍ دعوت ورکړ. ده هرڅوک میدان او مبارزي ته وروبلل. د مغلو سره د بایزید د اولاد او مریدانو نژدې یوه پیړۍ اوږد او دلاوره جنګ او مبارزه د پیرروښان تاریخ، دده د تعلیم د انضباط اندازه او د قربانۍ د جذبې درجه ښکاره کوي. زه ښائي پردي خبره څه سوچ او تأمل وکړم چې آیا د روښانیانو تحریک له اوله سره د مغلو د استعمار پخلاف وو او یا حالاتو دغه مذهبي تحریک ته سیاسي بڼه ورکړه خو پدې کې هیڅ شک نلرم چې پښتو ژبې ته ددې دوري خدمت د پښتو د ادبیاتو په تاریخ کې یو زرین باب دی.

په ایران کې صفوي متعصبو شیعه ګانو د سنیانو څخه او په هند کې مغلو له پښتنو څخه نژدې په یو وخت کې قدرت ونیو او په دواړو ځایو کې پښتانه داسي وځبل سول چې بیا بې سر سم راپورته نکړای سوای. په ایران کې تر صفویانو دمخه تصوف ښه وده کړې وه خو د صفویانو په راتلو سره نور علمي څیړنو او خصوصا تصوف د تنفس مجال پیدا نکړ داځکه شیعه ګان ولایت فقیه ته معتقد وه. په عوض کې یې په هند کې ښه وده

وکړه داځکه چې مغل سنیان او فارسي ژبي وه او د سیمې د ټولو فارسي ژبو متصوفینو لپاره د ژوند او ودې ښه ځای وو. هسې هم پخوا (خصوصا د غوري، سوري او لودي پښتنو په وختونو کې) په هندوستان کې تصوف ته توجه سوې وه خو د بایزید د پیدا ایښت په وختکې ډېر په زور کې وو. بابر او همایون او تر هغو وروسته اولادې یې لکه جهانګیر، شاهجهان او خصوصا اورنګزیب تصوف ته د عدم تشدد او د دولت په خلاف د نه بغاوت د یو مهم عنصر په ډول کتل او پاملرنه یې ورته کول. پدغه وختکې له شیعه ایرانه ډېر صوفیان او شاعران هند ته کډه سول.

طریقت او شریعت د اسلام د دوو مهمو او یو دبل د متممو څانګو په حیث د افغانستان څخه هندوستان ته تللي دي او هلته یې وده کړېده. هندوستان کې د دین ډیر جید علماء پیدا سویدي چې اسلام ته یې لوی خدمتونه کړیدي همدا سبب دی چې وائي قرآن په حجاز کې نازل، مصریانو یې قرائت وکړ او هندیانو یې څېړنه. طریقت هم په هندوستان کې ډېر رونق پیدا اکړ حتی د دیني علومو د تحصیل په نسبت یې د نفوذ ساحه پراخه وه. تصوف دلته ځینې وخت د خلکو د ارشاد، تزکیه نفس، عرفان او انسانانو ته د خدمت کار ورکړیدی خو ځینې وخت بیا پیرانو همدا تصوف و حاکمه قدرت ته د خلکو د ایلولو، زبیښلو او د ولس څخه د تحرک او ډاینامیزم د قدرت د سلبولو په منظور استخدام کړیدی. پر تصوف یو څه له پخوا د یوناني فلسفي اثر وو خو چې کله مسلمانان د هندوستان پراخي مځکې ته ولاړل نو د هندو فلسفې او د هندوانو د ژوند طرز او طریقې هم پر هغو اثر وکړ او د هغو ګوشه نشیني، عزلت ګرائي او رهبانیت ته یې پخپل تصوفي حیات حتی سوچ کې چې په اسلام کې مردود وه لار ورکړه. له عرفانه د تحرک کمول او په دین کې تحجر د وخت د حاکمه قدرت په ګټه وو او تشویقاوه یې. عوامو ته په دغسې یو حالت کې د سم او کوږ تشخیص مشکل سی. څرنګه چې ډیر خلک په فطرت کې محافظه کار او خطر ته ځان نه ورکوي نو د یوه تحریک هغه خوا خوښوي چې ډیره ستړیا او د ابتکار خطر پکښې نه وي او ډیره قرباني ورڅخه نه غواړي. پدې ډول تصوف هم د تنویر او هم د تضلیل لپاره استخدامیدی چې اول یې روحاني تغذیه، ارشاد او د خلکو خدمت وو خو دوهم یې د خلکو ایلول، زبیښاک او د مرید د ژوند د تحرک ډیوه کمزورول وه. د اولې ډلې صوفیانو مثالونه د هډې ملا نجم الدین اخوند، ملا مشک عالم، د ترنګزو حاجي صاحب، حاجي ملا عبد الرازق اندړ، چکنور ملا صاحب او ډیر نور دا ډول شخصیتونه دي چې تصوف یې د رهبانیت څخه ژغورلی وو. هغوی د علم او تزکیه نفس و څنګ ته د استعمار پخلاف هم قاطعانه مبارزه کول. د دوهمې ډلې د پیرانو مثالونه هم لږ ندي. دا دواړه طرز فکره د روښانیانو په وخت کې رواج درلود خو د مغلو یرغلونو چې د هندوستان په تاریخ کې یې د اول ځل لپاره مسلمان په مسلمان وجنګاوه د دوهمې خوا پله درنه کړه. سربیره پردې پر پښتنو د مغلو ظلمونو هم د دوهمې ډلې فعالیت ته نوره زمینه مساعده کړه. مغلي حاکمانو غوښته چې پښتانه چې د دوی د اقتدار حریفان وه سیاسي تحرک ونلري نو یې ځکه په هغو کې عزلت د پیرانو له لاري تقویه کاوه او هم عوامو د مغلو د ظلمونو څخه د خلاصون لپاره د امان ګوښې ته ترجیح ورکول. پدغسې یو حالت کې د پیري او مریدي بازار ډیر ګرم وي. بایزید په همدغه زمانه کې پیدا او لوی سو چیري چې پیر او پیربازي ښه توده او خلکو بې پیره انسان ګمراه او شقي باله.

د بایزید معاصر یا ترهغه دمخه د هند په لویه وچه کې دغه مشهور، مؤثر او مقبول عام صوفیای کرام وه چې اثر یې پر بایزید یقیني وو:

په لاهور کې داتا ګنج بخش علي هجویري غزنوي.

په ملتان کې شیخ بهاء الدین زکریا او بابا فرید الدین مسعود ګنج شکر.

په ګجرات کې نور قطب عالم

په پاني پټ کې خواجه شرف الدین بو علي قلندر

په اجمیر کې خواجه معین الدین حسن چشتي
په گلبرگه کې سید محمد گیسودراز
په گنگوهي کې شیخ عبدالقدوس گنگوهي
په دهلي کې ډیر اولیاء کرام سته چې مشهور یې خواجه نظام الدین اولیاء او خواجه قطب الدین بختیار کاکي دی.
په بنگال کې جلال الدین تبریزي
په اورنگ آباد کې بابا سعید پلنگ پوش او بابا شاه مسافرد پانجکي
د سوات په بونیر کې سید علي غواص ترمذي (مشهور په پیربابا)
د دیر په اوچ کې شیخ جلال الدین مخدوم

دمخه مو وویل چې بایزید په دغسې یوه دوره کې چې د طریقت، عرفان او پیرۍ بازار ډیر تود وو پیدا او لوی سو. هغه وخت هرچا کوښښ کاوه چې پیر سي او که نه نو مرید خو حتمي سي. زما د آشنا، مرحوم مولنا عبدالقدوس قاسمي، خبره ده چې پیرانو به د بایزید په زمانه کې ویل چې من لاشیخ له فالشیطان شیخه (څوک چې پیر نلري شیطان یې پیر دی). حتی تراوسه هم دغه تبلیغات کیږي. یوه مشهور پیر به زما په مخ کې خپلو مریدانو ته چې کار به یې دده په زړه سم ونکړ ظاهرا په ټوکو ویل چې: /که د خدای امر ونه منې وا خیر دی، که د رسول دا ونه منې وا خیر دی خو چې د پیر دا ونه منې دواړه دې خطا سوې/. عوام به پدې خبره ډیر سره کوچنې او پریشانه سوه او دده څخه به یې بخښنه غوښته. خو که به چیرې یو عالم اتفاقا ناست وو او هغه به د پیر په حضور کې احیانا او ندرتا جرائت وکړ چې پیر مبارکه داڅنگه ستاسې د امر متابعت د خدای (ج) او رسول الله (ص) تر متابعت مقدم او ضروري دی نو ده به ورته وویل چې که ته د خدای (ج) امر ونه منې هغه غفور و رحیم دی او رحمت یې ترقهر وسیع دی، بخښې دې او که د رسول (ص) امر ونه منې هغه پر مؤمنانو روف و رحیم دی تر گناه درتیریږي. پیر خو انسان دی که نسو درتیر دنیا و اخرت دې دواړه خراب سول نو د پیر سره ډیر احتیاط کول په کار دی. انسانان د خپل ماحول څخه متأثر وي. بایزید هم د خپلې ټولنې د معمول سره سم بې پیره د ژوند څخه خوند نسو اخیستای نو ځکه د کامل پیر په لټون سو. خو دده سرشاره او مبتکر ذهن په هر رجعت پسنده پیر پسې نسو ای تلای. په خلوت کې کښینوست، کلونه یې فکر وکړ او زیار یې ویوست. بالاخره خپله پیر راووت؛ البته پخپل طرز او پخپله طریقه.

د عقیدې په باره کې پیر روښان ویل چې ایمان د عقیدې اقرار او په هغې د عمل نوم دی. دی په مقصود المؤمنین کې لیکي: ... څوک چې قرآن لولي او عمل نه پرې کوي هغه په زړه کښې له قرآنه منکر دی (عزیزه، ص ۲). هغه کیدای سي دا استدلال کاوه چې هرځای په قرآنکریم کې آیة کریمة ده چې یاایها الذین آمنوا نو سمدستي ورپسې وعملوا الصلحت راغلي دي چې پدې ترتیب ایمان د عمل سره تړلی دی. شافعي صاحب هم عمل د ایمان جزء بولي خو امام أبي حنیفه عمل د ایمان جزء نه بولي. همدا راز بایزید ویل چې د خدای (ج) له معرفته پرته هیڅ عبادت هغه ذات ته منظور ندی (وما خلقت الجن والانس الا لیعبدون). ابن کثیر او ډیر نور معتبر مفسرین کرام لیعبدون په لیعرفون اخلي چې ښایي بایزید همدا گڼل. ده انسان د توحید د علم او معرفت له کبله تر نورو مخلوقاتو ښه باله. په ټولنیز اړخ کې، بایزید د هر بل مصلح پشان د حب مال، د ټگ پیرانو د زبیښاک، د ټولنیز فساد او د حاکمانو د ظلم په خلاف په یوه سنجول سوې مبارزه لاس پورې کړ او لومړی یې خواران د ځان ملگري کړل او بیا یې متنفذینو ته لاس واچاوه. ده پر پښتنو د مغلو بیحد و حصر ظلم لیدی. کیدای سي ده د مذهب له لارې د هغو مقابله کول غوښتل او د سیاست لپاره یې د پیرۍ څخه چې د هغه وخت مؤثره حربه وه کار اخیست. ده د پخواني مغلو (چنگیز، هلاکو او تیمور) د تاړاکو څخه پاته ځبلي عرفان د خپل

عصر د مغلو (بابر، همایون او اکبر) د ظلم په پنجو کی بسمل لیدی او غوښته یی چی په یوې منظمی او مؤثري طریقی هغه ته نجات ورکړی ثو بیرته د پخوا پشان د ټولنی د صلاح و فلاح کار وکړی او د اطمنان او تسکین مرحلی ته ورسیږی. ده دغه سکون ته اته پوړی تعینی کړی چی هر سالک یی باید طی کړی لکه شریعت، طریقت، حقیقت، معرفت، قربت، وصلت، وحدت او مسکنت.

لکه د هر داعی پخلاف چی یو شمیر خلک راپورته کیږی او د هغه تحریک خپلو گټو ته تهدید گڼی دا ډول د بایزید خلاف هم یو شمیر خلک راپورته سول. چی څومره ددی تحریک پیروان ډیریدل هغومره یی مخالفت هم زیاتیدی. د وخت شاوخوا پیرانو د خپل بازار سوړوالی ولید نو ځکه د بایزید په خلاف لومړی هغوی راپورته سول. عالمان یی ولمسول چی بایزید د شریعت په توره ووهی. د ملحد، مرتد، شیعه، اسماعیلی، تناسخی، حلولی، تأویلی او نور ډول ډول اتهامات یی د ځای او احوال په تناسب پر ولگول. ځینو ټاپه پر وهله چی شیعه وو. دا اشتباه لدی راپیدا سوه چی شیعه گان و ولایت فقیه ته عقیده لری. په دوی کی امام د خدای نائب، معصوم او هر څه د هغه په حکم دی او څوک چی د امام معصوم پیرو ندی هغه گمراه دی. بایزید هم پخپل تحریک کی د امام مقام درلود، پیر تمام وو او بغیر دده د پیروی د نجات بله لار نورو ته نه وه. دده پیروی پر ټولو واجب او نور په گمراهی او شرک کی وه.

په شیعه مذهب کی تقیه واجب ده او په اسمعیلیه طریقه کی عقیده باید پټه وساتل سی. څرنگه چی بایزید خپلو مریدانو ته ویل چی هرچا ته خپله عقیده اظهارول ندی پکار نو لدغه ځایه یی مخالفینو دی گاهی شیعه او ځینو اسمعیلی باله. هغوی دبایزید دا قول رااخلی چی نحن معاشرالأنبیاء امرنا أن نکلم الناس علی قدرعقولهم ـ پرموږ د أنبیاؤ ټولی امر سویدی چی د خلکو سره د هغوی د پوهی مطابق خبری وکړو (بایزید انصاری، ص ۲۷۷). خو بایزید د آنحضرت (ص) په هغه حدیث استناد کوی چی فرمائی د خلکو د پوهی مطابق خبری کوی. اسمعیلیان مهدی آخرزمان ته عقیده لری او د امام زمان د اوامرو اطاعت واجب بولی. څرنگه چی روښانیانو هم خپل پیرتمام (بایزید) مهدی آخرزمان باله (که څه هم بایزید دا ادعا نکول) او اطاعت یی واجب نو ځکه مخالفینو اسمعیلیه ټاپه پر وهل. ملا ارزانی خپل پیر مهدی گڼی او نور خلک یی هدایت ته داسی رابولی:

رښتینی لاره وغواړه
له مهدی آخرزمانه

ځینی بایزید دده د یوه مرید (خلیل) څخه په سم یا ناسم نقل قول تناسخی بولی (کرگر، ص ۱۲۴، ۱۲۲). ځینی یی حلولی بولی (کرگر، ص ۱۷۳). ځینی یی د مغلی استعمار پر ضد ملی مبارز گڼی. شوروی مستشرقینو او په پښتنو کی د هغوی فکری ملگرو څلور پیړۍ وروسته د روښانیانو مبارزه د مارکس او انگلز پر سوسیالستی اصولو مبنی تفسیر کړه او هغه یې یو مخ طبقاتی مبارزه وبلل او هغه یی د مذهب تر پردی لاندی د فیوډالانو پرضد د بزگرانو قیام او بایزید یی د هغوی سالار گڼلی دی (کرگر، ص ۲۰).

د بایزید پارونکی تگلاری هم علماؤ ته دستاویز په لاس ورکړ او مخالفت یی تسریع کړ. د بایزید سره د اخوند درویزه اختلاف تر ډیره حده مذهبی وو. داځکه هغه ملا وو او د بایزید سره یی معامله هم د دین او ملائی پر بنیاد وه. دا د اخوند درویزه وظیفه وه چی د دین د احکامو چی څنگه ده ته معلوم وه حراست وکړی او څرنگه چی بایزید هم له همدی سنگره په بیل جهت مبارزه کول نو ضرور یی اصطحکاک او تصادم ورسره راتلی. اخوند درویزه ترک (غلبا مغل) وو او د پښتنو په نسبت یی د مغلو سره نژادی نژدی اړیکی وی؛ کیدای سی څوک استدلال وکړی چی هغه به پر دغه قومی بنیاد د مغلو حمایت او د بایزید مخالفت کړیوی خو زه دی خبری ته ډیر وزن نه ورکوم داځکه هغه ملا وو او ملا قوم ته معتقد ندی. اخوند درویزه که څه هم د مغلو مخالفت ندی

کړي او د اکبرپاچا د بیدیني مقابله یې نده کړې خو ښه یې هم نه ورته کتل. که څه هم هغه د پښتنو د زار حالت مسؤل روښانیان ګڼي او په یوځای کې پداسې حال کې چې د شیخ عمر وروسته د جلال الدین په ژوندي پاته کیدو خفګان ښکاره کوي او هغه دین ته رخنه بولي خو د مغلو د ظلم او د پښتنو د تکلیف او زار حالت په باره کې وائي «لا رخنه وه ددین پاته چې پادشاه زموږ اکبر وو، دی د نفس په لوری تللی او له دینه بې خبر وو.... دا شومیت د جلال دین وو چه مقام د امراګانو پېښور شه، مغل ګډ په پښتانه شو له درونه یې خبر شو ـ قلنګونه یې زیاتي کړ هزیمت یې ور دوځار کړ، د جلال له بده پیله کل پښتون مغل په دار کړ» (اخوند درویزه، ص ۱۳۴ـ۱۳۵).

د پیربابا تر وفات وروسته اخوند درویزه هم د مغلو څخه تکلیفونه لیدلي دي. پدې ډول د اخوند درویزه اختلاف د روښانیانو سره مخامخ په سیاسي منظور او د مغلو د خوشحالۍ لپاره نه وو. لیکن، د اخوند درویزه مرشد (پیربابا) ته چې دی یې د بایزید مقابلې ته امر کړی وو باید په عین نظر ونه کتل سي. د بایزید سره د پیربابا په مخالفت کې نه یوازې د پیرۍ د رقابت او حسادت مسئله مطرح ده بلکه د مغلی درباره سره د پیربابا او د هغه د پلار او کورنۍ نژدې دوستانه اړیکې له نظره نسي غورځیدای. نو پدې ډول په زیات احتمال د بایزید سره د اخوند درویزه د زیاتي دښمنی ترشا هم سیاسي لاس وو چې حتمي نده اخوند درویزه په آګاه وو.

قدرتمندان بیا ددې نوي راټوکیدلې تندروه روښاني اقتدار څخه وویریدل چې مبادا د مذهب په نوم دا تحریک سیاست وکړي او په سیمه کې قدرت ترلاسه کړي. که وګورو، د سوات د میا عبدالغفور او په افغانستان کې د طالبانو په شمول په تاریخ کې داسې مثالونه لرو چې یو سوچ مذهبي تحریک کرار کرار سیاسي سوی او بیا یې قدرت نیولی دی. پدې ډول یو شمیر قدرتمنو هم د بایزید پرضد و پیرانو او ملایانو ته لاسونه ورکړل. څوک چې د پیر، ملا او سرکار لغتي په یوه سلا وخوري نو بیا چندانې قد نسي سازولای؛ بایزید او روښانیان په همدا سرنوشت اخته سول. پدې ډول د بایزید خلاف د ملایانو، پیرانو او حاکمانو مقابلې ښایي دا مذهبي تحریک په سیاسي تحریک بدل کړي وي. خو بایزید هم د خپل ځان او تحریک د بقا لپاره د هغه وخت له هر امکانه کار اخیست. دلته د تخطیط (پلان و نقشه)، قلم او توری درو سرو څخه د سیاست د وسایلو په توګه کار اخیسته کیدی.

مغلو پاچاهانو په هند کې د خپل اقتدار د استحکام لپاره د هغه ځای د ادیانو د ښې او کردار د تغییر کوښښ کاوه خو پخلاف یې یو شمیر علماء حق لکه شیخ احمد سرهندي زیار یوست چې د هند مسلمانان د خپل دین او مذهب پر سنتي لارو ټینګ پاته سي. پدې ډول هری ډلې دین د ټولنې مهم عنصر ګاڼه او د خپل فکر پر بنیاد یې د هغه په شکل ورکولو کې کوښښ کاوه. بایزید هم د یوه مبتکر مصلح په توګه راپاڅید او پښتانه یې چې هغه وخت د قدرتونو د تناظر مرکز وه پوهول. ده، ددغسې یو پوهاوي په منظور خیرالبیان په پښتو ولیکی. لکه هر مصلح چې خپله مبارزه اول له خپله کلي او د خپلو خوارانو په حمایت پیلوي، بایزید هم خپل د فکر د ترویج لپاره د خپل خوار قوم د خوارې ژبې په خدمت کې تحریک پیل کړ. ده دا خواره ژبه (پښتو) چې اغیارو ورته د دوږخ ژبه ویل دجنت ژبه، د الهي الهام مبارکه ژبه او د الله(ج) لخوا د یو مهم رسالت د تفهیم په منظور یې مهمه، مقدسه او خوږه ژبه کړه. و خپلو مریدانو او مخلصانو ته یې په دې مبارکه ژبه د لیکلو او ځیرنو مجال ورکړ. هغو په پښتو ډیر څه ولیکل او پدې ډول یې پښتو ژبې او پښتنو ته نه هیریدونکې خدمتونه وکړه. که له یوې خوا بایزید او ملګرو یې پښتانه په خپل تحریک او پخپله لار پوهول، نو له بلې خوا ددوی مخالفینو هم ددې لپاره چې پښتانه د روښانیانو د تبلیغاتو تر تاثیر لاندې رانسي په پښتو کتابونه او اثار ولیکل او خپاره کړل چې دغه مقابلې د پښتو ادب ته ښه وده ورکړه او عزیزي افغاني ددغه فرهنګي یون د شاه زلمو د کارنامو بیلګې تر ډیره حده پدغه کتاب کې چې ستاسې مخته همدا اوس پروت دی خوندي کړیدي.

ځیني داسې روایتونه هم سته چې پیربابا د روښاني تحریک د ځبلو لپاره سوات ته واستول سو. هغوی دا

ادعا د اخوند درویزه د هغه قوله څخه راباسي چې لیکي چې پیربابا د خپل پیر په هدایت ترمذ ته د ارشاد لپاره روان وو چې مریدانو یې ورته وویل چې په یوسفزو کې دوه ملحدان دي چې خلک د محمد (ص) د دین څخه اړوي او ډیر شهرت یې حاصل کړیدی. یو د غلجو پیر طیب او بل پیر ولي بړیځ دی. دوی ډنګ و ډونګ او سرود حلال کړیدی، ښځې ورته ګډیږي او پیرولي خو ځانته خدای (ج) وایي . که تاسي د یوسفزو علاقې ته ولاړ سي نو دا خلک به د ګمراهي څخه بچ سي. هغه وو پیر بابا بنیر ته ولاړ او د ژوند ترپایه هلته پاته سو. دوی پیرولي د بایزید روښان له خلیفه ګانو بولي چې پیربابا یې د نفوذ د خپرید و د مخنیوي لپاره ورغی. دا ادعا چې پیربابا د بایزید د خلیفه ګانو پخلاف یوسفزو ته تللی دی د تاریخ سره سمون نخوري. هغه د بایزید د پیري تر اعلان پخوا یوسفزو ته تللی وو. روایت کوونکي دغه پیرولي بړیځ د روښانیانو د ملا بړیځ او ملامیرولي سره چې ډیر وروسته تیرسویدی مغالطه کوي. که ښه ځیر سو پیربابا د ۹۵۰ هـ ق په شاوخوا کې بنیر ته تللی دی چې دا وخت به بایزید د ۱۹ کالو وو او یقینا پیر سوی نه وو او مریدان یې نه درلوده. پداسي حال کې چې پیر طیب او پیرولي په همهغه وختکي مشهور پیران وه. هغوی د همایون د اول سلطنت او ددوهم وار پاچهي په اوئلو کې په اوج کې وه چې بایزید هغه وخت هلکئ وو.

داچې یوسفزو ته د پیربابا د ورتلو علت څه وو څیړنه غواړي. ښائی لکه راوایان چې وائي د علماؤ او صوفیانو سره په سیمه کې د الحاد د خپرید و تشویش وو او پیربابا ته به یې چې هغه وخت په ډیر ښه سړي او ولي الله مشهور وو عذر کړی وي چې ددغه فتنې د ختمید و لپاره ورسره ولاړ سي. او یا ښائي مغلي واکدارار (همایون) هغه دغه پښتني سیمې ته استولی وي چې خلک ورته ارام کړي او شائعه یې ګډه کړیوی چې عوامو ورڅخه غوښتي وه چې یوسفزو ته ولاړ سي. همایون له پښتنو ډیر ویریدی، د شیرشاه هیبت یې لا د زړه څخه نه وو وتلی؛ تازه یې د شیرشاه سوري له وارثانو څخه سلطنت په ډیر تکلیف نیولی وو نو یې پخپل ټول توان کوښښ کاوه چې پښتانه بیا راټول نسي او ځانته مشر او قیادت پیدا نکړي. ښائی همایون د یوسفزو لویه غرنی سیمه چې د مغلو تر ولکې دباندې وه د پښتنو د بیا راټولید و بالقوه سنګر ګاڼه نو ځکه به یې پیربابا وراستولی وي چې کار پکښې وکړي او مغلو یا ددوی په اصطلاح د اسلام باچاته یې بیله جنګه تابع کړي. همایون ته دا وخت د پښتنو په سیمو کې د خپل اعتمادی سړي لکه پیربابا سخت ضرورت وو. پښتنو ته ډیر داسي پیران را استول سویدي چې چا نه پیژندل او استعمارګرانو ورته سید ، حضرت، خواجه، صاحبزاده او مبارک او پیر ویلي، شجره یې ورته جوړه کړې او د هغوی د پیري او کرامت لپاره یې پراخ تبلیغات کړیدي. زموږ ځایي ښه خلک او زاهدان چې پلار و نیکه یې خلکو پیژندل ددغو تبلیغاتو تر اثر لاندې محدود او بې ودې پاته سوي او ناچاره د وارداتي پیرانو مریدان سویدي او پدې ترتیب وارداتي پیران نور هم په ولس کې تقویه او مشهور سویدي. کرارکرار پردو شرایط داسي راوستي چې د وارداتي پیرانو سره کارکول د وخت ضرورت سویدي. پدې ډول استعمارګرانو د پښتنو هغه سیمې چې قابو کول یې اسان نه وو پدغو پیرانو تسخیر کړیدي او هغه څه چې یې په جنګ نسوای ګټلای په پیرانو یې ترلاسه کړیدي. د پیربابا په باره کې زما سره اسناد نسته چې دا ثابته کړي چې هغه په رښتیا څوک وو؟ کیدای سي هغه ډیر ښه سړي او روحاني مرشد وو او یا برعکس؛ خو دوستي یې د مغلو سره یقیني وه.

سیاسي حالات:

په ۹۳۱ هـ ق/۱۵۲۲ میلادي کې پښتنو لودي سردارانو د هند د واکمن ابراهیم لودي پخلاف بابر ته بلنه ورکړه. د پښتنو د سردارانو ددغه بې اتفاقۍ په نتیجه کې ابراهیم لودي له بابر څخه ماته وخوړه او په هند کې نه یوازې د پښتنو د پیړیو حکومت ختم سو بلکه د پښتنون قوم او د هغه د ثقافت پخلاف یوه اوږده او مؤثره

مبارزه روانه سوه چې تر څو پیړیو پورې یې دوام وکړ. بابر تر خپل مرګ وروسته (۱۵۳۰م) و اولادي ته یو پراخ، مضبوط او پښتون ضد سلطنت په میراث پرېښود. که څه هم د مغلو اخیر پاچا بهادرشاه ظفر وو چې انګریزانو په ۱۸۵۸ کې له هندوستانه فرار کړ خو د مغلو مؤثر واک تر ۱۷۲۰ میلادي پورې وو؛ وروسته مغلو د افغانانو (احمدشاه بابا او دده د کورنی ترقیادت لاندې) او بیا څه وخت د انګریزانو تحت الحمایه نیمګړی واک چلاوه.

په هند کې د مغلو د واک پر وخت، زموږ و څنګ ته په ایران کې صفوي دولت (۱۵۲۲-۱۷۲۲ م) په زور کې وو چې د سنیانو سخت ضد وو او د پښتنو ځینی سیمې یې هم لاندې کړې وي. صفویانو په دغو دواړو وجوهاتو، پښتون ثقافت ودې ته نه پرېښود. پدې ډول پښتانه ددوو لویو دښمنو طاقتو په منځکې سخت راګیر سوي وه. د سیمې دا دوه طاقتونه پخپلو منځو کې په رقابت کې وه خو د پښتنو پخلاف بیا سره یو وه؛ کله چې همایون د پښتون شیرشاه څخه ماته وخوړه (۱۵۴۰م) هغه ایران ته پناه یووړه؛ ترهغو هلته میلمه وو چې د صفویانو په مرسته یې کابل بیرته د پښتنو څخه ونیو (۱۵۴۵م).

بایزید روښان په همدغه وختکې (۹۳۱ هـق/ ۱۵۲۲م) د هند د پنجاب په جلندهر کې پیدا سو. د مغلو په وخت کې پښتانه هرځای ځبل کیدل او له یوه ځایه بل ځای ته د سر د امن په تمه په کوچ و بار مجبوریدل. بایزید هم ددغه ناتار قرباني وو. د اخوند درویزه په قول بایزید د ۲ کالو وو چې د مغلو فوجونو په پنجاب کې پښتانه سخت وځبل او په دغه سلسله کې د جلندهر پښتانه مجبور سول چې پنجاب پرېږدي او بیرته وزیرستان ته کډه وکړي (مخزن، مقدمه، یز). خو په پښتنو کې لاتراوسه څه ساه پاته وه؛ شیرشاه سوري وکولای سوای د بابر د زوی (همایون) څخه د پښتنو غصب سوی سلطنت بیرته ونیسي (۱۵۴۰م). دغه وخت پښتانه بیرته خپلو ځایو ته ستانه سول. خو د پښتنو د حکومت ډیر کلونه لا نه وه تیر سوي او پښتانه لا بیرته خپلو ځایو ته ټول نه وه ستانه سوي او ځانونه یې نه وه ټینګ کړي چې شیرشاه په یوه واقعه کې ځوانیمرګ سو او بیا چهې بیرته مغولو ونیول. څرنګه چې پښتانه د هندوستان د تخت و تاج دعوه دار وه نو مغلو د هغوی د ځبلو په منظور د هیڅ ظلمه مخ نه اړاوه؛ دا ځکه ددوی په کمزوري کې یې خپل قوت او ددوی په فنا کې یې خپله بقا لیدل. دا واري مغل د پښتنو ځبلو ته دا سې متوجه سول چې ساه کښلو ته یې نور نه پرېښوول. بایزید په دغسې شرایطو کې لوی سو.

تر مغلو پخوا په هندوستان کې که به جنګ وو نو هغه به اکثرا د مسلمانانو او نامسلمانو ترمنځ وو. مغل لومړنی خلک وه چې مسلمان یې په مسلمان وجنګاوه او پښتون یې په پښتون وواهه. د پښتنو څخه یې حکومت ونیو. بابر، همایون او وروسته اکبر ډیر پښتانه ووژل او د سرو څخه یې کله منارونه جوړ کړل. روښانیانو د حالت څخه په درس او استفاده سره پښتانه د روحانیت به چوکات کې راټول او د مغلو جنګ ته یې تیار کړل. لکه مغلو چې مسلمان پښتانه پدې نوم وژل چې باغیان دي همدا سې روښانیانو د روحانیت وسله ددوی پرضد استعمال کړه. روښانیانو بغیر د خپلې ډلې نور ټول خلک (خصوصا مغل) مشرکین بلل او خپل مریدان یې دیته تیار کړي وه چې د هغو سره په زغرده وجنګیږي. روښاني غورځنګ د پښتونخوا په یوه پراخه سیمه کې نژدې یوه پیړۍ دوام وکړ چې د مغلو امپراتورۍ ته یو سرخوږی وو. که څه هم مغلو په هندوستان کې د مسلمان په نوم حکومت کاوه خو د روښاني تحریک پواسطه پر پښتني سیمو د استعمارګر په ډول معرفي سول او روښاني تحریک د یو ضد استعماري حرکت په توګه.

روښاني تحریک یو فعال پښتني روحاني، سیاسي، ټولنیز ژوندی غورځنګ وو چې ژور اثرات یې تر ډیره وخته وه. ښایي بایزید په پښتنو کې ژر رسوخ پدې هم پیدا کړی وي چې پښتانه د مغلو تر سخت فشار لاندې وه. بایزید او دده کورنۍ د پښتنو لپاره یو سیاسي، مذهبي او ادبي منبر او سنګر جوړ کړ چې پخپلو وسایلو بیله بهرنی مرستې د زماني د یوې لوئې امپراتورۍ سره نژدې یوه پیړۍ وجنګیږي. ډله یې دومره مضبوطه وه چې کله جلاله د اکبرپاچا سره د همکارۍ اراده وکړه نو روښانیانو هغه راوتښتاوه او بیا یې مبارزې ته تیار کړ.

په مذهبي او فرهنګي لحاظ دا تحریک دومره قوي وو چې حتی د بایزید او دده د ټولو زامنو ترمرګ وروسته هم اخونددرویزه احساس د ناآرامی کاوه نو ځکه یې د دې تحریک پخلاف ډیر وروسته لاهم د کتابونو لیکل ضرور ګڼل. هغه خلکو ته ګواکې ددین په حکم عذر کاوه چې د روښانیانو کتابونه مه لولي بلکه زموږ دا وو ایاست. هغه لیکي «... آنکه درباره تصنیفها که ازین ملحد مانده باشند اگر بدست اهل سنت و جماعت درافتد باید که به آتش بسوزاند و بدان معتقد نشوند. اگرچه در ظاهر بعضی سخنان دلکش و موزون و مرغوب دران هست و الا هلاک و گمراه و بیراه خواهند شد.... القصه هرکه از افغانان و سائر مسلمانان این زمانه طالب دین باشند از اولاد او احتراز بکنند و الا هلاک خواهد شد و ابدا در دوزخ خواهند ماند (اخوند درویزه، ص ۱۴۷). دا معلومیږي چې که د بایزید او دده د زامنو په مرګ سره دا تحریک مړ سوی وای نو بیا اخونددرویزه وروسته ددغو کتابونو لیکلو ته ضرورت نه لید. که وکتل سی هغه خپل ټول کتابونه د ۱۰۱۲ او ۱۰۲۱ ترمنځ لیکلي دي؛ مخزن الاسلام یې په ۱۰۱۲ کې چې دا وخت د پیرروښان د اخیري زوی (جلال الدین) هڅوکې لا مریدانو یې په غزنی کې راټول کړیوه؛ تذکره الابرار والاشرار یې په ۱۰۲۱ کې لیکلي دي چې د احداد زمانه وه (احداد د بایزیدروښان لمسی وو).

بالآخره دا تحریک پسله ډیرو قربانیو او مسلسل ځبلو مات او د سر خلک یې له ناچاره د مغلو ملګري سوه. ددې مضبوط تحریک د ختمیدو څو مهم علتونه ښائي داوي:

یو دا چې د روښاني تحریک په قیادت کې کمزوري راغله. قیادت که تر یو حده کسبي دي خو تر ډیره حده فطري نوغي لري. هغه پدې معنی چې انسانان تر یو حده د خپل ماحول تابع دي خو ځیني خلک فطرتا او له کوچنیوالي د یو سرشار، مبتکر، هوډمن او مخکښ طبیعت څښتن وي چې دا خصوصیت یې په نورو ډیرو همزولو کې څه چې حتی د هغه د کورنۍ په نورو غړو کې نه وي کوم چې په یو ډول شرایطو کې پیدا ، لوی سوي او ژوند ورسره کوي. دهمدغه فطري قیادي خصوصیت نو موږي له نورو بیل او متمایز کوي. د میرویس نیکه، احمدشاه بابا او سید جمال الدین افغان په زمانو کې ډیرو خلکو ژوند کاوه خو ټولو ددوی په شان د قیادت خصوصیات نه درلودل. همداراز سکندر، تیمور او ناپلیون د خپلو زمانو د عادي خلکو په نسبت څه جلا خصوصیات درلودل چې دوی یې له نورو متمایز کړیوه؛ اوس ددغو څو کسانو نومان سته خو ددوی د وخت د نورو سوو ملیونو خلکو نوم نسته. تاریخونه همدا سې کسانو جوړ کړیدي. رشتیا هم:

تاریخونه دي جوړ کړي اتلانو

هسې نه چې هر بزدله هوښیارانو

بایزید یو روحاني اتل وو. هغه د الهي الهام پر بنیاد ځانته فکر، د کار طریقه او د عمل چوکات جوړ کړي وو. هغه د خپلې کورنۍ او ملګرو په منځکې یو ممتاز خصوصیات درلودل چې اولادو یې هغه نه درلوده. نظامونه تل په اخیر کې د فساد او تشتت سره مخ وي دا ځکه د کورنۍ په اول سړي کې دا توان، استعداد او کمال وي چې نوي لار، او ابتکار عمل را منځته کړي خو حتمي نده چې اولاده کې یې هم همدا سې اوصاف ولري. قیادت تر یو حده فطري ملکه ده چې په بایزید او د تاریخ په لویو قهرمانانو کې وه خو اکثره په اولادو کې یې نه وي او هغوی هرڅه په مفته پیدا کړیوي. هغوی ته خو هرڅه په میراث او باد راوړي پاته وي. د یوې کورنۍ د سر سړي خپل ملګري د تاریخ په یوه مقطع کې پخپل قیادت قانع کړي یا تسلیم کړیوي خو په اولادو پسې یې خلک په پټو سترګو نه ځي او که ولاړ سي نو تحریک ګړنګ ته غورځي. پیغمبر علیه السلام له همدې ویرې خپل د کورنۍ څوک خپل خلیفه ونه ټاکي چې مبادا خلافت میراثي سي. جمهوریت همدا معنی لري چې د زماني او

حالاتو مطابق به خلک خپل مشر ټاکی. پیری و مریدی او پاچهی د ولسواکۍ مخالف جهت دی. د بایزید اولاد له یوی خوا د پیر اولاد وو چی په اصطلاح واجب الاحترام وه خو له بلی خوا د ولسی تنظیم او سیاسی مبارزی سره مخ وه چی دا دواړه اوصاف په یووخت او په یوچاکی ډیر نه وی. ددی ټولو حقایقو سره هغه وخت ځینی نوری ستونزی هم وی چی زه د بایزید پیروان نه ملامتوم چی ولی د هغه په اولاد پسی تلل یا نه تلل؟ د هغو د ستونزو بیان ددی لنډی لیکنی ځای ندی.

د روښانیانو د ناکامی بل سبب د مغلو د امپراتوری قوت وو چی روښانیانو په یوازی سر نسوای ماتولای. د تاریخ یوه خاصه مقطع او شرایط ځینی وخت تحریکونه او مشران جوړوی او ځینی وخت یی بیا ځبی. روښانیان د پښتنو د تاریخ پدغسی یوه نامساعده مقطع کی راپیدا سول چی د پښتنو واک شوړیدلی وو او د مغلو واک تازه منځته راغلی او په زورکی وو چی هندو اکثریت ته یو مناسب بدیل وو. مغل د نړۍ په سطحه د خپل وخت یو لوی، مستقر او دوامداره طاقت وو چی تر دری سوه کاله ډیر یی مسلسل او ارام حکومت وکړ (۱۵۲۶ څخه تر ۱۸۵۸م). یوازی اکبر، جهانگیر، شاهجهان او اورنگزیب یعنی پلار، زوی، لمسی او کړوسی دوه سوه کاله مسلسل پر ټول هندوستان پاچهی وکړه. تراوسه د هندوستان طلائی دوره همهغه د مغلو دوره ده. که هندوستان همهغسی پاته وای، انگریزانو نه وای مستعمره کړی او له پښو یی نه وای غورځولی یقینا به اوس د دنیا د لومړیو طاقتو څخه وای. روښانیانو ته دداسی یو لوی طاقت سره جنگ اسانه نه وو. که چیری بایزید تر اورنگزیب وروسته پیدا سوی وای ممکن د تحریک نتیجه یی برعکس بریالۍ وای.

د روښانیانو د ناکامی د پورتنی علت څنگته چی مغل یو ډیر قوی ځوان دولت وو بل مهم اړخ دا هم وو چی د پښتنو سره د مغلو بی کچه دښمنی وه داځکه سلطنت یی د پښتنو څخه نیولی وو او له هغو ډیر ویریدل. دوی د پښتنو هر یو سیاسی تحریک په نطفه کی ځبی. پر پښتنو د مغلو د ظلمونو په سلسله کی حتی اخوند درویزه هم سلامت پاته نسو چاچی د روښانیانو په ځبلو کی له هیڅ راز کوښښه ځان نه وو سپمولی.

د بایزید د ناکامی بل علت ښائی دده افراطی او پاروونکی حرکت وو چی نور یی ټول کافر گڼل. هغه دده او دده دمسلک پیروی پر هرچا فرض گڼل چی پکښی پیربابا او نور پیران، اخونددرویزه او نور ملایان، اکبرباچا، مرزاحکیم او نور حکمرانان، خانان او عام وگړی ټول راتلل. په دغه طریقه چی یی څومره ددعوت ساحه پراخیده هومره یی مخالفت هم ډیریدی. بایزید پخپله زمانه کی بل چا ته نه یوازی په پیری نه وو قایل بلکه بل هرپیر یی گمراه او مشرک باله او د بل پیر پیروان یی هم گمراهان او مشرکان بلل داځکه دده په ادعا حق کلام (خیرالبیان) پرده نازل سوی وو او یوازی دده سره وو. دده په خیرالبیان کی راغلی «نشته په دا زمان پیرکامل بیرون له تا چه وارث د انبیاؤ ئی ـ د رښتینی لار تښتن ئی ـ ته باور کړه په دا کلام». څرنگه چی بایزید یوازی خپل ځان کامل، مکمل او پیرتمام باله نو پر نورو دده اطاعت لازم وو. په خیرالبیان کی راغلی دی: «من أخرج من طاعة شیخ الکامل و یدخل فی طاعة الناقص یذهب عن الایمان والاسلام والاحسان ـ هادی وئیلی دی رحمت د خدای په ده دا کلام» (بایزید انصاری، ص ۲۳۷). داسی ادعا او رویه پاروونکی وه چی دده د حلقی دباندی خلکو ته یی د تسامح او گذاری ډیر مجال نه ورکاوه.

بایزید په پیرۍ کی هم افراط وکړ تردی چی که د نبی ادعا یی نه کول نو ډیر یی ځان کم هم نه گاڼه او ویل یی چی زه یی نظیر، سیال او ساری یم «و ما من نبی الا و له نظیر فی امته، هرچه نبی ویلی دی علیه السلام (بایزید انصاری، ص ۳۳). بل ځای خیرالبیان کی راغلی دی «فان کنت فی شک مما انزلنا الیک فاسئل الذین یقرأون الکتاب من قبلک. لقد جاء الحق من ربک فلا تکونن من الممترین ـ ووایه هغه سړی وته چه باور نه کا په دا کلام ـ چه راوړی له خدایه بهتر له دغه کلام ـ که یاست رښتینی آدمیان. وان کنتم فی ریب مما نزلنا عل عبدنا فأتوا بسوره من مثله ـ بیان دی په قرآن» (بایزید انصاری، ص ۳۳). یا چی وائی «بل تحسبونه کلام البشر ـ چه

جاهلان دا خیرالبیان د انسان کلام گڼي». یا بل ځای وائي: «من آمن به و عمل به وجد هدایة و معرفة و راحة ـ ځوک چې پدا ایمان راوړي او عمل په وکړي هدایت، معرفت او راحت به بیا مومي (بایزید انصاري، ص ۲۹۴). پدې ډول بایزید خیرالبیان د قرآن مجید په منزلت کې باله چې هم به ځوک ایمان پر راوړي او هم به عمل په کوي او منکر یې کافر دی. سره ددې چې ده استدلال کاوه چې خیرالبیان زما کلام نه بلکه د الهام په ذریعه د خدای (ج) لخوا پرما نازل سویدی. خو په شریعت کې پر الهام ایمان راوړل جایز ندی. د همدې شرعي حکم په مقابل کې دی وائي ځرنګه چې پرما الهام د قرآني احکامو مطابق دی نو ځکه باور باید په وسي. بیرته ځوک دلیل ویلای سي چې که د خیرالبیان ټول احکام د قرآنکریم مطابق وي نو بیا د هغه دوباره الهامي نزول ته څه حاجت؟ کیدا سي ددې په مقابل کې هم ددوی سره دلایل وي چې پدې ترتیب بایزید یوه لویه دعوه روانه کړیوه چې ډیر هی و هوی یې په دیني حلقو کې راولاړ کړ. که څه هم هر پیر نور پیران په زړه کې نه مني او تر هغو خپل ځان او خپله طریقه مؤثره او ښه بولي خو دا کار په اشارو او کنایو کوي او خلک د هغه په منلو نه مجبوروي او له زوره هم کار نه اخلي. هغوی اصلا دومره لوړه ادعا هم نکوی لکه بایزید چې کول. ده په زغرده خپل ځانته د مسکنت مقام ټاکلی وو چې بل هیچا د سکون دغه مقام نسوای حاصلولای؛ دی وائي: مسکین یودی ـ هریو محتاج دده دی عیان (بایزید انصاري، ص ۲۴۳). مقصود المؤمنین د وحدت د مقام په باره کې وائي چې پدې مقام کې سالک خپله هستي فنا کوي، د بشریت اوصاف ئې هم ختم سي او د ربوبیت په اوصاف ژوندی وي. د خپلې هستۍ احساس شرک خفي دی او کله چې خپله هستي فناه شي شرک هم مرتفع سي. د سکونت په مقام کې روح سکون پیدا کړي او د بدن سره ئې تعلق نه وي؛ د بدن هیڅ عمل روح نه متأثر کوي او بایزید هم پدغه مقام کې وو. هغه استدلال کاوه چې محمد (ص) به دعاء کول چې یا الله مسکین مې ژوندی لرې، مسکین مې مړ کړې او په آخرت مې د مسکینانو په ډله کې راپورته کړې. دهغه مطلب د مال نیستي نه وو بلکه معنوي سکون وو.

سربیره پر افراطي پیري او تند چالچلند، بایزید خپله عقیده د وحدة الوجود دنازکې موضوع سره تړلې وه او پر نورو یې هم د هغې منل فرضول. خیرالبیان (مخ ۲۲۹) وائي: «گوره آدمیان زما په هستئ کې دی ـ زما هستي ده په آدمیان ـ لکه کبو نه په اوبو او اوبه په کبو کښې». یا وائي: «د آسمان ځاځکې د اوبو ځاځکې دی، په یخني واوره شي، چه لمر پر راوخوت په گرمۍ یخني تری مړه شي او اوبه شي ـ دغسي د انسان ذات د رحمن له ذاته دی، د شک په وجه د هغې شکل بدل شو، په نور تری هغه شک مړ شي او بیا د رحمن سره یو شي» (بایزید انصاري، ص ۲۷۵). دوحدت الوجود موضوع د اسلام په تاریخ کې تل جنجالي وه. منصور همدغه عقیدې په دار کړ؛ شمس تبریز همدغه عقیدې مړ کړ، او .... نو ځکه له همدې ویرې ډیرو لویو عالمانو د مولنای جلال الدین بلخي په شمول ددغه عقیدې د ښکاره کولو جرائت نه درلود. خو بایزید ته یې ډیر جنجال ځکه راپورته کړ چې ده نور د خپلې عقیدې په پیروي مجبور گڼل پداسې حال کې چې ترده پخوا نورو پدې لار کې زور نه چلاوه بلکه صرف تبلیغ یې کاوه. ده هرهغه ځوک چې دده لار یې نه تعقیبول او دده پیروي یې نکول گمراه، مشرک او د قتل وړ باله خو ترده پخوا دوحدت الوجود معتقدینو ددې عقیدې منل د هرچا خوښې ته پرې ایښې وه او زور یې نه کاوه.

بایزید نور جنجالونه هم راپورته کوي او موحد عارف انسان د شریعت تابع نه بولي دا ځکه هغه ځان د خدای (ج) په درجه کېویني. دی وائي «عارف مؤحد هغه دی چه ځان له یگانگئ پس خلاص ویني له بندگي او گناهان (بایزید انصاري، ص ۲۷۷). داسې خبرې د علماؤ قطعا ندي خوښې. که څه هم تر بایزید پخوا نورو هم داسې ادعاوې کړیدي او ترده یې لوړې او سختې کړیدي چې ښکاره مثال یې د جنید بغدادي مرید (حسین منصور الحلاج ـ مړ ۳۰۹ هـ ق) وو چې د انالحق (زه خدای یم) ناری یې په جار وهلې. د حلاج طرفداران استدلال کوي چې کیدای سي یو صوفي په مکاشفه کې د بیهوښۍ په حال کې ووائي چې زه خدای یم. خو دده او د فرعون د

ادعاء چې هغه هم ویل چې زه خدای یم فرق دی؛ فرعون ځان لیدی او خدای یې نه؛ خو حلاج خدای لیدی او ځان یې نه. مگر علماء کرام د صوفیانو ددغسې تأویل سره موافق ندی خصوصا د بایزید سره چې بیهوښه نه وو او په هوښیاری یې دغه عقیده خپروله. شیخ محی الدین العربی چې د وحدت الوجود د فلسفې مشهور صوفی دی وایی چې هغه ذات چې نیستی په هستی کیږي صرف یو دی او نور څه چې ښکاری په حقیقت کې نسته؛ کوم شی چې ښکاری ټول همهغه دی او دا نور ټول تصورات او وهم دی. د دریاب پر سر کوبۍ (حباب) چې لوړه ولاړه ده او تاسې یې گوری چې وچوی همهغه اوبه دی، بیا نسته، هغه په حقیقت کې ددریاب څاڅکې دی. یا په تارکې هره غوټه بیله ښکاری خو ټول یو تار دی. دا کثرت او ډیروالی زموږ د وهم او تصور نتیجه ده؛ عارف په هرڅه کې یو وحدت خپور او وینی خو دغه وحدت او دغه کثرت او خپورتیا دعادی انسان ذهن نسی قابو کولای حتی تعبیر او تشریح یې هم نسی کولای. زموږ صوفی عبدالقادرخان ختک فرمائی:

ننداره چیانو به یې شرح د مخ وکړای

تحیر ورته آواز د لاتقل کړ

د وحدت الوجود موضوع تر اسلام دمخه په یونانی فلاسفه ؤ کې هم مورد بحث وه؛ چا خدای په مخلوق او مخلوق په خدای کې محوه باله، چا دټول کائنات مجموعی ته خدای وایه او چا بیا خدای د کائنات په هره ذره کې خپور گاڼه. کله چې مسلمانانو د یونان د فیلسوفانو کتابونه عربی ته ترجمه، ولوستل او هغه یې د اسلامی طرز تفکر سره مزج کړل نو د وحدت الوجود فلسفې ته یې نوی بڼه ورکړه. په اسلامی نړۍ کې دغه فلسفې یو شمیر طرفداران پیدا کړل. دلته دوحدت الوجود دفلسفې ځینی پیروان دومره لوی عالمان، پیرهیزگاران او په ټولنه کې د نفوذ څښتنان وه چې د ځینو عجائبو د ویلو سره بیا هم هرچا په زغرده د انتقاد گوته ورته نسوای نیولای. خو ځینې داسې علماء کرام هم وه چې ددغه فلسفې مخالفت یې په زغرده کړیدی چې ددې ډلې د مشرانو څخه شیخ الاسلام ابن تیمیه او شیخ احمد سرهندی مجدد الف ثانی وو. شیخ احمد (رح) د وحدت الوجود پرځای د وحدت الشهود فلسفې ته رشد ورکړ او په خپلو مکتوباتو کې یې تبلیغ کړه. د وحدت الشهود په مرحله کې سالک بیله یو ذاته بل څه نه گوری خو نور نه نفی کوی. برعکس، وحدت الوجود هغه دی چې یو ذات موجود گڼی او نور نابود او دا نابوده د هغه یو موجود ذات مظهر گڼی. یعنی په وحدت الوجود کې د ماسوی نفی ده او په وحدت الشهود کې دا نفی نسته.

په افغانستان او پښتونخوا کې د وحدت الوجود د فلسفې معتقدینو چندانی سر ندی پورته کړی. علت یې ښائی دا وی چې دلته دوی صوفی طریقې رایجی دی چې یوه یې قادریه او بل یې د نقشبندیه طریقه ده چې دواړه وحدت الوجود ته عقیده نلری. د قادریه طریقې د مؤسس شیخ عبدالقادر جیلانی (رح) د ځینو خارق العاده مشاهداتو روایت دلته ښوک په کرامت تعبیروی نه د وحدت الوجود فلسفې ته د هغه په اعتقاد. زموږ په سیمه کې علماء کرام پدی فکر دی چې که خدای او کائینات یو وجود وی او بیلوالی یوازی وهم او صرف تصور وی نو بیا د لا اله الا الله مفهوم څه دی؟ د خدای او بنده مفهوم څه سو؟ عابد او معبود څه معنی؟ جنت او دوزخ د چا لپاره؟ سزا وچاته او ثوک یې ورکوی؟

د وحدت الوجود ډیر لوی بحث دی چې دا یې ځای ندی خو یوه خبره چې د یادولو ده هغه داده چې سرور کائنات فخر موجودات محمد (ص) چې تر ټولو عارفینو او موحدینو یې درجه لوړه ده هیڅ وخت ځان د خدای (ج) درجې ته حتی نژدی هم ندی بللی بلکه تل یې د خپل بندگی او عجز اقرار او اعلان کاوه. دیني فرایض او وجائب یې ترهربل چا ډیر ښه پرځای کول. د اهل سنت والجماعه مسلمانانو په عقیده تر انبیاؤ وروسته تر ټولو افضل ابوبکر صدیق، بیا عمرفاروق، عثمان غنی او علی مرتضی رضوان الله تعالی علیهم اجمعین وه هیڅ یو یې ددې فلسفې پر لار ندی تللی، خپل ځانونه یې د خدای (ج) درجې ته څه چې د نبی (ص) درجې ته هم نژدی

ندي بللي.

ځيني متصوفين وائي چې بيله پوره ديني علم او کامل مرشده څوک د وحده الوجود مکاشفې ته نسي رسيدلای او په لار کې گمراه کيږي داځکه هغه د روح او د الله د ذات په منځ کې فرق نسي کولای. نو که د چا سره کافي علم وي او کامل مرشد ولري نو مرشد مريد ته د روح بريښ د الله(ج) د ذات د تجلا ښخه بيلوي او پدې ډول يې له گمراهي ساتي. په هرصورت دا ډيره باريکه موضوع ده. د بايزيد مخالفينو چې مهم يې اخوند درويزه او پيربابا وو ادعا کول چې بايزيد نه منلی عالم دين وو او نه يې پير درلود چې ځان يې په رسولي وي. بايزيد د اخونددرويزه او پيربابا سره موافق دی چې بې کامله پيره لار نه وهل کيږي خو وايي چې کامل پير زه يم.

هغوی فکر کاوه چې بايزيد صوفي وو، خواري يې کښيلي وي او ځان يې يو ځای ته رسول غوښته خو په لار کې پاته سويدی نو ځکه د روح نور دخدای(ج) د ذات تجلي گڼي چې پدی ترتيب هم خپله بيلاري دی او هم نور خلک بيلاري کوي. اخونددرويزه وائي:

«هرچه بی پيره پيری کا هم مريد مستقيم نه کا د ايمان سپينکئ کاروان يې شياطينو دی وهلی».

يا وايي: «ذکر واخله له کامله څو حضور درته پيدا شي   هر ذاکر چه بی حضوره ذکر کاندی وسوسه ده».

د بايزيد بل مشکل دده ددينی علومو د تحصيل اندازه وه چې دده د ډيري لوړي ادعا سره يې سمون نه خوړ. که څه هم اخونددريزه يې په علم اعتراف کوی او وايي «د بايزيد پلارنيکه واړه عالمان وو د ورمړو هم رښتيني وو په دين کښې ـ ولي بايزيد کله ملاشه، دده فهم په سودا شه، په طلب دی د دنيا شه». بل ځای وائي «بدان ای فرزند که عبدالله نام شخصی در حدود قندهار در موضع کانی گرم در ميان افغانان ورمړ مردی با علم و صلاح و از اولاد علماء و صلحاء بوده تا بقضائی قدير ازو فرزندی بزاد بايزيد نام، اورا نيز در تحصيل علم گماشته تا بقدر وسع حاصل آورده ... اما بعد از حصول مبلغ از علم او روی بسوداگری نهاده تا از ثمرقند دو اسپ اورده و بهندوستان برده (اخونددرويزه، ص۱۲۲).

بايزيد نه يوازي مروجه علوم ويلي وه بلکه په يوه علمی کورنۍ کې پيدا او لوی سوی وو؛ دومره قابليت يې درلود چې د شيخ اوريا او شيخ ذکريا سره مناقشې وکړي او يا د کابل د والي قاضيخان قانع کړي. هو، بايزيد د اخونددرويزه غوندی لويو ملايانو سره څه استدلال کولای سوای خو هومره نه وو چې هغوی د تسليم سر ورته ټيټ کړي وای او يا کم له کمه په ملائې يې اعتراف کړي وای. بل داچې که بايزيد عربی نه وای ليکلی نو کيدای سوای ملايانو ورسره ډير مخالفت نه وای کړی. د خيرالبيان عربی کمزوره ده او علماؤ ته پر بايزيد باندی د انتقاد پلمه جوړوي. هغوی به ويل چې دا څنگه د خدای(ج) له طرفه کلام دی چې سم ندی ليکل سوی. په عالی مدارجو کې دده ددينی علومو د تحصيل درجه نه راتلل او د عری ژبې کمزوري يې د اخوند درويزه غوندی لوی علماؤ تبر ته لاستی ورکاوه. بل داچې هغه وخت لوی پيران په عين حال کې لوی ملايان هم وه چې بايزيد هغسې نه وو. پدی ډول علماء يوڅه پرحق وه خو ډيری يې ښايي دده سره د پيرانو او حاکمانو د مخالفت او پروپاگنډ تراغيزي لاندی هم راغلي وه. (څه ژرنده پڅه، څه غنم لانده).

که موضوع ته د بايزيد له نظره وکتل سي گورو چې بايزيد ډير ذهين، هوښيار او مبتکر سړی وو او د خپل ولس په نبض تر ډيرو ښه پوهيدی. نو موږي پوهيدی چې ساده عربي جمله پر عوامو د آيت او حديث اثر کوی؛ په تيره چې ورته وويل سي چې دا د خدای(ج) له طرفه پيغام دی بيا خو يې باور بالکل يقيني دی. هغه پوهيدی چې بيله عربی دده کار ډير مخته نسوای تلای. عوام يې په صرفي او نحوی غلطيو نه پوهيده او د عربی پر سر د ملايانو سره مشکلات بايزيد البته ډير جدی نه گڼل. زموږ خلک خو ديندار او د عربی ژبې مشتاقان دی. حتی اوس هم چې څلورنيم سوه کاله د بايزيد له زمانې ښخه تيريږي د عربی اثر زموږ پرخلکو او پر نورو غيرعرب مسلمانانو قاطع دی. تيره جمعه مې په لندن کې د بنگاليانو په جوماټ کې د جمعې د ورځې لمونځ کاوه. د

خطبي اذان يو بنګالي وکړ. له ډېره اخلاصه يي الف په عين او ه يي په ح ويل. عشعد علا اله عل الله... حی علی السولاح... علاه عکبر. ترلمانځه وروسته چې مې امام صاحب ته وويل چې و مؤذن صاحب ته سم آذان وروښئې؛ هغه ومسل او راته ويويل چې مه يې ښوروه ډېر اخلاصمن سړی دی. پښتنو خو تر ډېرو نورو قومونو عربو ته په اخلاص کې امتحانونه ورکړيدي. بيا څلور سوه کاله دمخه پښتانه. بدون شک بايزيد په دغه رمز پوهيدی نو ځکه يې دا لار خپله کړيوه.

همدا راز که د غيبو ادعاء ګناه وی نو د پيرروښان پشان ډېرو نورو کسانو هم د غيب ويلو او کراماتو ادعاوی کړيدی؛ داسې خلک خو زموږ د تصوف په تاريخ کې لږندي. مګر هيڅا دومره ندی پسې اخيستی لکه بايزيد چې يې پسې واخيستی. حتی اخوند دريزه خپله د غيب ويلو ادعا کړيده او وايي چې هغه تر بلوغ دمخه شيخ افغانان سوی وو او ملا سنجر پاپيني غوندی لوی عالم به دده څخه د مغيباتو پوښتني کولی (اخوند درويزه، مقدمه، ص ز).

د وحدت الوجود مسئله چې بايزيد راپورته کړيوه هم څه نوی موضوع نه وه. ډېرو تر بايزيد دمخه دغسې دعوی کړيدی هن چې د أنا الحق ناري يې وهلي دي خو نه چا کافر او ملعون بللي دي او نه يې په خلاف د علماؤ او پيرانو لخوا دومره لوی تحريک روان سويدی لکه د بايزيد روښان په خلاف چې روان سو. حسن بصری (وفات ۱۱ ه ق)، بايزيد بسطامی (وفات ۲۲۱ ه ق)، جنيد بغدادی (وفات ۲۹۷ ه ق)، ابو المجد مجدود سنائی غزنوی (متوفی ۱۱۵۰م)، فريد الدين عطار (متوفی ۱۲۲۹م)، شمس تبريزی (وفات ۲۵۵ ه ق)، شيخ محی الدين العربی، مولنا جلال الدين بلخی (وفات ۲۷۲ ه ق ۱۲۷۳م) ټول په لږو ډېر تفاوت د وحدةالوجود دفلسفی معتقد وه او خلک يې تراوسه احترام کوی. دولت لوانۍ داسې وايي:

له توحيده به خبر شی بيګمانه
چې په نغوته د روښان مسکين بازيد دی
ددی حال ګواهان حسن، بازيد، جنيد شوه
ملا روم، شمس تبريز، عطار فريد دی

که د بايزيد ګناه داوی چې پيری يې ولی کول نو پدی ساحه کې خو ډېرو ټګانو د پيرۍ او شيخۍ په نوم نخری کړيدی مګر پر ضد يې چا يو منظم تحريک روان نکړ. د پردو هر جاسوس چې د پيرۍ يا ملنګی جامی واغوندی، سر ببر کړی، پرتی ووايي، ښکنځل وکړی موږ ورته تسليم يو. پيرپرستی زموږ سره تراوسه ستنه او د هر زيارت د قبر په ډبرو او شنختو ځانونه موږو، د سر خاوره يې د دارو پشان خورو او پر قبرو يې دروږونه حلالوو. د معلوم الحال فاسق او فاجر پير په کور کې پدی بهانه چې پخی غوښی نه او ميږی خپلی پيغلی او باعفته لونې ورايله کوو چې د هغه شرابی او مست زامن شهوترانی پر وکړی. موږ خپله او اولاد مو له لوږی مرو خو د پيرانو او د هغو د اولاد د شراب او کباب لپاره د خپل ځان او اولاد د خولی څخه سپمولی پيسه او توښه هغوی ته ددروږ او شکرانی په نوم وروړو. ددغو مفاسدو پخلاف عالمانو او د معرفت خاوندانو ولی کوم مؤثر تحريک روان نکړ پداسې حال کې چې بايزيد نه له مريدانو خيروخيرات قبلاوه او نه يې پر امامت اجرت اخيست. دده د اصلاحی تحريک پر ضد ولی سخت عکس العمل وښودل سو؟ حتی د کوډګرانو پرضد چې رسول الله (ص) يې د وژلو حکم کوی چا اقدام ونکړ او تر اوسه يې په پښتنو کې بازار ښه تود دی. بايزيد خو دروږ او شکرانه هم نه اخيسته او ټګ پيران يې مشرک بلل. نو بيا ولی چا آرام ته نه پريښود؟ ځينی نور مجهول الهويه ولی پر اوږو سپاره وګرځيدل او تراوسه ګرځی او دده ولی د آرام ځای نه درلود او اولاد اولاد يې ورقتل کړه سول؟

که ګمراهی وی نو اکبرباچا خو تر ټولو لوی ګمراه او بيدينه وو. اسلام ته خو تر بايزيد اکبرباچا او د هغه

الهی دین لوی تهدید وو. د اکبر لخوا د الهی دین په اعلان سره ملا شیرین شاعر هغه وخت وویل:

باد شـــــاه امسال دعوای نبوت کرده است
اگر خدا خواهد پس از سالی خدا خواهد شد

اکبرپاچا دومره په بیدینی شهرت درلود چی کله یی په لاهورکی یو لوی مسجد جوړ او دهغه پرانستلو ته ورغلی وو، نو شاعر حکیم مصری دا طنزیه رباعی خلکوته واورول:

شاه ما کرد مسجدی بنیاد
أیها المؤمنین مبارک باد
و اندرین هم مصلحت دارد
تا نمازگزاران بشمارد

مگر د پیربابا او اخوند درویزه غوندی لوی پیران او ملایانان د اکبرپاچا ددومره لوئی بیدینی پخلاف راپورته نسول ځکه چی هغوی د اقتدار سره ټکر نه غوښت او ملایانو د پاچا سره پدی بهانه چی کفر بواح یی نه وو ځینی لیدلی جنگ نه کاوه. هغوی د اکبرپاچا د احکم د بغاوت لپاره کافی نه باله چی هندو دی مسلمانه ښځه او مسلمان دی هندوې په نکاح کړی. هغه د اسلام د پاچا پحیث خپله هم دا کار کړی وو.

ادبی بهیر

روښانیانو په پښتنو کی د اول ځل لپاره یوه لویه مستقله تصوفی، علمی، فرهنگی او ټولنیزه ډله او بهیر جوړ کړ. که څه هم ددغه تحریک سیاسی برخه د بایزید پر کړوسیانو ختمه او مذهبی برخی یې هم تردوی وروسته وده ونکړه؛ همداراز، ټولنیزه برخه یی لکه د موسیقی مقبول عام کول او په اجتماعی ژوند کی د ښځو گډول تر سیاسی تحریک هم ژر زمول سوه خو برعکس، ادبی برخی یی د پښتو په تاریخ کی تر ډیره خپل ممتاز مقام وساتی. د روښانی دورې اهمیت هم تر ډیره ځایه په همدغه کی دی. لکه د غزنویانو، تیموریانو یا مغلو وختونه چی د فارسی شانداره دوری وی دا سی د پښتو په تاریخ کی روښانیانو یو فرهنگی روښان دور پری ایښی دی چی د هغو سره مقایسه کیدای سی. د روښانیانو کلام د مفکوری او محتوی په لحاظ ډیر غنی دی خو د شعری صنایع، بدایع او ادبی تلازماتو په لحاظ د غزنوی، تیموری او مغلی دورو د شاعرانو پشان ډیر پوخ ندی او علت یی هم ښائی داوی چی د وخت حکومتونو د فارسی پر هر بیت د شاعر خوله په طلا وړډکول پداسی حال کی چی روښانیان چا په غرو کی هم نه پریښول. ډیر فارسی شاعران په هغو دورو کی د حاکمانو حکم بگوش او مداحان وه پداسی حال کی چی روښانیانو ډغری ورسره وهلی. د روښانیانو یو امتیاز دادی چی بغیر د کوم سیاسی اورگان او مؤسسی له ملاتړه یی پښتو ژبی ته شانداره وده ورکړه. بل دا چی دوی د یوه معین فکر ښښتن او خپلی لاری ته وقف خلک وه نو ځکه یی په لږ امکاناتو بلکه په سختو شرایطو کی یی ډیر څه وکړای سوای پداسی حال چی فارسی شاعران د روښانیانو پشان مضبوط، متعهد او د یوی لاری خلک نه وه او په ډیرو امکاناتو یی لږ څه کول. بله مهمه خبره داده چی تر بایزید دمخه پښتو ژبه نه لیکل کیده، د دربار، سیاست، اقتصاد، جومات، عرفان او د تصوف ژبه فارسی وه خو د ولس ژبه پښتو وه؛ بایزید ابتکار وکړ او د ولس عامو پرگنو ته د رسیدو لپاره یی دهغوی ژبه غوره کړه.

د عزیزی افغانی خور په قول «پیرروښان او دده پیروانو په پښتنو کی د خپلی فلسفی او طریقی د خپرولو په منظور په پښتو ژبه ډیر څه ولیکل. مخالفین یی هم مجبور سوه چی په عامو پښتنو کی دده د تعلیماتو د تخریب او خنثی کولو لپاره په پښتو ژبه ډیر څه ولیکی. دغه فلسفی او سلوکی مخالفت یو ادبی او فرهنگی رقابت رامنځته کړ او د پښتو ژبی ادبی پانگه یی درنه کړه» (عزیزه افغانی، مقدمه ص۱ ـ ۲). هو، دوی په پښتو

کی دومره څه ولیکل چي نه تر دوی پخوا داسی یوه ډله تیره سویوه او نه تر دوی وروسته تر ډیره وخته داسی یوه منظمه ډله راغله. حتی د پښتنو یو حکومت هم پښتو ژبی ته دومره خدمت ندی کړیوی. که څه هم تر دوی وروسته پښتو ته د خوشحالخان ختک او د میرویس خان نیکه د کورنیو خدمت د ستایلو دی خو روښانی دوره ځانته مقام لری.

همدا راز عزیزه خور لیکی: « د بایزید روښان متنازع فیه شخصیت او دده تعلیمات ددی باعث سوه چي پر دده تر ده وروسته هم ډیری لیکنی وسی؛ ځینی یی (لکه قلندر مومند) سوچ مذهبی مصلح او ځینی یی (لکه اخوند درویزه) بدعتی بولی؛ ځینی یی (دده پیروان) روښان پیر او ځینی یی بیا (لکه پیربابا) پیر تاریک نوموی. ځینی یی د پښتنو یو قهرمان بولی چي د مغلو د مغلوالی سره پوره یوه پیړی وجنګید. ځینی بیا ددغه راز تحلیل سره موافق نه دی. حتی روسی مستشرقینو (لکه اسلانوف چي د بایزید تحریک د فیودالانو او ملایانو پ په خلاف د خوارانو او بزګرانو قیام بولی) او په افغانستان کی روس نواز لیکوالانو په سیمه کی د روسی ښکیلاک د لومی د غوړولو او په هغه کی ددی قامونو د راګیرولو په سلسله کی تل دا کوښښ کړیدی چي دبایزید اصلی څهره مسخ او نوموړی خلاف واقعیت یو سوسیالست او په لسمه هجری پیړۍ کی داشتراکیت علمبردار وښئی» (عزیزه افغانی، مقدمه ص۲).

بایزید په ځانګړی توګه او روښانی تحریک په لویه کی پښتو ژبه غنی کړه. دملا ارزانی، دولت لوانی، میرزا خان انصاری او نورو د اشعارو کتابونو د پښتو په ادب کی یو انقلاب راووست چي نور یی په تائید او مخالفت راوهڅول. بایزید او د هغه پښتو تالیفاتو (خصوصا خیرالبیان چي د روښانیانو مقدس کتاب او د الهام په ذریعه پر بایزید نازل سوی وو) اخوند درویزه او نور مخالفین مجبور کړل چي په پښتو لیکنی وکړی که نه پښتو چا څه کول؛ همدغو به ویل چي د دوږخ ژبه ده.

د پیرروښان عقاید او افکار په خیرالبیان او مقصودالمؤمنین کی ځای سویوه چي مریدانو به یی منظم تلاوت کاوه. دغه مأمول او معمول مخالفین وهڅول چي د هغو د اثر د خنثی کولو په خاطر بالمثله اقدام وکړی او په پښتو ژبه دینی کتابونه ولیکی. یوازی اخوند درویزه څو کتابونه (تذکره الأبرار و الأشرار، ارشاد الطالبین، ارشاد المریدین) ولیکل چي اکثره یی پښتو وه. اخوند درویزه د خپل مخزن الاسلام د لیکلو باعث د بایزید په پښتو ژبه تعلیمات ښئی او وایی: «سبب تألیف این کتاب (مخزن الاسلام) معلوم باد که در زمانا در افغانان یوسفزئی زندیقی پیدا شده بود ... نام او بایزید بود و لقب خود را پیرروشان کرده و فقیر اورا پیرتاریک کرد. و آن ملعون بزبان افغانی شعر گفت... پس فقیر برخلاف او شعرهای افغانی آغاز کرد» (اخونددرویزه، ص۲). په مخزن کی اخونددرویزه د امام محمد اویس د قصیدهٔ امالی د پښتو ترجمی په اخیر کی لیکی:

«اوس د زړه په غوږو واوره دا بیان چه افغانی دی ـ عربی ئی په پښتو کړه دا ګفتار د درویزه ننګرهاری دی».

اخونددریزه د خپل مخزن په یو بل ځای کی د ابوصیری د قصیدهٔ برده د پښتو ترجمی په اخیر کی راوړی: «درویزه چي اجتهاد په علم وکړ عربی یی پښتنو لره پښتو کړه... دا کتاب می عربی وو... د نبی صفت کړی محمد بوصیری دی، دې فقیر ځنی پښتو کړ» (اخونددرویزه، ص۳۱). یا بل ځای وایی: «افغانان چون در طلب مولی محبت تام دارند و دین را جویان اند اما به سبب نادانی و جاهلی که از علوم دین محروم اند حق را از باطل نمی دانند ... پس اکنون این فقیر میخواهد که متن عقاید بلفظ افغانی بیاورد تا هرکه آنرا بیابد یاد گیرد و باور دارد هرگز گمراه نه گردد» (اخونددرویزه، ص۳۲). یا وائی «... پښتانه په بله ژبه نه پوهیږی ځکه دی ئی په پښتو ورښینه. په داخپله ژبه پوه شئ افغانانو ـ بل غرض می پکښی نشته مګر داچه شفقت کړم پر عامیانو» (اخونددرویزه، ص۱۳۲). پاته دی نه وی چي د اخوند دریزه مخزن تر ډیره د سیمی علماؤ په جوماتو کی

تدریس کاوه او په خطبو او د پوښتنو په ځوابونو کی یی استفاده ځینی کول. څرنګه چی د مخزن نثر د بایزید د نثر په پیروی مسجع وو نو ملایانو به د هغه یوه برخه په خطبو کی په ښه آهنګ او وزن ویل. دی کار خلک په جوماتو کی د پښتو د ویلو او اوریدلو سره آشنا او تشویق کړل. هغو کسانو چی غوښته به یی په پښتو حمد و نعت و وایی هم کوښښ کاوه چی د مخزن په پیروی په مسجع نثر څه ولیکی چی پدی ډول دغه سبک ښه وده وکړه. د اخوند درویزه زوی، ملا کریمداد، او لمسی یې ملا عبدالرحیم هم پښتو اشعار ویل او لیکنی یی کړیدی. د بایزید د مکتوبات د سبک او لیکدود په پیروی د هند مشهور صوفی (شیخ احمد سرهندی مشهور په مجدد الف ثانی) هم یو شمیر سؤالو ته په فارسی جوابونه د لیک په شکل ولیکل چی هغه هم مکتوبات بولی او د نقشبندیه طریقی د پیروانو په منځکی یی تدریس رواج دی. د دغه ټول ادبی انقلاب خښتنه بایزید اینبی وه چی په پښتو یی خیرالبیان او نور کتابونه ولیکل او خپل د نظر موافقین او مخالفین یی وهڅول او یا مجبور کړل چی قلم راپورته او په پښتو ژبه د هغه په طرفداری او یا مخالفت لیکنی وکړی او پدی ډول د پښتو ادبی پانګه غنی کړی.

بایزید او دده پیروان په پښتو ادب کی ځانته یو خاص او ډیر محترم مقام لری. دی دورې ډیر ښه شاعران، لیکوالان او د مستقلو دیوانو څښتنان درلوده چی نه یوازی یی د بایزید دعوت خلکو ته په ښه او مؤثرو طریقو رساوه بلکه د پښتو د ادب پانګه یی هم بډایه کړه چی د یو څو ذکر یی په لنډ ډول کوو:

کندهاریان:

بایزید خپل یو خلیفه (شیخ مودود کندهاری) د کندهار او کوئټی سیمو ته د دعوت لپاره استولی وو. هغه هلته د روښانی طریقې د خپرولو لپاره ډیر کار وکړ. همداراز، د کندهاری برهان الدین خویشکی دری زامن (ملا عزیز ارزانی، ملا محمد عمر او ملا علی محمد مخلص) د بایزید تکړه خلیفه ګان، ښه شاعران او لیکوالان وه چی عزیزی افغانی یی په تفصیل پخپل کتاب کی بیان کړیدی. پدغو ورونو کی ملا ارزانی ډیر لوی عالم، ښه شاعر او صاحب دیوان وو. په علمیت یی ملا اخوند درویزه چی ددوی لوی مخالف وو هم اعتراف کاوه. هغه وایی: «ارزانی چون تیزفهم و فصیح زبان بود، در انواع ضلالت و بدعت شعرهای افغانی، فارسی، هندی و عربی بیان کرده» (تذکره الابرار و الاشرار، ص ۱۴۹). د ملا ارزانی دا لاندی څو بیتونه د هغه د فکر، علمیت او بایزید ته د اخلاص څرګندونه کوی:

دا زحمت به لیری نکړی
بی کامله رهنمایه
دی به ذکر خفی درکړی
په هردم پری مولا ستایه
نن د نوح په کښتی کښینه
ته به بچ سی له طوفانه
د حیات اوبه نن وڅکه
ددی خضر له حیوانه
رېښتنی لاره وغواړه
له مهدی اخیر زمانه

یا وایی:

دا صورت د خاورو څلی

په دم سپور او په دم پلی
په دا ځلی کی بسیا دی
ددې دواړو کونو کلی
حق ددواړو کونو علم
د صورت پر کتاب کښلی
دا کتاب دی هغو لوستی
چی یی خپل صورت کتلی
دا صورت لوح محفوظ دی
له لوی نون قلم وتلی

خو خپله ملاارزانی اخوند د خپلو اشعارو او غزل په باره کی وایی:

دا غزل می د دل تار دی
پی اوبدلی دا چوتار دی
په ځلور ژبو اوبدلی
د ارزانی افغان گفتار دی

یا دا چی د خپل دیوان په باره کی وایی:

د فقیر پښتو دیوان دی
دا دیوان حقانی خوان دی

ملا ارزانی د خپل پیر (بایزید) او د هغه د لاری په باب ډیر څه ولیکل او عالمانه یې ولیکل؛ د پوهی او شاعری آوازه یی تر ډیره ځایه ولاړه او ترډیره خپره وه. خوشحالخان خټک دده په شاعری او پوهه داسی حسد کوی:

مسخره می ارزانی خویشکی زمند کړ

همداراز، د پیرروښان په کندهاری پیروانو کی، ابابکر کندهاری او دهغه دوه زامن (علی محمد او خواجه محمد) هم دلته د یادولو دی. علی محمد کندهاری د روښانی طریقی مخلص، د هغه دوری یو تکړه عالم او لیکوال او د مشهوری حالنامی مؤلف دی چی د اورنگزیب په زمانه کی یی ژوند کاوه. حالنامه د بایزید روښان کتاب وو چی علی محمد له سره ترتیب کړیدی. د ابابکر بل زوی، خواجه محمد کندهاری، هم د روښانی دوری ښه شاعر وو.

دولت لوانئ:

لوی ملا او د پښتو ژبی تکړه صوفی او د دیوان څښتن شاعر وو. د پښتو ژبی ځینی حروفو ته ده شکل ورکړیدی. د ملا دولت لوانی د اشعارو ددیوان یوه نسخه په برتش لائبرری، بله د هند د رامپور په رضاء لائبرری، بله نسخه یی په کابل او بله یی د غزنی د البیرونی په کتابتون کی خوندی ده. د دولت لوانی دیوان هم په کابل او هم په پیښور کی چاپ سویدی. هغه د روښانی طریقی ټوله فلسفه (وحدت الوجود) په یوه بیت داسی

انځوروی:

د یقین په نظر یو راته ښکاره شو
له اوله چې مې څوک په نظر سل کوت

خوشحال خان بابا د پخوانی شاعرانو د ستایلو په سلسله کې د واصل روښانی د ذکر سره د دولت لوانی داسې ستاینه کوی:

د مونږه په حساب دی
هیڅ مې ندی واصل هېر
بل دولت فقیر دری پاوه
زه تری څو شیرشاهی تیر

مرزا حنان بارکزی هم دولت لوانی د علم کان بولی او وایی

یو مرزا ، میرخان ، دولت د علم کان وو
د سلوک شعر یې کړیدی افضل
بل اخوند میاداد د عشق په میو مست وو
ښه شیرین الفاظ ویلی دی واصل

واصل روښانئ:

واصل، د روښانی دوری مشهور شاعر او پیژندګلوی ته اړ ندی، صفت یې خوشحالخان ختټک، اشرف خان هجری، حنان بارکزی او نورو ډیرو مشهورو شاعرانو او لیکوالانو کړیدی.

قادرداد:

قادرداد د محمدزمان زوی د پیرداد لمسی، د کمال الدین کړوسی او د بایزید کوسی د پښتو ژبی ښه شاعر وو. وایی:

چه دی خدای ژبه ګویا کړه
د احد ، مرسل ثنا کړه
اول نوم یاد د احد دی
بیا درود په مصطفی کړه
د وحدت په تنهائی
یو احد احد صدا کړه
په خدائی رښتنی فکر
آئینه د زړه صفا کړه

قابل اورکزئی:

قابل، د روښانی تحریک ښه قابل صوفی او صاحب دیوان شاعر وو چی د احمد شاه بابا تر وخته ژوندی وو.

داکتاب قابل پښتو کړ
جوړ ئی نظم په پستو کړ
بادشاهی د احمد شاه وه
تر دکنه ئی غوغا وه
احمد شاه وبخښی خدایه
ای قادره رهنمایه

میرزا خان انصاری:

میرزا خان انصاری د نورالدین زوی او د بایزید لمسی وو. د روښانی فلسفی یو تکړه بیانونکی، صوفی او د دیوان څښتن شاعر وو. په دکن کی په یوه جنګ کی په ۱۰۴۰ هـ ق کی مړ سو. د خپل طرزفکر په باره کی وایی:

د میرزا ګمان فانی شه
هرچه وائی میاروښان دی

د میرزا خان انصاری په باره کی دولت لوانی هم وایی:

میرزا ګنج راته خپل کور وښود غنی شوم
بیهوده منت به ولی د بل چا وړم

او بل ځای وایی:

د میرزا نورالدین صفت به څو کړم
میاروښان د پوهی شهر، دی یی ور وو
د هادی په زړه چه پټ وه په ډیر کاله
د میرزا خوله، د هغه کلام مظهر وو

ولی محمد بره کی (د بایزید مرید) لطیفه شریفه لیکلی ده (کرګر، ص ۱۲۷). میرخان هم ښه عالم او ښه شاعر او د دولت لوانی نژدی انډیوال وو. همدا راز کریمداد د جلاله زوی، مهدیداد د قادرداد ورور او ددی دوری نور ادیبان دیادولو وړ دی. په روښانی دوره کی تر یونیم سل ډیر تکړه لیکوالان او شاعران تیر سویدی چی عزیزی افغانی د هریوه په تفصیل سره بیان کړیدی. یقینا پدی دوره کی نور ادیبان او شاعران هم سته چی مورږ ته یی اوس معلومات نسته داځکه په پښتنو کی ډیر شاعران نومورکی دی. د پښتو د ادبیاتو په تاریخ کی روښانیان لومړی کسان وه چی په پښتو یی مکمل دیوانونه ولیکل؛ پښتو توری او د هغو لپاره یی رغونه جوړ کړه چی دا پخپله پښتو ته یو لوی خدمت دی. همدا راز په پښتو موسیقی کی ددوی برخه د یادولو ده.

د کتاب پر لیک او ترتیب څو خبرې

د پښتوژبې په وده کې د روښاني تحریک برخه او خدمتونه او پښتو ادب ته ددغه تحریک د پیروانو د قدردانی په منظور عزیزه افغانی پخپل دغه کتاب لیکلو سره یو لوی غنیمت کار کړیدی چې ډېر د ستاینې دی.

ددغه کتاب نوم «د روښان او پر روښانیانو لیکلي آثار» دی. ټول کتاب دعنوان، فهرست، مقدمو، متن او پایخوړ سره ۱۲۷ مخه دی چې پرعادي کاغذ په ټایپ لیکل سویدی. دکاغذ دمخ اوږدوالی او بر (۲۸ په ۲۲ سانتي متره) دی. کتاب لاجوردي وقایه لری او په منځ کې یې په زرین رنګ د کتاب عنوان او کښته څه کینې خواته د لیکوالې نوم حک سوی غوندی لیکلی دی.

د «د روښان او پر روښانیانو لیکلي آثار» د کتاب مطالعه د روښاني دورې د څېړونکو سره دا مرسته کوي چې د روښاني دورې او یا پر دغه دوره لیکل سوي کتابونه او مدارک وروښیي چې پر موضوع کوم کتابونه سته او چا لیکلي دي؛ کومه موضوع په کوم کتاب کې او چیرې ده. خصوصا که څوک د روښان او د هغه د پیروانو د آثارو په باره کښې معلومات غواړي نو دا کتاب ورته ډېر غنیمت لاربښود دی. ددی کتاب په ویلو سره څوک په اسانه پوهېږي چې له روښانیانو څخه چا او پر روښانیانو چا کوم کتابونه لیکلي او کوم ادبي آثار یې پرې ایښیدي؟ مخالفینو یې پر دوی څه ویلي دي؟ را وروسته نورو چا پر دوی او ددوی پر دوره څه لیکنې کړي دي؟

محترمه لیکواله د کتاب په مقدمه کې خپل دغه زیار نامکمل بولي او د عذر په شکل لیکي چې «په افغانستان کې پر روښانی تحریک ډېرې لیکنې شویدي چې ما پخپله لیدلی او لوستې وې خو اوس مې هغو ته په افغانستان کې د روس د جګړې په وجه دسترسی نسته». لکه د هرې موضوع څېړنه چې د وخت په تېریدو سره نور کار هم غواړي کیدای سي یا خپله محترمه لیکواله څه ولیکی او هغه معلومات پر ورزیات کړي چې دحالنامی د تحقیق څخه یې ترلاسه کړیدی او یا نور مینه وال پوهان دا نیمګړتیا پوره کړي.

څرنګه چې محترمه عزیزه افغانی د پښتو ادب مسلکي کارپوه ده او خصوصا پر روښانیانو یې ددې کتاب ترلیکلو پخوا هم د ماسټرۍ په سویه تحقیق کړی دی نو ددې دغه صلاحیتونه ستاسو په وړاندې د پروت کتاب لیکل او دا فهرست جوړول نور کره کوي. معلومیږې عزیزه افغاني خور دغه کتاب چې ستاسې په وړاندې پروت دی د پښور پوهنتون د پښتو څانګې څخه د خپل ایمفل ډګرې لپاره لیکلی دی. هغې ددی کتاب په لیکلو کې ډېر زیار ایستلی دی او اکثره فهرست سوي کتابونه یې پخپله لیدلي او لوستي دي. ددی په قول د کتابونو په یو ګدام کې چې په زرو کتابونه سر پر سر په دوړو کې پراته وي ، د خپلې خوښې د کتابونو پیدا کول زړه چاودون دی.

عزیزه خور نه یوازې د روښاني دورې یا پر دې دورې د لیکلي کتابونو غنیمت فهرست وړاندې کوي او هغوی راپيژني، بلکه یو بل ډېر مهم کار یې هم ورسره کړیدی او هغه دا چې د هر کتاب د محتویات په باره کې یې هم په لنډو څه لیکلي دي. اکثره ماخذونه یې سرتر پایه په ډېر غور او انتقادي نظر لوستي دي او بیا یې نخوړ په څو کرښو کې و لوستونکي ته وړاندې کړیدی. د هر کتاب فکر، منځپانګه یې او د هغه پر کره والي او یا کمزورۍ یې خپل محققانه نظر هم ورکړیدی او د خپل نظر په ملاتړ یې مؤخذونه هم راوړیدی. په دې ډول دا کتاب د روښاني دورې د لیکوالانو وچه تذکره او معرفي نده بلکه لنډه ارزونه یې هم ده. په ډېرو ځایو کې د یوه لیکوال او یا کتاب د موضوع پر سر د نورو علماؤ نظر را اخلي، سره پرتله کوي یې، نقد پر کوي او بیا خپل نظر پر قایموي چې دا کار پوره مسلکي پوهه، حوصله او ډېره علمي خواري غواړي چې عزیزې خور کړی او ددې کتاب اهمیت یې نور هم ور ډېر کړیدی. د مثال په ډول دا د (خیرالبیان تنقیدي مطالعه) کتاب دا سې

معرفي کوي: «دا يو تنقيدي اثر دی چې ليکونکی يې ښاغلی قلندر مومند صاحب دی او خپل والد محترم ته يې منسوب کړيدی. په ۱۹۸۸کې کوهاټ روډ پيښورچاپخځي خپور کړيدی. کتاب د مقدمې، اشارو او ضميمو سره ټول ۳۲۲ مخه دی. د کتاب ليکونکی ليکي چې دا خيرالبيان نه د کابل عکسي نسخه ده او نه د پېښور چاپي نسخه ده بلکه له دغو دواړو نه اخذ شوی يو دريم قرائت دی چې زما د تحقيق مطابق اصل خير البيان دی».
ليکونکي روښاني تحريک او ادب په پوره ډول څيړلی دی او خپلې رايې او نظريې يې وړاندې کړيدي. په کتاب کې ډېرې نوې خبرې دي، چې ښل بحث غواړي چې يوه د هغو څخه داده چې هغه ناروا الزامونه چې د اخوند درويزه صاحب لخوا پر بايزيد روښان باندې تړل سويدي قلندر صاحب دا کار په مخزن کې د ورستيو خلکو لاس وهنه ګڼلې ده او په دې ډول يې پيربابا او اخوند درويزه تر يوې اندازې سپين کړيدي (عزيزه افغانی، پايځوړ). عزيزې خور پخپل دغه کتاب کې چې ستاسو مخته دی د هر ليکوال معرفي تقريبا همدغسې کړيده .

ماته ددغه څېړنيز کتاب اخيري نسخه چې زه يې تاسو ته پيژند ګلوي کوم په لاس نده راغلې. اخيری اصلاح سوې نسخه يې د پېښور پوهنتون د پښتو څانګې په کتابتون کې ده؛ زما لاسته تراخيري کتو دمخه د ټايپ سوې اصل کاربوني کاپي راغليده چې يو شمېر ټايپستي غلطۍ لري. زه شخصا د پيښور پوهنتون پښتو څانګې ته ورغلم او له مشره مې يې وغوښته چې د کتاب اصلی نسخه راښکاره کړي چې د دغه نسخی سره يې مقابله کړم خو لاسته رانغله.

دليکلو په وخت کې ټايپست ځيني ليکلې تيروتنې کړيدي چې ځينې يې ليکوالې پخپل قلم اصلاح کړيدي مثلا د کتاب د ۲۰ مخ په پايځوړ کې ليکي: «د تفصيل لپاره وګورئ (روښانی رساله) - سريزه د ښاغلي رشتين ليکنه». خو ليکوالې د رشتين د ټايپ سوي کليمی پر سر (بختانی) ليکلی او هغه يې پخپل خودکار قلم اصلاح کړيدی. پدې ډول ټايپي غلطۍ ځای پرځای ليکوالې پخپل قلم سمې کړيدي خو څه لا پکښې پاته دي. ښايي په اخيري نسخه کې دغه قلم خوردګي نه وي او ټايپست يا مؤلفې اصلاح کړي وي. متأسفانه اخيره نسخه لاسته رانغله. هيله ده دا کار يو بل څوک وکړي او يا يې عزيزه خور د نورو علمي زياتونو سره بيا د ادب مينانو ته وړاندې کړي.

يو څه ټايپی اصلاحات د چاپ دوخت ټايپست پخپل طبيعت هم کړيدي چې ځينی يې ګټور او ځينی نه وه. يو څه يې بيرته ما دليکوالی ليکلی شکل ته واړول. خو هغه مې چې مطلب يې نه خراباوه پريښوول.

په کتاب کې ځينې داسی نواقص هم سته چې په ليکوالی او پوهنتون اړه لری او يادول يې ضرور دي خو په هېڅ وجه د کتاب اهميت نه کموي؛ که نه وای ښه به وای. مثلا د کتاب د ليکلو نېټه نده ذکر سوې. څوک نه پوهېږي چې دا کله ليکل سويدي خو له مقدمې يې دومره څرګندېږي چې د کتاب د ليکلو په وخت کی روسان په افغانستان کی وه. دمعلومات مطابق په ۱۹۸۹م کې ليکل سويدی. بله ستونزه داده چې د کتابونو معرفي يو ځانګړی ترتيب نلري. مثلا د شاعرانو او ليکوالانو تذکره د الفباء په ترتيب نده راغلې يا بل داسې رديف ندی ورته ايښوول سوی چې مطلوب ليکوال په اسانه پيدا اسي.

دپښتو علمي او څيړونکې ستې (لکه عزيزه افغانی) خو زموږ په نارينو کې د ګوتو په شمار دي، ښځينه طبقه خو ځانته خبره ده. له بده مرغه، په هر اړودوړ او جنګ کې کمزوره خلک تر پښو ډېر لاندې او قرباني کېږي. که څه هم په تيرو دېرشو کالو کې د روس، امريکا او زموږ دګاونډيانو لخوا په تحميل سوي ورانونکي جنګونو کې زموږ نارينه هم ډېر وځوريدل خو څرنګه چې ښځه زموږ په ټولنه کې کمزوره ده نوځکه يې د نارينو په نسبت تکليفونه هم ډېر ګاللی دي. تر ټولو لوی تکليف يې دادی چې دعلم دحصول او دهغه د انتقال په لار کې ډېر خنډونه ورته ايجاد سول او دجاهليت دزمانې ټولنيزشرايط پر مسلط دي. د هېواد په اوسنيو شرايطو کې د

بایزید روښان یادونه، دمعاشرې اصلاح او د استعمار او ظلم په مقابل کې دهغه د بې امانه مبارزې ذکر یو پرځای عمل ګڼم. په دغه یاد ، دادی تاسې د پښتو ادب مینانو ته «د روښان او پر روښانیانو لیکلې آثار» کتاب درپیژنم. دکتاب لیکونکې(عزیزه افغاني) ته د دغه علمي اثر د لیکلو مبارکې وایم او دعاء کوم چې زموږ د هېواد په اوسني پریشانه حالت کې چې پښتانه د ډېرو لېوانو په منځ کې راګیر دي دا ډول علمي شخصیتونه خدای (ج) تر ډېره ولري.

آمین یا رب العلمین.

دکتور فاروق أعظم
لندن- اکتوبر ۲۰۰۶م

ماخذونه

انصاري، بایزید ، ۱۹۲۷، خیرالبیان، پښتو اکیډمي، پېښور یونیورسټي، پېښور، پاکستان
اخوند درویزه، مخزن الاسلام، ۱۹۶۹، پښتو اکیډمي، پېښور یونیورسټی، پېښور، پاکستان
بخشی، طبقات اکبری، سورج ګپتا لمیټډ ، کلکته
بریکوټی، شیرافضل خان، بایزید انصاري (پیر روخان)، ملت ایجوکیشن پرنټرز، لاهور، پاکستان
ډپټی حیات محمدخان، تاریخ حیات افغاني
کرګر، محمد اکبر، ۲۰۰۶، په حالنامه کې د بایزید روښان عرفاني او فلسفي څېره، دویم چاپ، دانش خپرندویه ټولنه، پېښور

روښـــــــان
او پـر روښـانـيـانـو لـيـکـلـي آثـار
(يـوه تـحـقـيـقـی مـقـالـه)

لـيـکـونـکې:
عـــزيـزه افـغـــانـي

ســـرلـيـــکـونـــــه

بسم الله الرحمن الرحم

څو خبرې

څه موده ترمخه ما پر روښانیانو تحقیق کاوه. په دې وخت کې زه له یو لړ ستونزو سره مخامخ شوم، چې هغه د کتابونو پیدا کول وو. د یوې ودانۍ د ودانولو لپاره په کار ده، چې مواد موجود وي، نو زه مجبوره شوم چې لومړی پر دې تحقیق وکړم چې کومې لیکنې چې پر روښاني تحریک لیکل شوي دي، معرفي کړم. لکه څنګه چې زه ورته اړه وم، کېدای شي چې د نورو پلټونکو هم په ښه راشي. له بلې خوا په ټوله نړۍ کې د هغو موضوعاتو لپاره چې د تحقیق وړ وي، کتابښود موجودي وي چې د تحقیق کوونکي ستونزې تر یوه حده په حل شي.

په دې مقاله کې ما تراوسه کوښښ کړی دی، چې ټول هغه چاپي آثار چې پر روښانیانو لیکل شوي دي (پښتو، اردو، دري او د نورو ژبو) معرفي کړم، خو هغه متل دی چې وایي "علم دریاب دی" څومره چې ما په دې لار کې پلټنه کوله، هغومره موضوع نوره پراخېدله. ډېر داسې کتابونه ما وپېژندل، چې زما د مقالې موضوع وه، خو له بده مرغه هغه کتابونه یا دلته نه ول او یا که ول هم نایاب ول، چې زما و لاس ته نه دي راغلي.

په افغانستان کې پر روښاني تحریک ډېرې لیکنې شوي دي، چې ما په خپله لوستي ول او یا مې لیدلي وې، خو اوس هغه ته په افغانستان کې د روس د جګړې له امله لاسرسی نشته.

دا مقاله ما ته په پیل کې دومره ګرانه نه ښکارېده، خو وروسته له ځینو ستونزو سره مخامخ شوم چې یو له هغو څخه زموږ کتابتونونه (لایبریرۍ) وه، چې د کتابتون پر معیاري اصولو نه وه برابر. د یوه کتاب د موندلو لپاره به مې په کتابتونونو کې د امبار په شان له دوړو ډك کتابونه پر له اړول. کله بۀ مې خپل مطلوب کتاب وموند او کله به مې د ټولې ورځې خواري اوبو یووړه.

دا مقاله پر روښانیانو باندې له تحقیق کوونکي سره دا مرسته کوي، چې کتابونه ورپه ګوته کوي، چې کومه موضوع په کوم کتاب کې ده او که څوك د روښان او د هغه د پېروانو د آثارو په اړه معلومات غواړي، دا مقاله مرسته ورسره کولای شي.

ددې مقالې موضوع ده د روښان آثار، د هغه د پیرانو آثار او پر روښانیانو باندې د نورو چاپي آثار پېژندګلو.

عزیزه افغاني

سریزه

بایزید روښان د سیمې د لسمې پېړۍ یو لوی سیاسي، روحاني او ادبي شخصیت و چې په لیکنو او کتابونو کې د بازید، بایزید روښان، بایزید انصاري، پیر روښان، پیر تاریك او مسکین په نومونو یاد شوی دی. بایزید د پنجاب په جلندر کې پر 931هـ ق کې زېږېدلی دی. پلار یې عبدالله نومېده؛ د دوی کورنۍ اصلاً د وزیرستان له اورمړو څخه وه. بایزید روښان یو ذهین او حساس سړی و چې په څلورو ژبو (پښتو، فارسي، عربي او هندي) یې لیك و لوست کاوه. خپلو پیروانو ته یې د معرفت او سلوك درس ورکاوه. نه یوازې یې د خپل ډول تصوف پېچلې فلسفه په خلکو کې ترویج کړه، بلکې په دې فلسفه کې یې لوی لوی مبلغین هم وروزل. په دغه برخه کې ارزښتناك دیوانونه او ادبي آثار ولیکل شول، چې تراوسه موږ ته راپاته او د پښتو ادب لپاره پوره غنیمت دی.

په تصوف کې د بایزید روښان خاص دریځ او د وحدت الوجود پر فلسفه دده پوخ یقین، دی یو داسې څوك ګرځولی و چې هم یې طرفداران ډېر ول او هم یې مخالفین. دا چې څوك پر حق وه، دا یوازې علیم بذات الصدور حق ته معلومه ده، خو یوه خبره د انکار نه ده چې پښتو ادب ته ده او دده پیروانو د قدر وړ خدمتونه کړي دي. په عامو پښتنو کې د خپلې فلسفې د خپرولو لپاره بایزید روښان او دده پیروانو په پښتو ژبه په یو خاص سبک، چې مسجع نثر ورته ویلای شو، لیکنې وکړې. دده مخالفین هم مجبور ول، چې په عامو پښتنو کې دده د تعلیماتو د تخریب لپاره په پښتو ژبه همهغه سبك، چې بایزید اختیار کړی و، ډېر څه ولیکي. په دې ډول دغه فلسفي مخالفت یو ادبي او فرهنګي رقابت رامنځ ته کړ او دا رنګه یې د پښتو ژبې ادبي پانګه درنه کړه.

د بایزید روښان دغه متنازع فیه شخصیت او دده تعلیمات ددې باعث شوي دي چې پر ده ډېرې لیکنې وشي. ځینې یې مذهبي مصلح او ځینې یې یو بدعتي بولي. ځینې یې روښان پیر او ځینې یې بیا پیر تاریك خطابوي. ځینې یې د پښتنو یو قهرمان بولي چې د مغولو له مغلوالې سره یوه پېړۍ وجنګېد خو ځینې بیا ددغه راز تحلیل سره موافق نه دي. حتی روسي مستشرقینو او په افغانستان کې روس نوازلیکوالانو په سیمه کې د روسي ښکېلاك د لومې د غوړولو او په هغه کې ددې قامونو د راګیرولو په سلسله کې تل داکوښښ کړی دی چې د بآیزید اصلي څېره مسخ او هغه خلاف د واقعیت یو سوسیالست او په هجري لسمه پېړۍ کې د اشتراکیت عملبردار وښیي.

بایزید روښان د خپل سیاسي او فلسفي تحریك په یو پړاو کې پر 980هـ ق کې وفات شو. که څه هم سیاسي مبآرزې یې دده د اولاد او پیروانو له خوا تر یوې پېړۍ پورې دوام درود، خو ادبي کاروان یې دومره پیاوړی او ګړندی روان دی چې تر ډېره وخته به یې جرس د علاقه مندانو غوږونو ته رسي.

عزیزه افغاني

خیــــر الـبــیـا ن

د بایزید روښان مشهور اثر " خیر البیان" دی چې د پښتو بشپړ لومړی کتاب ګڼل کېږي.

خیـر البیـان د زمـاني نـاوړو او د روښـانیانو مخـالفینو لـه منځـه وړی او ورك و. یـواځینی نسـخه یـې د اروابښـاد مولانـا عبـدالقادر پـه زیـار او زحمـت د جرمنـي پـه یـو وړوکـي پوهنتـون "تیـوبنګن" پـه کتابخانـه کـې ومونـدل شـوه، چې په دې باره کې ښاغلی حبیبي داسې لیکي:

" دا نسـخه پنځـه وېشـت 25 کالـه دمخـه پـه لنـدن کـې د سـر ډیـن سـن راس انګلیسـي مستشـرق څخـه وه چـې لـومړی د نـاروې ختـیځ پوهانـد مارګنسـترن د هنـد د لرغـوني آثـارو پـه مجلـه (11 ګنـه، ص 366 بمبـی 1949م) کـې یـوه مقالـه پـر وکښـله. دا نسخه تـر دویـم جهـاني جنـګ وروسـته د جرمنـي د ټوبنګن د پوهنتـون پـه کتابخانـه کـې پیـدا شـوه او 1342ل کـال (1962م) د کابـل د اسـتقلال پـه جشـن کـې د جرمنـي سـفارت پـه ننـدارتون کـې ایښـې او مـا لیـدلې وه او تـر دغـه دمخـه یـې یـوه عکسـي (مـایکروفلم) نسـخه هـم ښـاغلي بېنـوا لاس تـه راوړې وه چـې د هغـه د رویـه دغـه اوسـنی عکسـي نسـخه چـاپېږي.[1]" (پـه سـریزه کـې یـې د پوهانـد حبیبـي صـاحب، ښـاغلي بېنـوا او پوهانـد رشاد مقالې خپرې شوې دي). روښانیانو وخیر البیان ته ډېره عقیده درلوده، د حالنامې مؤلف لیکي:

" کلـه چـې پـر بآیزیـد بانـدې د سـر درد غلبـه وکـړه او د وفـات وخـت یـې رانـږدې شـو، مریـدانو یـې ورتـه وویـل چـې وخـت اخـر دی، تاسـو یـو څـه ووایـئ. پیـر روښـان وویـل، چـې زمـا پـه زړه کـې چـې د الله د طـرف نـه څـه الهـام شـوی دی، هغـه مـې پـه خیـر البیـان کـې لیکلـي دي، بخـل مـې نـه دی پکـې کـړی، نبـي تـه او د هغـه وارث تـه دا حکـم دی چې څه چې درباندې نازل شوي دي، دا ورسوه."

او دا هـم د حالنـامې د مؤلـف روایـت دی، چـې کلـه چـې بایزیـد روښـان خپـل خلیفـه (مـودود) کنـدهار تـه واسـتاوه، هلتـه پـه کاسـي قبیلـه کـې بـه یـې ورتـه د نارینـه او ښـځو پـه منځکـې اوچـت ځـای جـوړ کـړ. خلیفـه بـه پـر هغـه ځـای کښیناسـت او خیـر البیـان او مقصـود المـؤمنین بـه یـې ورتـه وایـه او ورتـه معنـی کـاوه بـه یـې او نارینـه او ښـځو بـه اورېده.

په بل ځای کې د حالنامې مؤلف لیکي چې:

" د پیـر روښـان زامـن چـې لـه دښـمن سـره پـه جګـړه کـې مـاتې وکـړه، پـه دې وخـت کـې د دوی نـه چرتـه پـه لار کـې خیـر البیـان پـاتې شـوی و. پـه دې سـخت وختکـې دوی معطـل شـول چـې خیـر البیـان راورسـېد او هلـه بیـا مـخ کـې روان شول". داسې ډېرې واقعې دي چې د هغو نه د خیر البیان قدر او اهمیت ښکاري.

بایزیـد روښـان د خیـر البیـان پـه 296مـخ کـې کښـلي دي، چـې څـوك چـې خیـر البیـان لـولي، خـدای بـه هغـه تـه څلـور ژبـې وښـیي؛ یعنـې خیـر البئـان پـه څلـورو ژبـو لیکـل شـوی دی (پښـتو، فارسـي، عربـي او هنـدي). خـو پـه دې نسـخه کـې چـې مـوږ تـه پـه لاس راغلـې ده یـواځې د سـر پـه صـفحو کـې هنـدي ورسـره ده او تـر څوارلسـو صـفحو وروسـته بیا درې واړه ژبې پاتې‌کېږي، یواځې پښتو یې تر اخره رسېږي.

ددې نــه ښـکاري چــې کاتــب خپــل تصـرف پکــې کــړی دی. ددې نسـخې د کاتــب نــوم "فقیــر بهــار تــوي" دی او د لیکلـو کـال یـې 1061هجـري دی. پـه خیـر البیـان کـې عربـي عبـارت او د قـرآن کـریم ایاتونـه، حدیثونـه او د عالمـانو مقـولې راوړل شـوي دي. دا آیاتونـه او احادیـث کلـه کلـه مسـتند او ځینـې وخـت ضـعیفه دي. عربـي یـې ماتـه ګـوډه ده. کـه څېـرې بایزیـد عربـي نـه وای لیکلـی، کېـدای شـو چـې مخـالفین یـې دومـره ډېـر نـه وای او بـل دده مریـدانو لـه خپـل پیـر سـره ډېـر اخـلاص درلـود. دده ماتـه ګـوډه عربـي یـې هـم بـده نـه محسوسـوله او یـا بـه دا غلطـي ناپوهـه کاتبـانو کړې وي.

محترم قاسمي صاحب د خیر البیان په مقدمه کې لیکي:

" د اهمیـت وړ د خیـر البیـان د پښـتو حصـه ده. لکـه څرنګـه چـې مـو دمخـه عـرض کـړی دی، خیـر البیـان د پښـتو ادب د موجـوده ذخیـرې لـه ټولـو څخـه اول کتـاب دی او د پښـتو د ټېـرو درې سـوو کـالو د ذخیـرې سـر ددې کتـاب څخـه شـروع شـوی دی. دا خیـر البیـان و، چـې اخـون درویـزه یـې پـه دې امـاده کـړو چـې خپـل مخـزن ولیکي او د پښـتو د دیني ادب نور کتابونه د مخزن دپسه او اکثره د مخزن په سیالۍ او یا د هغه په پیروی لیکل شوي دي."

پـه شـعري ادب کـې د خیـر البیـان مضـمون ارزانـې ادا کـړو او د ارزانـې، مـرزا او دولـت شـاعري د پښـتو شـعر تـه دومـره ترقـي او غلغلـه ورکـړه چـې خوشـال خـان دا خپلـه بهـادري ګڼـي او پـه دې فخـر کـوي چـې مـا پـه خپـل شـعر ددې شـاعرانو شـهرت ختـم کـړو او نـوم مـې یـې ورك کـړو. ددې نـه مـوږ انـدازه لګـولای شـو چـې کـه خیـر البیـان نـه وای نـو نـه بـهٔ مخـزن و او نـه ارزانـي او نـه خوشـحال. او اخـون درویـزه چـې نـور کتابونـه لیکلـي دي، هـم یـې د بایزیـد د نـورو کتابونو په ځواب کې لیکلي دي.[2]"

د خیـر البیـان سـبك مسـجع او پـه پښـتو کـې ددې سـبك مؤسـس پیـر روښـان دی چـې وروسـته بیـا دده پیروانـو او مخـالینو رایـج کـړ. بایزیـد ددې سـبك خوښـول یـو الهـام بـولي او د قـرآن عظـیم الشـان د سـورت رحمـن (فبـای الاء

---

[1] د کابل پښتو ټولنې د بایزید روښان د نړیوال سیمینار په ویاړ د خیرالبیان عکسي نسخه چاپ کړې ده.

[2] د پېښور چاپ، خیر البیان مقدمه، 61 مخ

ربکما تکذبن) پر وزن او قافیه لیکلی دی.
د خیر البیان نمونه:

مــرګ بـه ورشي و سړي وته ناګهان
نشته د سړي په دنیا تل د تله مقام

یــادوې دې ســرایونه، کورونــه، ځایونــه، باغونــه او هغــه ونــي چــي ســایه داري مېـوې داري دي. عیــان ګــوره هسي ورانېږي د هرې زماني ادمیان لکه وران شو د وړاندینی زماني کسان.

په کومه چاره به سړی پنا مومي د نوس له بدی د شیطان
لار مکر راوښیه و ماته په خپل فرمان او سبحان

او بایزید! هر چي د نـوس لـه بـدی پنـاه غـواي تروئـی بویـه چـي د نـوس هـوس د عقـل پـه رنـړا فهـم لـرې. د ننغتـي د مشقت په تیغ دي ووژعیان[3].

✸✸✸

مقصود المؤمنین

مقصـود المـؤمنین د بایزیـد روښـان اثـر دی چـي پـه عربـي ژبـهٔ یـې لیکلـی دی او د دبسـتان مـذاهب لیکـوال هـم ددې کتاب یادونه کړې ده: "مقوصد المؤمنین به عربی است.[4]"

بایزیـد دا کتـاب د خپلـو پیروانـو لپـاره چـي پـه روښـاني مسـلك پـوه شـي او د خپـل مشـر زوی شـیخ عمـر پـه غوښتنه کښلی دی او ځـای پـر ځـای د ولـد عزیـز پـه نـوم یـې خطـاب ورتـه کـړی دی. د مقصـود المـؤمنین پـه سـریزه کې داسي کښل شوي دي:

" قـال اصـغر واعجـز واضـعف مـن امـت محمـد صـلی الله علیـه وسـلم بایزیـد (بایزیـد) مسـکین رحمـة الله علیـه بـن عبدالله قاضی..." او بیا داسي دوام ورکوي، چي:

زمـا زوی شـیخ عمـر راتـه وویـل چـي کـه خوښـه دې وي زمـا لپـاره او د خپـل نـور زوزاد لپـاره دې یـو لارښـود وکـاږه چـي قرانـي آیـت، د نبیـانو احادیـث، د اولیـاوو وینـاوې او سـتا خپـل دلیلونـه پکـي وي. مـا یـې وینـا ومنلـه او اراده مـي وکـړه چـي د خپـل علـم او درك پـه پېمانـه پـه یووېشـتو څپرکـو کـي مفصـل لارښـود ورتـه وکـاږم. د خـدای پـه مرسـته او مـدد نـوم مـي "مقصـود المـؤمنین" پـرې کېښـود او لـیکم بـه پکـي لـه آیـاتونو او حـدیثونو سـره سـمې ویناوې ددې لپاره چي وې لولي، یاد یې کړي او عمل پرې وکړي مؤمنان او مؤمناني.

د مقصـود المـؤمنین د لیکنـي دول دا دی چـي پـر ځـای یـې قرآنـي آیاتونـه، حدیثونـه او د اولیـاوو وینـاوې او خپلې خبرې سره بېلـې کـړي دي. لـه قرآنـي آیـاتونو سـره یـې "قولـه تعـالی، کمـا قـال الله تعـالی او کمـال قـال عزوجـل لیکـي. حـدیثونو تـه حـدیث، قـال النبـي او نـور کـاږي او د نـورو وینـاوو سـره یـې د ویـونکي نـوم لیکـي لکـه "قـال ابوالحسـن" او نـور. د ځـان سـره "قـال بایزیـد مسـکین رحمـة الله علیـه" یـا "قـال یـا بنـي" او یـا یـواځې "یـابني" لیکي. څو نموني یې په لاندې ډول دي:

"ووې بایزیـد مسـکین رحمـت د خـدای دې وي پـر ده څـوك چـي قـرآن لـولي او عمـل نـه پـرې کـوي هغـه پـه زړه کې له قرانه منکر دی.

ای زویه! پاك خدای مخلوقات پیدا کړي او انسان د توحید د علم او معرفت له کبله تر ټولو ښه دی.

ای زویه! په تحقیق لوی خدای انسان پیدا کړ، په مځکه یې خلیفه کړ او علم یې پرې ورزیات کړ.

ووی بایزیـد (رح) څـوك چـي عمـل نـه کـوي او وعـظ کـوي پـه بـل چـا یـې وعـظ اغېـزه نشـي کـولای. ای زویـه پـه ټولو وختو کې خپلو ویناو او کړو ته ځار واوسه."

دا وې د مقصود المؤمنین څو نموني[5].

د "مقصود المؤمنین" قلمي نسخه

د مقصـود المـؤمنین دوې خطـي نسـخي موجـودې وې چـي یـوه خطـي نسـخه یـې د لاهـور د مرحـوم پروفیسـور محمد شفیع په کتابتون کې وه. تر کرښو لاندې دري ژباړه هم لري، 90 پاني او 21 فصلونه لري.

بلـه نسـخه یـې د حیـدر ابـاد دکـن پـه اصـفیه کتـابتون کـي خونـدي ده چـي پـه 1226ق هــ کـي کښـل شـوې ده او بـروکلمن یـې هـم نـوم راوړی دی. یـوه فوټـو سټېټ کـاپي یـې د پېښـور یونیورسـټی د عربـي ډیپارټمنـټ لـه پروفیسـر میر ولي سره ده[6].

د مقصـود المـؤمنین مطالـب عرفـاني او تصـوفي او شـرعي دي خـو ژبـه یـې معیـاري ادبـي عربـي نـه ده. ډیـرې

3 خیر البیان، 203 مخ
4 دبستان، 251 مخ
5 کابل مجله، د 1355 ش کال لسمه ګڼه، د حبیب الله رفیع مقاله.
6 روښانیان د مغولو تاریکیان

ګرامري ناوړې لري او داسې ښکاري چې ليکوال يې په عربي ګرامر لږ پوهېږي[7].

حبيب الله رفيع ليکي چې بېله دې دوو نسخو په افغانستان کې څو دسره د مقصود المؤمنين څرك نه لګېده. نوموړی محقق ليکي چې څه موده وړاندې زما يو دوست ددې کتاب يوه نسخه له غزني څخه راوړه او ماته يې امانت راکړه چې دا نو د مقصود المؤمنين دريمه معلومه نسخه کېږي او په دې ډول يې پېژني:

دا نسخه 17/14 سانتي متره ده، چې 79 پاڼې لري. د خطاط نوم او د خطاطۍ کال يې نشته. متن يې په توره سياهۍ په نسخه ليك کښل شوی دی. سرليکونه يې په سره رنګ او په څو مخو کې يې چې پښتو ژباړه شته، هغه هم په سره ليك ده. دا نسخه د پيل د خوا بشپړه ده او په دې جملو پيلېږي:

"الحمدالله حق و احسن حمده بعدد کثير الاکثر... "

چې د کرښې دپاسه يې دري ژباړه او تر کرښې لاندې يې پښتو ژباړه راغلې ده. خو د نسخې د پای پاڼې يې نشته او د نسخې د جوړښت نه برېښي، چې نوره به خطاط نه وي ليکلې.

ددې نسخې يو لوی امتياز دا دی چې په ځينو پاڼو کې يې تر کرښو لاندې پښتو ژباړه هم شته او تراوسه دا پته نه وه چې مقصود المؤمنين دې پښتو ژباړه ولري. د پښتو ژباړې د جوړښت او ليکدود څخه يې دا هم ښکاري چې ښايي مقصود المؤمنين ته به په هاغه اوله مرحله کې د بايزيد روښان له خوا په خپله او يا دده د پيروانو په وسيله پښتو ژباړه کښل شوې وي، ځکه د ترجمې ژبه يې زړه او د خير البيان له متن سره اړخ لګوي. بل دا چې ليکدود يې روښاني دی او د پښتو غږونو د ځانګړيو تورو لپار، چې بايزيد روښان کوم نښې کړي، په هم هغه ډول دي.

مثال، متن: ... بعد الموت والاحمق من التبع نفسه و هويه و تمنی...

ترجمه: ... پس له مرګ او نادان هغه سړی دی چې پيروي د خپل ځان او د نوس او د ارزو....[8]

✸✸✸

صراط التوحيد

د پير روښان بل اثر "صراط التوحيد" دی. دا کتاب په 178هـ ق کال په عربي او دري ژبهٔ ليکل شوی دی. د حالنامې د مؤلف وينا ده چې دا کتاب پير روښان د خليفه دولت په لاس اکبر پاچا ته استولی و او هغه د کتاب په ليدو ډېر خوشحاله شو او ويې ويل يې چې ما شيخ په پيرۍ ومانه او پير روښان ته يې سوغات ورکړ او خليفه ته يې هم تحفه ورکړه[9].

ددې کتاب يوه نسخه د پېښور د عجايب ګهر مهتمم ښاغلي عبدالشکور د پېښور د بالا ماڼۍ د فضل صمداني له کتابتون نه ترلاسه کړې او 1952م کال کې يې په 116 مخونو کې خپره کړې ده.

د کتاب په لومړۍ برخه کې خپل ژوند او د وړوکوالي حالات په دري ژبه ليکي، بيا يې خپل دعوت نامې و حاکمانو او پاچاهانو ته په عربي او بيا هم هغه متن په دري ژبه ليکلی دی[10] (په دې نسخه کې اکبر پاچا ته خطاب نشته).

دا چې ددې کتاب لومړي اته مخونه نشته، نو کېدای شي چې بله نسخه وموندل شي او په هغه کې وي او د مولانا قاسمي صاحب وينا ده کېدای شي چې دا کتاب به عام ليکل شوی وي او اکبر پاچا ته به صرف يوه نسخه لېږل شوی وي[11].

پاچجاهانو او اميرانو ته يې درې نصيحته او لارښوونې ليکلي دي چې هغه په دې ډول دي:

اول نصيحت: د عقل فضيلت او د معرفت مبادي او د خالق په قدرتونو کې تفکر.

دويم نصيحت: علم باطن او د پير کامل ضرورت او د اوامر او نواهي رعايت، د مرګ ياد او د تقوی لزوم، خوف و رجا.

درېيم نصيحت: صراط مستقيم د انسان په خپل زړه او ځان کې دی، انسان بايد ځان تزکيه کړي. د نبي دعوت او د انبياء د خلفاوو دعوتو ته غوږ ونيسي او د توحيد په دارالسلام کې داخل شي. د مشرکانو او منافقانو له خويونو څخه ځان وژغوري. امر باالمعروف او نهی عن المنکر ته توجه وکړي او تل د خدای په

---

[7] د روښان ياد، د روښان پير عصر او دده غورځنګ، پوهاند عبدالحی حبيبي، 291 مخ.

[8] کابل مجله، د 1355 ش کال اتمه او لسمه ګڼه، د حبيب الله رفيع ليکنه.

[9] ای عزيز من بعد پير دستګير قدس سره خليفه دولت خان را با کتاب صراط التوحيد پيش اکبر پاچا فرستاد. چون خليفه پيش اکبر پاچا رفت و کتاب صراط المتوحيد پيش نمود، چون اکبر پاچا صراط التوحيد را ديد، فرمود که من شيخ را به پيری قبول کردم و هر خدمت که بفرمايد بجا ارم. (حالنامه، 282 مخ).

[10] نظری دارم سوی پادشاهان و اميران اين زمان که تا کدام پادشاه و امير باشد که کار دين با اخلاص بيان کند تا در ميان پادشاهان ديندار و دنيادار نامدار ګردد. (صراط التوحيد، 27 مخ).

[11] د خير البيان مقدمه، د پېښور چاپ، 48 مخ

خفي ذکر مشغول وي. له قربته وصلت ته سیر وکړي او له وصلته وحدت ته ولاړ شي[12].

✸✸✸

فـخـر الـطـالـبـيـن

د بایزید روښان ددې اثر اوس څرك نه لګېږي.

د حالنامې مؤلف لیکي، چې خلیفه یوسف یې بدخشان ته واستاوه چې مرزا سلیمان د هغه وخت مغولي حاکم ته د فخر الطالبین رساله یوسي. کله چې هلته ورسېد، مرزا سلیمان دربار ته څو عالمان راوغوښتل. له خلیفه سره یې بحث وکړ، تر بحث وروسته میرزا سلیمان د دوی دا غوښتنه ومنله او خلیفه ته یې په ځواب کې لیك ورکړ او یو اس او پوستین یې هم د سوغات په ډول ورکړل[13].

په کاغذ کې یې لیکلي ول چې ما په خپلو مریدانو کې حساب کړي، چې څه خدمت دې وي ماته ووایه. خیال مې دی چې هلته درشم او په خدمت کې دې حاضر شم او خلیفه ته یې هم یو اس وباښه.

✸✸✸

حـــــالـنــــــامـــــه

حالنامه د بایزید روښان او روښانیانو د حال یو مشهور کتاب دی. د "دبستان مذاهب" مؤلف وایي چې پیر روښان یو کتاب لیکلی و او خپل حال یې پکې بیان کړی و "[14].

حالنامه هم د بایزید د نورو کتابونو په رنګ لږ موندل کېږي. ددې کتاب اصلي نسخه د علیګړ په سبحان الله کتابتون په (370_920 نمبر) کې خوندي ده او پېنځه سوه شپږ وپشت مخونه لري. ددې نسخې یو نقل د افغانستان له پښتو ټولنې سره دی چې د بایزید انصاري د څلور سومې کالیزې د نړېوال سیمینار په ویاړ یې د چاپ ژمنه (وعده) شوې وه او دوه نور نقله یې یو په پنجاب یونیورسټۍ او بل نقل یې د پېښور په پښتو اکاډیمۍ کې شته.

کتاب په فارسي ژبهٔ لیکل شوی دی[15]. په لومړۍ برخه کې یې د بایزید انصاري د کورنۍ حالات او دده د وړوکوالي دوره په خورا مفصل ډول لیکل شوې ده او په دویمه برخه کې یې د بایزید سفر و کندهار ته او وروسته تر هغه یې حالات بدلېدل او د پېرۍ اعلام او د تصوف د اتو مقامونو په پوړیو باندې د سکونت مقام ته رسېدل یې په خورا مشرح ډول بیان کړي دي. خلکو ته د چهلو په واسطه اته مقامات ښیل او د پښتنو نورو سیمو ته خپل خلیفه ګان او نصنیفات استول[16] او په مقابل کې د خلکو او دده د خپل پلار مخالفت راپارېدل او د سیمې د عالمانو او حاکمانو سره د بایزید مناظرې او مناقشې په دې برخه کې شامل دي[17].

په دریېمه حصه کې یې له مغولو او محلي خلکو سره د بایزید روښان د اولاد مبارزه او جنګونه په مفصل ډول لیکلي دي.

د کتاب دویمه برخه کوم چې مخکې یې هم یادونه وشوه، د بایزید د وینا طرز او انداز دی. د هرې مسئلې وروسته د ثبوت لپاره آیت او احادیث وړاندې کوي چې د کتاب نورې درې برخې دا ډول نه دي لیکل شوي. د بآیزید ویناوې په خپله دده د خولې نه دي، بلکې مؤلف یې د بایزید د خولې لیکي. ځای پر ځای وایي:" پیر دستګیر فرمود".

زما (لیکونکې) په نظر دغه دویمه برخه د بایزید روښان خپل اثر (اصلي حالنامه) ده چې مؤلف ترتیب ورکړی دی. ددې خبرې ملاتړ د حالنامې لومړی مخ په ښه ډول کوي. لیکي:

"وروسته له دې فقیر حقیر علي محمد بن ابابکر قندهاري چې د بایزید د خاندان مرید او خاص خادم دی، عرض کوي چې ځینو مخلصو دوستانو چه د هغو خاطر ما پر ځان واجب ګڼی دې فقیر ته وویل چه د پیر دستګیر (بایزید روښان) د حالنامې په عبارت کې د زماني په تېرېدو او د ډېر نقل کولو په واسطه تغیر او تبدیل راغلی دی او صحت یې په سقامت بدل شوی دی او علاوه ددې د هغه د اولاد سوانح او د ژوند حالات لکه د هغه توره اخیستل و پېښور او تیرا ته او داسې نور واقعات چې په تحریر کې نه دي راغلي او یا ددې نسخې شریفې نه زائل شوي دي. ستاسو ذکی طبع چې د معاني او ابوابو کیلي او د پټو اسرارو کشف کوونکې ده، بعیده نه ده چې ستاسو د عمیق فکر په واسطه دا تصحیح شي. د خدای په توکل دا امید دی چې په اراتمندانو کې وشمېرل شي. وما توفیق الا بالله العلی العظیم.

او څه چې مې په دې کتاب کې لیدلي او یا مې د معتبرو ناقلانو نه اورېدلي ول، هغه مې په ساده ژبه قلم بند کړه او د تکلف او عبآرت ارایی څخه مې بآلکل خلاف ولیکل څو د مبتدیانو او متعلمانو لپاره پوره ذهن نشین

---

12 د پښتو ادبیاتو تاریخ، دویم ټوك، 282 مخ

13

14 دبستان مذاهب، 251 مخ

15 لیکونکې د حالنامې په ترجمه او تحقیق لګیا ده. که ژوند و د پي.ایچ.ډي د مقالې لپاره به یې د لوستونکیو په خدمت کې وړاندې کړم.

16 حالنامه، 275 مخ

17 حالنامه، 139 او 249 مخ

شي او ثواب يې نقل كوونكي ته ورسېږي. الثواب من عندالله والله عنده حسن الثواب والسلام)[18](."

له پورتني اقتباس څخه دا په ښه ډول ښرګندېږي، چې كومه حالنامه چې زموږ په وړاندې ده، دا اصلي حالنامه نه ده بلكې د اصلي حالنامې دويم چاپ دی، چې تر بآيزيد روښان اويا كاله وروسته د اورنګزېب په زمانه كې د ابابكر قندهاري زوی علي محمد له سره ترتيب وركړی دی او خپلې زياتونې يې پكې كړي دي. كېدای شي، چې چېرته اصلي حالنامه هم وموندل شي.

په حالنامه كې واقعات په مفصل ډول ليكل شوي دي خو د واقعاتو ترمنځ يې تسلسل نشته. تاريخ خو يې نه ليكي او كه يې ليكي هم صحيح نه وي.

په دې اثر كې دا هم لوی كمی دی چې د هغو جنګونو تفصيلات نه لري چې ده د خپل ژوند په وروستيو دوه نيمو كلونو كې له غليمانو سره كړي دي)[19](.

دا چې بايزيد خپلو منكرانو ته منافقان او مشركان ويل)[20](د مؤلف هم د خپل مرشد دا فكر په سر كې و چې د روښانيانو هره ناروا به يې پر غېر روښانيانو روا بلله. مولانا قاسمي صاحب ليكي، چې د كتاب (حالنامه) د مطلعې دپسه د بايزيد په باب كې د هره قسمه بدګمانۍ كول روا دي. زما په خيال كونټ نوير چې په خپل كتاب (قيصر اكبر) كې څه خوشې خبرې ليكلي دي، هغه د حالنامې بركت دی)[21](.

په حالنامه كې له مغولو سره د روښانيانو جګړې او مبارزې په پوره ډول ذكر شوي نه دي بلكې تر مغولو يې له پښتنو سره د جګړو ذكر ډېر كړی دی. علت دا و چې د مؤلف پلار د جهانګير په وخت كې له الله داد)رشيد خان(سره دكن ته تللی و او په مغولي دربآر كې د عهدې خاوند و)[22](، ځكه يې له مغولو سره د خپل مرشد د اختلاف نه صرف نظر كړی و. په دې باره كې زموږ محترم محققين داسې نظر لري:

مولانا قاسمي صاحب ليكي:

"مؤلف يې مريد دی، ځكه په بيان كې د خپل پير پره هم ضرور كوي او هره وينا يې د سند په ډول پېش كول ګران كار دی.)[23]("

عبدالاكبر خان اكبر صاحب ليكي:

" دا كتاب په فارسي كې څه حصه د بايزيد د ژوندانه د خپل لاس ليكلی كتاب دی او علي محمد مخلص دوباره، سره د اضافو بيا ليكلی دی. د كتاب په لومړۍ برخه كې د بايزيد د ژوند حالات دي. ددې نه علاوه د هغه د اولاد د جلال، شيخ عمر، خيرالدين، عبدالقادر، احداد او نورو جنګونو حالات هم مفصل درج دي)البته د مغولو چې كوم ځای ذكر راغلی دی، هغلته علي محمد د ډېر اخلاص نه كار اخيستی دی ولې بيا هم حقايق نه پټېږي، په څه شان ښرګندېږي... ولې لويه خامي پكې دا ده چې د واقعاتو سن او تاريخ پكې ډېر كم، بكې د نشت برابر دی. ډېر تجسس او تحقيق غواړي، واقعات هم مسلسل نه دي د حالاتو په منځ كې منظوم كلام شروع شي. يوه خبره به پرېږدي، بلې ته به ودانګي)[24](.

په پای كی زه د حالنامې د وروستي مؤلف)علي محمد د ابابكر قندهاري زوی لنډه پېژندنه ضروري ګڼم:

علي محمد د ابابكر قندهاري زوی، د پوره علم خاوند و. دی د حالنامې په لومړي مخ كې خپل ځان داسې معرفي كوي:

"بيان سبب تاليف كتاب اين فقير حقير علی محمد ابن ابابكر قندهاری مريد و خادم خاندان بايزيد انصار، قدس الله سره العزيز ميګويد...."

د علي محمد ژبه روانه او سليسه ده. دی شاعر هم و، په حالنامه كې يې په نظم او نثر دواړو كې خپله طبع ازمايلې ده. د وينا خوند او ښۀ ثبوت لپاره يې خپل او د فارسي شاعرانو اشعار راوړي دي. د مؤلف پلار ابابكر د ځوانۍ په شروع كې د جلال الدين و دربار ته راغلی دی)[25](.

د حالنامې د بيان نه ښكاري، چې د مؤلف پلار د ډېر اخلاص په وجه ځان د بايزيد د كورنۍ مريی كړی و. د كور ټول خدمت يې كاوه او تر سر تېر و. د جلال الدين د حكومت نه بيا د روښاني تحريك تر زواله مؤلف له پېښو او واقعو سره سم د خپل پلار يادونه كوي)[26](.

---

[18] د حالنامې ټيپ شوې نسخه، لومړی مخ

[19] د روښان ياد، 169 مخ. د حبيب الله رفيع مقاله، چې د پښتو مجلې دويم كال د 4 ګڼې په حواله ليكي.

[20] خير البيان، مقدمه، د پېښور چاپ، 75 مخ

[21] ايضاً، 50 مخ

[22]

[23] د خير البيان مقدمه، د پېښور چاپ، 50 مخ

[24] روښانيان د مغولو تاريكيان، عبدالاكبر خان اكبر، 15 مخ

[25] ای عزيز من پدر فقير تازه به بلاغت رسيده بود كه در خدمت جلال الدين جيو مشرف ګشت و به خدمت خاص خود ممتاز ګردانيد. حالنامه 427 مخ.
)فقير د مؤلف خپل ځان ته اشاره ده، ټول روښانيان ځان ته فقير وايي.(

[26] اخر مرزا خان جيو فرمود با ايشان خواهم ګفت كه ابابكر سپاسالار ماست و صاحب قبله است. اخر پدر فقير ګفت كاشكی در اين سخن بهبود خاندان پير دستګير باشد..

کله چې په روښاني کورنۍ کې اختلاف پيدا شو، احداد او الهداد)رشيد خان(يو د بل مخالف شول، د مؤلف پلار او ميرزا خان انصاري د الهداد پر خوا شول، چې وروسته الهداد ته په دکن کې لوی منصب ورکړ شو)[27](.

✸✸✸

رســـــالــه غوثـيـه

د کابل د خطي نسخو په کتابتون کې څو خطي نسخې پيدا شوې چې يو ځای سره رانغښت شوي دي. په هغه کې يوه خطي نسخه د رساله غوثيه په نامه ده. خدای بخښلی حبيبي صاحب دغه رساله د پير روښان اثر ګڼي او ليکي:

" د رسالې د ليک ډول داسې دی چې په سره خط قوله تعالی يا غوث اعظم کاږي او وروسته ددغه غوث اعظم يوه عربي خبره رانقلوي بيا نو د هغې ترجمه په فارسي ليکي او کله کله ځينې فارسي بيتونه هم په دغه ترجمه کې ځای لري، چې منثوره فارسي او ترجمه يې روانه او ښه ده مګر دغه منظومات يې مات او ګوډ او بې وزنه او په معنی کې ضعيف ښکاري او عربي يې هم د يوه پاخه عرب ليك نه ښکاري او ناوړې لري، چې متاسفانه دغه غوثيه رساله ناتمامه ده او د ليك تاريخ او د کاتب او مؤلف نوم نه لري. په سر کې پس له حمده او نعته داسې شروع کېږي: "قوله تعالی....)[28]("

نوموړی پوهاند ليکي، چې ددې رسالې عربي او فارسي ليك او د موضوع سبك يې د پير روښان نورو تاليفاتو ته ورته دی. عربي ليك يې په معيار پوره نه دی، نظمونه يې مات ګوډ او په معنی کې ضعيف دي او په صراحت سره بايزيد مسکين نوم اخلي او بايزيد به ځان لوی پير او مريدانو به لوی غوث مانه. په دې دلايلو فکر کوي، چې دغه رساله غوثيه به هم د بايزيد روښان تاليف وي. بيا هم دا خبره زياتوي چې څو ددې رسالې پوره متنونه ونه موندل شي او بيا د نورو رساله غوثيه سره چې ددې ترمخه ليکل شوي دي ونه کتل شي، دا خبره يقيني نه ده.

خو صديق الله رښتين د رساله غوثيه په اړه ليکي:

ښاغلی حبيبي د خير البيان د مقدمې په 32 مخ کې رساله غوثيه د پير روښان اثر بولي، خو زما په فکر دغه کتاب د شيخ نعمت د زوی همدان تاليف دی او د روښان د آثارو تلخيص شوی دی.

په دغه مقاله کې) قال مسکين(له عبارت څخه داسې ښکاري، چې د کتاب مؤلف بل څوك دی، چې دده د خولې روايت کوي.

دغه راز درساله غوثيه د نامه نه هم دغه خبره جوتېږي، ولې چې يو مريد د خپل پير او غوث د وينا په باب څه ليکي، نو هغه ته يې نسبت کول مناسب ښکاري، خو خپل اثر ته په خپله رساله غوثيه ويل صحيح نه برېښي)[29](.

✸✸✸

روښـــانـي رســـــالـــه

دا يو خطي نسخه ده، اصلي مؤلف يې نه دی معلوم. ليك دود او محتوا يې روښاني ده، د پای پاڼې يې نشته او په دې بيت شروع کېږي:

ميا روښان وبليدينه
دا سړی دې ونغوزينه

او بيا وروسته يې ځای پر ځای داسې کښلي دي:

مسکــين ويــــلي ديــنه
دا سړی دې يې ونغوزينه

دا رساله ځينې پوهان د بايزيد روښان اثر بولي او ځينې يې بيا د هغه د نږدې مريدانو او پيروانو اثر بولي.

دا نسخه داروابښاد دوست محمد برېښ په کتابتون کې وه. په 1349هـ ش کال کي ددې نسخې پوره معرفي

که ما خود از سر و مال و جان در خدمت خاندان پير دستګير خود در ګذشته ايم.)حالنامه، 427 مخ(.

[27] ميجر جان راورټي دپښتو اشعارو په منتخباتو کی ليکي: "ميرزا خان پر خپلو ټولو کړو وړو او عقيده چې د روښانيانو سره يې لرله په اخر کې پښېمانه و". راورټی داخبره دحالنامې په پورتني دليل سره وايي، خو داسې نه ده هغه اختلاف سياسي و نه عقيدوي. احداد او الهداد)رشيد خان(دواړه روښاني ول.)حالنامه، 395 او 397 مخونه(

[28] د خير البيان مقدمه، د کابل عکسي چاپ.

[29] وړمه رساله، 1356 هـ ش کال، لومړی ګڼه)د خير البيان مقدس او لغات نامې ته يوه کتنه(.

نوموړي دوست محمد برېيخ د آريانا په مجله کې کړې وه او دا معلومه شوه چې دا رساله په روښاني نهضت پورې اړه لري. په خپله ارواښاد برېيخ دا رساله د خير البيان خور بللې ده چې د خير البيان نه مخکې ليکل شوې ده خو دا نه شوه معلومه چې ددې رسالې مؤلف څوك دی.

په دې باره کې عبدالله بختانی داسې ليکي:

" دا چې رساله د ميا روښان په نامه شروع شوې ده، 21 ځايه د مسکين نوم راغلی دی چې هغه هم د بايزيد روښان لقب دی. موضوعات يې ديني، تصوفي او فقهي دي. پخوانو شاعرانو او مؤلفانو کله کله څه چې اکثراً ځان او خپل نوم د غايب په صيغه يادوي، نو کېدای شي چې پخپله بايزيد روښان ويلي وي:

ميا روښان ويلي دينه

مسکين ويلي دينه

او که يې پخپله نه وي ويلي نو ارومرو دا دده د کوم نږدې عزيز، شاګرد، مريد، ملګري او يا اولاد اثر دی، چې دده نوم يې په دومره اهتمام ياد کړی دی او دده اقوال يې نقل کړي دي او دده د افکارو او ويناوو نه يې يوه لويه قصيده يا وړه رساله جوړه کړې ده..."

ددې ثبوت لپاره نوموړي ليکوال خپل پوره دلايل وړاندې کړي دي[30].

پوهاند رښتين صاحب داسې نظر لري:

"ددغې رسالې د مؤلف نوم په ښکاره توګه نه معلومېږي، خو ښاغلی دوست يې د ميا روښان اثر بولي. ما چې ددغې رسالې يو څه برخه وکتله، نو لږ غونډې شکمن شوم او دغه نظريه راته قوي او منلې ښکاره نه شوه. په دې کې زما نظريه دا ده چې دغه رساله به د روښان کوم مريد ليکلې وي لکه ارزاني، واصل او يا کوم بل، خو زما احتمال دا دی چې ارزاني به ليکلې وي. په دې باره کې زما دليلونه دا دي.....[31]"

وروسته ښاغلی پوهاند حبيبي دا رساله د پير روښان بللې ده او د خپلو پوره دلايلو وروسته يې داسې پرېکړه کړې ده:

"... دغه دليلونه که په انفرادي ډول هر څنګه وي، خو په مجموعي ډول د لمر غونډې څرګند دي چې رساله خپله د پير روښان تاليف او د خير البيان نه دمخه ليکل شوې ده او په حساب د پښتو د ادب بشپړ اثر ورته ويلای شو.[32]"

✸✸✸

د بايزيد روښان شعرونه

د بايزيد د شعرونو اوس څرك نه لګېږي. موږ د حالنامې له قول څخه دا اټکل کولای شو، چې بايزيد روښان به شعرونه ويلي وي.

حالنامه داسې ليکي:

ترجمه په پښتو کې تر دوه درې شعره بالا نه وه؛ پير دستګير په پښتو ژبه قصيدې، غزلې، رباعياني، قطعې او مثنوي جوړ کړي دي.[33]

خو دا خبره د تعجب وړ ده چې د حالنامې مؤلف په حالنامه کې د ابابکر کندهاري او خواجه محمد)چې د مؤلف پلار او ورور دی(او د مېرزا خان انصاري د شعرونو نمونه راوړي، خو د خپل مرشد)بايزيد(د پښتو شعر يوه نمونه هم نه راوړي. سره له دې چې مؤلف دعوه کوي چې په دوني اصنافو کې هغه)بايزيد(شاعري کړې وه. که دا واقعيت وي، نو علي محمد غونډې مخلص مريد به ضرور د پير روښان له نورو حالاتو سره په حالنامه کې د بايزيد يو نيم پښتو شعر راوړی وای. خو ترڅو چې موږ ته د بايزيد روشان د شعرونو په اړه يو باوري سند لاس ته نه وي راغلی، موږ د حالنامې په خبره پوره يقين نشو کولای.

✸✸✸

واجدي شلوك او مكتوبات

واجدي شلوك او مكتوبات هم د ځينو خيال دی چې دا د بايزيد روښان اثار دي، خو دا خبره پوره مستنده نه ده او پلټنې ته اړتيا لري. نو ځکه يې زه دلته يواځې د نوم په اخيستلو باندې اکتفا کوم.

✸✸✸

ملا ارزاني

تر بايزيد روښان وروسته ارزاني د روښاني مسلك يو پوه، ښه شاعر او خليفه و. دده اشعار د پير روښان

---

30 د تفصيل لپاره وګورئ)روښاني رساله(، سريزه د ښاغلي رشتين ليکنه.

31 ايضاً

32 د تفصيل لپاره وګورئ)روښاني رساله(د پوهاند حبيبي ليکنه.

33 حالنامه، 275 مخ

لـه افکـارو، تعلیمـاتو او فلسـفي څخـه ډك دي او ارزانـي تـه د پښـتو لـومړی صـاحب دیـوان شـاعر هـم ویـلای شـو. د اخـون درویـزه وینـا ده چـي ارزانـي پـه څلـورو ژبـو)پښـتو، فارسـي، عربـي او هنـدي(شـاعر کولـه(34). اخـون دا هـم وایي، چـي د خیـر البیـان پـه لیکلـو کـي ارزانـي هـم لاس درلـود. پـه دې برخـه کـي ښـاغلی عبدالاکبر خـان هـم داسـي نظـر ورکوي:

"... دا څـه حـده پـورې درسـت هـم معلـومېږي. د خیـر البیـان د لوسـتو نـه دا خبـره څرګنـدېږي، چـي مـلا ارزانـي د خپـل پیـر اقـوال د هغـه د خـولې پـه خپـل قلـم لیکلـي معلـومېږي، ولـي چـي د هـرې یـوې مسـئلې د شـروع کېـدو او ختمېـدو سـره دی وایـي)رحمـت د خـدای پـه ده دا کـلام(بایزیـد چـي کلـه مخاطـب شـوی دی، نـو هغـه وایـي او بایزیـد یا مسکین ممکنه ده، چي ارزاني او بایزید دواړه لیکلي وي(35).

خـو پـه حالنامـه کـي یـي راوړي دي چـي پـر بایزیـد روښـان د سـر درد غلبـه وکـړه، مریـدانو یـي ورتـه وویـل چـي وخـت اخـر دی، څـه وفرمایاسـت. اخـر ده وویـل چـي زمـا پـر زړه د الله تعـالی لـه طرفـه څـه الهـام شـوی دی، هغـه مـي په خیر البیان کي لیکلی دی، یعني بایزید خیر البیان الهام بولي، نه دده او دده د یوه مرید مشترکه لیکنه.

ارزاني د تصوف پېچلې فلسفه نسبتاً په ساده ژبه بیان کړې ده، لکه چي په دې اړه په خپله وایي:

د فــقیر پښتو دیــوان دی
دا دیوان حقاني خوان دی(36)

بل ځای کي داسي وایي:

دا غــزل مـــي د دل تـــار دی
پـــي او بـدلی دا چوتار دی
پـــه څـــلور ژبـــو اوبـدلی
د ارزانی افغان ګفتـــار دی

ښاغلی حبیب الله رفیع لیکي:

دا ټـول پخـواني او اوسـني روایـات څرګنـدوي چـي ده هـم لکـه خپـل پیـر میـا روښـان غونـدې پـه څلـورو ژبـو وینـا کـړه، خـو د بـده مرغـه د عربـي، هنـدي او دري اشـعارو بېلګـي یـي لا تراوسـه نـه دي ترلاسـه شـوي او دیوانونـه یـي ورك دي(37).

ارزانـي یـو بـل کتـاب هـم کښـلی دی، چـي نـوم یـي "چهـار رمـه" دی. ښـاغلی پوهانـد عبـدالحی حبیبـي ددې کتـاب نوم "چهار رمه" او ښاغلی صدیق الله رښتین ورته "چهار رساله" وایي.

د ارزانـي دوه ورونـه مـلا عمـر او مـلا علـي محمـد مخلـص هـم د روښـان پیـر مریـدان او هـم شـاعران ول. ارزانـي سربېره پـر نظـم نثـر هـم لیکلـی دی، چـي دینـي مسـایل، د اسـلام پېنځـه بنـاوې او د تصـوف اتـه مقامونـه پکـي څېـړل شوي دي.

د ارزانـي دیـوان تراوسـه چـاپ شـوی نـه دی، خـو ځینـي نیمګـړې قلمـي نسـخي یـي پـه لـره او بـره پښـتونخوا کـي موندل کېږي. د کلام نمونه یي دا ده:

څلوریزه

ارزانـــي ولـــــــي نـــــه ژاړې   خـــپل مقصود ولي نه غواړې
هـــوي ستـــا د عـــمر شپې   څــوك ولاړ دي څوك ولاړې(38)

✸✸✸

مـــــــلا عمر خېشکی

مـلا عمـر او علـي محمـد مخلـص د مشـهور روښـاني شـاعر ارزانـي ورونـه دي او دوی د بایزیـد روښـان تکـړه مریدان او هم شاعران او عالمان ول.

ښاغلی حبیبي صاحب لیکي:

" پـه دې ډول روښـان ډېـر مقتـدر او پـوه پیـروان وموندل، چـي پـه دغـو کـي درې خېشـکي ورونـه)ارزانـي، مـلا عمر او ملا علي محمد مخلص(ادباء، شاعران او عالمان وو.(39)"

د کتـاب پـه لمـن لیـك کـي (حبیبـي صـاحب) لیکلـي دي، چـي ددې ورونـو احـوال او اشـعار بـه پـه دریـیم جلـد کـي راوړل شي. خو تراوسه د پښتو ادبیاتو دریيم جلد نه دی خپور شوی.

---

34 ارزاني چون تیز فهم و فصیح زبان بود، در انواع ضلالت و بدعت شعرهای افغانی، فارسی، هندی و عربی بیان کرده.)تذکرة الابرار ولاشرار، 149 مخ(.
35 روښانیان د مغولو تاریکیان، 92 مخ
36 د ارزاني قلمي دیوان، 65 مه
37 د روښان یاد، روښاني لیکني، 185 مخ
38 د ارزاني قلمي دیوان
39 عبدالحی حبیبي، د ادبیاتو تاریخ، 186 مخ.

د ملا عمر شعرونه تراوسه زموږ لاس ته نه دي راغلي، خو حبيب الله رفيع ليکي چې زما سره د عبدالغني کاسي د بيانات افغاني په دويمه برخه کې د عمر په نامه يو شعر شته. ددې جونګ زياتي ويناوې د روښانيانو ښکاري، نو ځکه زه د اټکل له مخې دا شعر د عمر روښاني ګڼم. دا چې د فکر او محتوا له پلوه هم دا شعر د روښاني شعرونو د مکتب ښکاري، دا اټکل لا پسې پياوړى کوي.
ددې شعر کسر دا دى:

د ګــورغه تــنګه خونه يې دريچه شته نه يې ورونه
په ګورکې د بدانو ښادي نشته لور د لوره عذابونه[40]

د حالنامې مؤلف ليکي، چې ملا عمر خېشکى د بايزيد روښان د زوى خير الدين په مشرى له مغولو سره په يوه جنګ کې شهيد شو[41].

✸✸✸

علي محمد مخلص

علي محمد مخلص هم د مشهور روښاني ارزاني ورور د پلار نوم يې برهان او د خېشکي د قبيلې نه و. دى په خپله هم د روښاني مسلك يوه عالم شاعر و. مضامين يې ډېر ښکلي او عالمنه او د روښان د تصوفي فلسفي ښکارندوى دي.
ځينې د حالنامې مؤلف هم علي محمد مخلص بولي او دواړه علي محمد يو کس ګڼي، خو داسې نه ده. د ارزاني د ورور علي محمد د پلار نوم برهان، چې تخلص يې مخلص دى، ځکه چې مېرزا خان او دولت په شاعرى کې د مخلص په نامه ياد شوي دي. خو د دويم علي محمد چې د حالنامې مؤلف دى، پلار يې ابابکر کندهاري نومېږي او د حالنامې له ليکنو څخه ښکاري، چې 70 کاله وروسته يې تر روښان پير ژوند کاوه، نو ځکه موږ دلومړى علي محمد، چې د ارزاني ورور دى،له نوم سره "مخلص" ليکو او د حالنامې د مؤلف له نوم څخه "مخلص" نوم لرې کوو[42].
د مخلص يو نيمګړى ديوان دپښور په پښتو اکاډمۍ کې شته او حبيب الله رفيع ليکي، چې له ده سره د عبدالغني کاسي په جونګ کې د ميا علي محمد په نامه يو شعر شته، چې اټکل کېږي چې دا به د علي محمد مخلص وي.
د علي محمد مخلص د شعر نمونه:

کـــــه تــــــه غـــــــواړې د وحـــــــــدت پيالــــــــه سرپوشــــــــــه
بــــــه يــــــــې مـــــــــومې د توحيـــــــــد د ســــــــر فروشـــــــــه
ځـــــان جهـــــــان پـــــــر بانـــــــدې وپـــــــرو لـــــــه ســــــودمند يـــــــې
لـــــــه کاملــــــــــه د وحـــــــــدت پيالــــــــــه کـــــــړه نوشـــــــــــه
کــــــه دغـــــــــه پيالـــــــه دې وڅښـــــــه يقـــــــين وکـــــــړې
د ګمــــــــــان ورې بـــــــــه واچـــــــوې لــــــــه دوشــــــــه[43]

✸✸✸

ميرزا خان انصاري

ميـرزا خـان انصـاري د روښـاني کـورنۍ تکـړه غـړى او شـاعر دى. دى د پيـر روښـان د زوى نـور الـدين زوى دى، چې د پير روښان لمسى شي. په قوم اورمړ او د 988هـ کال په شاوخوا کې زېږېدلى دى.
ميـرزا خـان انصـاري لومړى غزلګو شاعر دى، غزل يې تصوفي رنګ لري. د سلوك او تصوف فلسفه يې په مرموز او ښکلي انداز کې او د وحدت الوجود پېچلې فلسفه يې نسبتاً ساده او جذابو الفاظو کې بيان کړې ده.
ميرزا خان د روښاني فلسفي پوره ښکارندوى و. په دې باره کې دده همعصر او معتقد شاعر دولت لواني داسې وايي:

د ميـــــــــرزا نورالــــــــــدين صـــــــــفت بـــــــه څـــــــو کـــــــړم
ميـــــــا روښــــــــــآن د پـــــــــوهې شـــــــــهر دى يـــــــــې ور و
د هـــــــادي پـــــــه زړه چـــــــې پـــــــټ و پـــــــه ډېـــــــر کالـــــــه
د ميـــــــــرزا خولـــــــــه د هغـــــــــه علـــــــــم مظهــــــــر و.

او بل ځاى داسې وايي:

ميرزا ګنج راته خپل کور وښود غني شوم

---

40 روښان ياد، روښاني ليکني.
41 و دران روز سه تن از خلفاء نامدار شهيد شدند يکى ايوب، دوم ملا ذکريا و سوم ملا عمر خېشکى.)حالنامه، 307 مخ(.
42 د روښان ياد، 187 مخ
43 د پښتو غزل، پروفيسر افضل رضا

بيـــهوده منت بــــه ولــــي د بـــل چـــا ورم

د دولـت لـواني لـه پورتنيـو اشـعارو څخـه معلـومېږي، چـې د ميـرزا خـان تولـه شـاعري پـر روښـاني فلسـفي بنـا ده او په خپله ميرزا خان خېل خان هم د روښاني فکر هېنداره ښيي او وايي:

د مـــيرزا ګمـــان فـــاني شه
هر چه وايي ميا روښان دی

او بيا داسي وايي:

د ميـــرزا پـــه خـــوله وئيرم
هر چه وايي ميا روښان دی

ميجـر راورټــي پــه خپـل ليکلـي اثـر)د پښـتو د شـاعری منتخبـات(کـي ځينــي تېروتنــي کـړي دي، چــي هغــه تېروتني بيا ځيني نورو ليکوالو هم تکرار کړي دي. هغه په لاندې ډول دي:

1_ د ميرزا خان نوم فتح خان و.
2_ ميرزا خان په قوم يوسفزی و.
3_ ميرزا خان پر 1040هـ کال په شعر ويلو پيل کړی دی.
4_ ميـرزا خـان د خپـل عمـر پـه پـای کـې پـر خپلـو کـړو پښـېمانه او پـه ځـوانی کـې چـې يـې کومـه عقيـده درلـوده، هغه يې پرې ايښې وه.

دا ويناوې زما په نظر کوم تحقيقي بنياد نه لري، دا ځکه چې:

1_ د ميـرزا خـان د نـوم پـه برخـه کـي دده همعصـره شـاعرانو او اديبـانو دده د کـلام توصـيف کـړی دی. هـېڅ چـا هغـه د فـتح خـان پـه نـوم نـه دی بللـی، بلکـي ميـرزا خـان انصـاري يـې يـاد کـړی دی. (د بايزيـد انصـاری دکـورنی پـه شجره کي هم ميرزاخان انصاری د نورالدين زوی دی ــفاروق أعظم).

2_ د هغه د قوم په باب د ميرزا خان خېل همعصر او هم عقيده ملګري دولت لوانی په ډاګه ويلي دي:

د مـــــيرزا د نورالدين صفت به څو کړم
ميـــا روښان د پوهي شهر دی يې ور و

3_ ميرزا خان پر 1040هـ کال وفات شوی دی او هغه د دولت له دغه بيت څخه موږ ثابتوو:

د دکن په جنګ شهيد شه خوشنود اوسه
په تاريخ د زر څلوېښت کي يې ګذر و

4_ د څلـورمي تېروتنــي پــه اړه بايــد ووايــم، چــي د جـلال الــدين تــر وفــات وروســته پــه روښــاني کــورنی کــي سياسـي اخـتلاف پيـدا شـو. دا اخـتلاف د احـداد او الهـداد روښـاني تـرمنځ و.)الهـداد تـه وروسـته مغولـو رشـيد خـان لقب او درې زرې منصب هم ورکړ(.

د حالنـامي مؤلـف علـي محمـد ليکـي: پـه هغـو کسـانو کـي چـي د الهـداد)رشـيد خـان(ملګـري وو، يـو ميـرزا خـان هم و[44].

نومـوړي مؤلـف پـه حالنامـه کـي ځـای پـر ځـای لـه الهداد سره د ميـرزا خـان او خپلـه ملګرتيـا ښـيي، خـو د احداد نـوم هـم پـه ډېـر عـزت اخلـي. دا ځکـه د هغـو اخـتلاف يـواځي سياسـي و، نـه عقيـدوي. ددې خبـر ثبـوت لپـاره لانـدې بيتونه وګورئ:

مـــــــا بـــــــه حضـــــــــور ډېـــــــــره ښـــــــــيوه کـــــــــړه
اوس حســــــــاب شــــــــوم د هنـــــــدوانو لـــــــه قطـــــــاره
د روښـــــــــــــــان د کـــــــــــــور ســـــــــــــــرور وي
د افغـــــــــــــان د ســـــــــــــــر د ســـــــــــــــتاره
اول مــــــــي نـــــــه پېژنـــــــدي ځکـــــــه بېـــــــل شـــــــوم
د وحـــــــــــــــــــدت د نوبهـــــــــــــــــــاره
د ميـــــــــــرزا د زړه ارمـــــــــــان شـــــــــــوه
د احـــــــــدد پادشـــــــــاه د مـــــــــخ ننـــــــــداره[45]

دا چـي ليکـي: "اول مـې نـه پېژنـدي ځکـه بېـل شـوم" لـه دې څخـه ښـکاري، چـې دا بېلتـون يـواځي لـه احـداد سره و، نه د روښاني ملك سره. هغه بيا هم روښاني مسلك)د وحدت نوبهار(بولي.

✸✸✸

دولـت لـوانـی)نـوحـانـی[46](

اصـلي نـوم يـي دولـت الله، خـو پـه دولـت مشـهور و. پـلار يـي داد الله نومېـده[47]. پـه قـوم حسـن خېـل لـوانی دی

[44] حالنامه، 398 مخ
[45] د ميرزا خان انصاري ديوان، د کابل د پښتو ټولنې چاپ.
[46] روښانيان د مغلو تاريکيان، 138 مخ
[47] دولت خان ته داسي ويلي دي:

او مور يې وردګه وه. روارټي وايي، چې دی هندو مسلمان شوی دی، ولې ددې خبرې څه دليل نشته.
ښاغلی عبدالشکور رشاد د دولت لوانی د ديوان په سريزه کې ددې خبرې داسې ترديد کوي:
دا چې مشهور انګرېز ختيځ پوهاند ميجر جارج راورټي (1240_1324هـ ق) دولت هندو مسلمان بللی دی. يوه داسې تېروتنه ده، چې د دولت په ديوان کې د دولت له نامه سره د شېخ د کلمې له ذکر څخه پيدا شوې ده او د راورټئ دې ته نه دی پام شوی، چې پښتانه د هندوستانيانو په څېر د شېخ کلمه يا خو د پير په معنا پکاروي لکه د پير روښان مشر زوی شيخ عمر او يا په ځينو سيمو کې مريدانو ته شيخان وايي او ګومان کېږي، چې دولت لوانی به هم خپل له نامه سره د شيخ خطاب په دغه وروستني معنی راوړی وي. په خپله دولت لوانی يو بيت، چې په هغه کې د پير روښان د زوی دولت نومي سره د شيخ خطاب راوړی دی، د ميجر جارج راورټي خبره بېخي ماتوي. هغه بيت دا دی:

نورالدين خير الدين کمالالدين دولت شيخ
په کوښښ يې خپل وژلی نفس کافر و[48]

خوشال بابا هم د دولت شاعري په دې تول تللې ده:

چې لاف وهي د شعر
نن به دا دور دي ډېر
خدای دې نه کا چې به وايم
حال د دوو تېر و بير
څوک پاوی څوک نيم پاوی دی
قلندر پکې نيم سير
د مور په حساب دی
هېڅ مونه دې واصل هېر
بل دولت فقير درې پاوه
زه ترې څو شير شاهي تېر[49]

د دولت له ځينو اشعارو څخه دا ښکاري، چې هغه مستقيماً له پير روښان څخه فيض نه و اخيستی، بلکې د هغه د پیاوړو مريدانو او پيروانو علي محمد مخلص او بل د پير روښانلمسی او پيرو ميرزا خان انصاري څخه يې د روښاني مسلك فيض اخيستی و. لکه وايي چې:

همدان مخلص دولته
ددې درو په سفتن دي

يا دا چې:

ميرزا ګنج راته خپل کور وښود غني شوم
بيهوده منت به ولې د بل چا وړم

خو بيا هم د دولت لاندينی بيتونه دا راښيي، چې ده د بايزيد روښان پيروي په نېغه (مستقيماً) توګه کړې ده:

پير روښان لکه ملاح مدد يې راکړ
په ګرداب کې مې زورن و په دا نن شپه

دولت لوانی يو مکمل ديوان پرې ايښی دی چې د شعر او شاعرۍ په هر فن ښکلی دی، په تېره پر عروضو برابر يې شعرونه ويلي دي.
دده د ديوان يوه نسخه په برټش ميوزيم کې خوندي ده. دوې نسخې يې د هند د رامپور په رضا لايبريرۍ کې، يوه نسخه يې په کابل او بله د غزني د البيروني په کتابتون کې ساتل شوې ده او چاپي نسخه يې لومړی ځل د همېش خليل صاحب او بله يې په کابل کې چاپ شوې ده.
دولت لوانی د 1028هـ ق کال وروسته په رشيد اباد کې له رشيد خان، الهداد روښاني او نورو روښانيانو سره[50] هلته مېشت شوی دی.
د اشعارو نمونه:

زه دولت سني مسلم چار يار منمه
هم په خدای رسول راوړی دی ايمان ما
چې د خدای و رسول نوم پکې يادېږي

د مكوټي ثنا مكړه
د دادا او نوحاڼي زويه
(دادو) د پښتو په نومونو کې داد محمد لنډه شنې بڼه ده، خو په ديوان کې (داداو) ليکل شوې ده، کېدای شي چې د دويم الف زياتونه د نقل کوونکي له خوا شوې وي.
[48] د دولت لواڼي د ديوان سريزه، د کابل چاپ.
[49] د خوشال خان ديوان، 386 مخ
[50] د دولت لواڼی د ديوان سريزه.

شاعري بله نور مه ګڼه تر دا ښه.

✸✸✸

واصل

واصل روښانی د روښاني دورې یو مشهور شاعر دی چې په یوولسمه هجري پېړۍ کې یې ژوند کاوه. د پښتو لویو شاعرانو دده د شعر ستاینه کړې ده، خو له بده مرغه د واصل د اشعارو دیوان زموږ د نورو شاعرانو د دیوانونو په شان د زمانې ناخوالو ورك کړی دی. خوشال خان خټك داسې ستایلی دی:

د موز په حساب دي
هېڅ مې نه دی واصل هېر

)د کلیات 974 مخ(

اشرف خان هجري داسې ویلي دي:

د واصل له شعره څه وایم و چاته
چې زما په مخ یې پورې د حال در دې

)دیوان هجري، 248 مخ(

او میرزا حنان بارکزي داسې ویلي دي:

بل اخوند میاداد د عشق په میو مست و
ښه شیرین الفاظ ویلي دي واصل

)د میرزا خان دیوان، 62 مخ، د کابل چاپ(

د "دبستان مذاهب" مؤلف له واصل روښاني سره لیدلي دي او د حالنامې هغه نسخه چې د دبستان مذاهب مؤلف ترې استفاده کړې ده، هغه هم د واصل روښاني وه)[51](.

د واصل روښاني یواځې یوه قصیده او پېنځلس غزلې د ملا اختر قندهاري په بیاض کې خوندي دې چې د پوهاند عبدالشکور رشاد په کوښښ سره موندل شوي دي او د کابل د پښتو ټولنې له خوا د نوموړي پوهاند په سریزه او سمونه د بایزید روښان د بین المللي سیمینار په ویاړ "د واصل روښاني څو شعرونه" په نامه چاپ شوی دی.

او هم داسې نوموړی پوهاند لیکي، چې د تاشکند په خطي کتابخانه کې یو فارسي دیوان، د "دیوان واصل" په نامه خوندي دی. د کټلاك مؤلف ورته لیکلي دي، چې دا د یوه هندي شاعر فارسي اشعارو مجموعه ده، خو دا خبره پوره معلومه نه ده چې دا به هم د واصل روښاني دیوان وي که نه؟)[52](.

د اشعارو نمونه یې لاندې ده:

خود پرست د عزازیل سره یو کور دی
په بد جهل د شیطان سکنی ورور دی

په تزویر یې د ریا خرقه اغوستې   که دپاسه مخ یې سپین استر یې تور دی
د یقین ډیوه یې نه ده ځلېدلې
که د سر سترګې یې روڼې په زړه کور دی
ناخلف پسر حرام بللی بویه
کور د پلار ویرانوي مَېن پر مور دی
ای واصله خپل عزت له خدایه غواړه
ملك یې ونیو د شیطان د څوکې زور دی.

)د واصل روښاني څو شعرونه، 35 مخ(

له پورتنیو اشعارو څخه د واصل روښاني د شعر قوت ښکاري. دی هم د نورو روښاني شاعرانو په شان د وحدت الوجود د فلسفې ویاند دی او د پیر روښان مخلص مرید.

✸✸✸

ابابکر کندهاری

ابابکر د روښانیانو تکړه مرید او مخلص و. دده احوال موږ له حالنامې څخه معلوموو چې دده زوی علي محمد راټوله کړې ده.

علي محمد لیکي چې دده پلار او کورنۍ د خلیفه مودود په واسطه په کندهار کې د پیر روښان تابعت قبول کړی دی او د هغه مینې او اخلاص په وجه چې ابابکر له روښانیانو سره درلوده له کندهاره و تیرا ته راغی او خپل ځان یې د پیر کورنۍ ته د دروز په ډول ورکړ. دا هغه وخت و چې پیر روښان او نور زامن یې شهیدان

---

[51] د واصل روښاني څو شعرونه د پوهاند عبدالشکور رشاد په قلم سریزه.
[52] د واصل روښاني څو شعرونه، د پوهاند عبدالشکور رشاد لیکنه، د کابل چاپ.

شوي ول، د جلال الدين روښاني دوره وه.

علي محمد په حالنامه کې له واقعاتو سره د پلار ذکر د)پدر فقير(په نامه کوي او په مېړانه او دلاورۍ يې يادوي او د ميرزا خان انصاري ملګرى و.

ابابكر هم شاعر و، دده د شعر يوه نمونه وګورئ. علي محمد ليکي:

چې په يوه جګړه کې د احداد او بريم نومي، چې د شتيك د قبيلې سردار و او پر دوى باندې يې تېرى کړى و، ترمنځ جګړه ونښتله. وايي چې په دې جګړه کې څلوېښت کسه د احداد له لښکر څخه په شهادت ورسېدل او د ابابکر د اس پښه غوڅه شوه. لنډه يې دا چې سخت جنګ ونښت. احداد سر پر سجده کړ او خير البيان يې خداى ته شفيع کړ او په اخر کې فتحه د احداد په نصيب شوه.

علي محمد ليکي چې زما پلار ددې جګړې قصيده وليکله، هغه د سراج العارفين په کتاب کې ده. زه يې څو بيته دلته)حالنامه(کې ليکم.

له پورتني بيان څخه ښکاري، چې ابابکر کندهارى شاعر و چې قصيدې يې ليکلې. دا نه ده معلومه چې سراج العارفين د ابابکر ليکلى کتاب دى که کوم بل چا ليکلى دى او دده قصيده پکې ليکل شوې ده؟.

هغه بيتونه دا دي (دکتابت غلطۍ سته):

سپرئ پر مخ واخست تېه د پليوي خوره کړه
خير البيان يې کړ د وړاندې احداد خداى ته سجده کړه
څه حشر وکړ خاوند تر هر چا يې شرمنده کړه
هغه رشتيا غازي دى چې توره پر جنګ سره کړه
رحمت په هغو باندې په غليم کښې کړه کړه
پر هغه عنايات زيات کړه چې ماته دروازه کړه
الهداد بادشاه خوشحال شه مخ يې نوره تجله کړه
بريم په ماينې و رار شه خلائق پر مسخره کړه)[53](

علي محمد

علي محمد د ابابکر کندهاري زوى، د روښان پير تکړه او مخلص مريد، عالم، اديب او شاعر و. د بايزيد روښان حالنامه يې له سره تاليف کړې او د هغه د ژوند او کورنۍ حالات يې په خپله هم پرې اضافه کړي دي.

د علي محمد پلار ابابکر په کندهار کې د روښان د خليفه ګانو (مودود) په واسطه روښاني طريقې ته دعوت شوى او بيا له کندهار څخه تيرا ته د جلال الدين په وخت د خپل خاص اخلاص په وجه د روښان پير په کورنۍ کې د خادم په حيث اوسېدلى دى او تر مرګه يې د خپل پير د کورنۍ په خدمت باندې ځان مشرف بللى دى.

بيا دده زوى او د حالنامې راټولوونکى علي محمد له ميرزا خان انصاري او الهداد)رشيد خان(سره په دکن کې اوسېده او د اورنګزيب په زمانه کې ژوندى و.

د حالنامې له عبارتونو څخه ښکاري چې علي محمد د پوره علم خاوند و؛ ځاى پر ځاى يې د لويو عالمانو او شاعرانو مقولې او اشعار وړاندې کړي دي او دا چې حالنامه په فارسي ژبه ليکل شوې ده، نوموړي ليکونکي د اکثرو کيسو بيانولو وروسته هم هغه کيسه په فارسي نظم کې بيان کړې ده. له دې څخه ښکاري، چې علي محمد به د اشعارو مجموعه هم درلوده چې اوس نه ده موجوده.

د علي محمد د نثر او نظم نمونه په لاندې کرښو کې وګورئ:

"اى عزيزانو! د جهانګير پاچا په تذکره کې يې راوړي دي چې پير روښان غوښته چې په توره تياره کې کتاب ولولي. کله چې يې کتاب و مخ ته ونيو، دده د مخ نور پر کتاب پرېوت. د خپل مخ په روښنايي کتاب لوست، تر دغه وروسته يې لقب پير روښان شو."

د شعر بېلګه:

چون که روشان دل شده از فيض حق
پرتو دل برخش ظاهر شد
از شعاع وجه آن روشن ضمير
حرفها در شب عيان باهر نمود)[54](

✸✸✸

خواجه محمد روښاني

خواجه محمد د حالنامې د مؤلف علي محمد ورور و. خواجه محمد هم د وښان پير، پيرو او شاعر و. په دې باره کې علي محمد د حالنامې مؤلف داسې ليکي:

---

[53] حالنامه، 417 مخ

[54] حالنامه، 200 مخ

څو کاله وروسته چې موړ د نواب رشید خان[55] غفرت پناه سره د جهانګیر پاچا په وخت کې هندوستان ته راغلو او خواجه محمد چې ددې بنده[56] (ورور دی، یو د پیر دستګیر له مریدانو او مخلصانو څخه و چې عالم، متقي، پرهېزګار، سخي، شجاع، د قلم او سکونت خاوند او اهل ذوق او محبت و او همېشه به په ذکر مشغول و. په پښتو ژبه به یې ښه شعر وایه او دا یو غزل د هغه له اشعارو څخه دی:

یا هادي له لون وای
خپل هادي پکې وستای
د حضرت لار دې تازه کړه
ای روښان حق نمای
طالبان دې بینا کړي
درځرګند دي دواړه سرای
ډېر ګمرا دي پر لار کړي
د مضل وي رهنمای
چې د زړه سترګې دې ورکړې
هېڅ به نه وینې بې خدای
ډېرطالب دې دي ایستلی
د ګمان د سرښ له لای
چې یقین یې زورور شه
نور به نه خوذي لذای
هېڅوك در خبر نه دي
د مسکین عارف له رای
خواجه محمد دې قناعت کړ
لوی غني به شي ګدای[57]

سره له دې، چې دا اشعار کاتب غلط لیکلي دي، خو بیا هم لوستل کېدای شي، ژبه یې کندهارۍ ده او د شعرونو بحر یې لنډ دی[58].

ښاغلی حبیب الله رفیع لیکي:

چې د ملا ښاپسته خان په جونګ کې د خواجه محمد په نامه پاړکی خوندي دی. دا شعرونه دوه ډوله دي، چې د یوه شاعر نه ښکاري، خو کله چې مې د خواجه محمد بنګښ له دیوان سره مخامخ کړه، ټول هلته موندل شول. زما په فکر دا شعرونه به ټول د همدې خواجه محمد وي. د کاتب د خوا به د بنګښ په دیوان کې ورګډ شوي دي او یا هم ځرنګه، چې خواجه محمد بنګښ په خپله د تصوف او سلوب د لارې لاروی و، نو ښآیي چې دی به د بایزید پیر د کورنۍ و[59].

خو په حالنامه کې په صراحت سره لیکلي دي، چې دغه خواجه محمد د علي محمد)د حالنامې د راټولوونکي(ورور او د کندهار اوسېدونکی، په قام شینواری دی او خواجه محمد بنګښ بېل دی[60].

✸✸✸

حاجي ګدای

په حالنامه کې لیکلي دي، چې په سربن کې پېنځه تنه طالبانو سبق وایه؛ له هغو څخه یو حاجي ګدای و چې صادق سړی و او څو واره یې حج او عمره کړې وه. یوه ورځ حاجي ګدای ته چا کتاب وښود چې پکې لیکلي وو، کله چې څوك مړ شي، لومړۍ پوښتنه به د توحید د علم ځنې کېږي او بې له معرفت عبادت نه قبلېږي او د توحید او معرفت یواځې د پیر کامل نه حاصلېږي. هغه و چې حاجي ګدای او ځلور ملګري یې د پیر کامل په تلاښ شول. لنډه دا چې په ډېره خوارۍ یې له پیر روښان سره ولیدل او هغه توجه ورته وکړه. په دې پېنځو تنو کې ډېر فیض حاجي ګدای واخیست او عجب و غریب واقعات به یې لیدل.

که به یې د چا مخ ولید او یا به یې د سرود اواز تر غوږ شو او یا به یې خوندور خواړه خولې ته ورغله او

---

[55] الهداد د بایزید روښان لمسی وو چې د مغولو له خوا رشیدد خان خطاب ورکړ شوی و. دا هغه وخت دی چې د حالنامې مؤلف او نور روښانیان له الهداد)رشید خان(سره په لومړي ځل په هندوستان کې پر هغه جاګیر، چې د مغولو د خوا ورکړ شوی و، استوګن شوه.

[56] ددې بنده نه مطلب د علي محمد خپل ځان دی

[57] حالنامه، د پښتو اکاډمۍ ټېپ شوې نسخه، 337 او 338 مخ.

[58] روښانیان، د مغلو تاریکیان، 116 مخ

[59] د روښان یاد، 194 مخ

[60] حالنامه، 338 مخ

یا به یې خوشبویي حس کړه، په دې ټولو صورتو کې به یې د دوست دوست نارې وهلې او په دې باره کې حاجي ګدای لاندې شعر ویلی دی:

ځلور ځیزه لطیف دي
هر یو مې د فقیر په ځان ناساز دي
که ما فهم دلیل وکه
یو دیدن دی بل اواز دی
یو بوی بل مزه دی
هر چې ما ورنکه د هغه ډېر بزه دي[61]

شعرونه یې مات و ګوډ شانته دي، نه ده معلومه چې دا د کاتب غلطي ده او که څنګه؟

لنډه دا چې حاجي ګدای د روښاني لارې تکړه لاروی او شعر یې هم وایه. د نورو شعرونو په باره کې یې معلومات نشته.

✸✸✸

میر خان روښانی

میر خان روښانی موږ په دې ډول پېژنو، چې د دولت لواڼي په دیوان (252 مخ، د کابل چاپ) یوه اوږده قصیده د میر خان په نامه شته، چې تر 100 بیتو زیاته ده. دا سړی هم د روښاني مکتب شاګرد ښکاري، خو کله چې دولت ژوندی و (1058ق) ښایي دا روښاني ناظم به مړ و. دولت د ګنج عارفین تر بیان وروسته چې د رسول صلی الله علیه وسلم معجزات دي ، دا قصیده ددغې اصطلاح په شرحه کې راوړې ده، چې داسې شروع کېږي:

نن مې زړه له خفتې ګنج که څو وینا
مخفي ګنج د بې شریکه بې همتا
یو عجیب ښاپسته نور و بې مثاله
منزه له سبزه و سرخه هم بیضا
نه یې رنګ نه یې مثال سته نه یې لوری
پاک ساده او منزه ؤ تعلی
هم کامل هم مکمل او هم غنی و
پاک له فقر له نقصانه له فنا[62]

ددې قصیدې ډېر بیتونه دي، ما یې یو څو بیتونه د مثال په ډول راوړل.

نو په دې ډول میر خان هم د روښاني ډلې په ناظمانو کې د قصیدې خاوند ګڼل کېږي خو څنګه قصیده او شعر خو نه دی، خو نظم به وي[63].

✸✸✸

کریمداد

کریمداد روښانی د روښاني دورې یو پیاوړی شاعر دی. دی نه د اخوند درویزه زوی کریمداد دی او نه د روښان لمسی (د جلال الدین زوی) کریمداد دی. بلکې دده د دیوان په موندلو سره مو وپېژندی چې دا کریمداد دربیم کریمداد دی چې د فارسي په کلام کې یې له ځان سره "بنګشی" لیکلی دی[64].

د کریمداد یو نیمګړی دیوان موندل شوی دی چې د انډیا افس لندن په کتابتون کې خوندي دی او په 1964م کال د ښاغلي خیال بخاري په سریزه د پېښور پوهنتون د پښتو اکېډیمۍ له خوا په پبلك ارټ پریس کې چاپ او خپور شوی دی. دا دیوان نیمګړی دی ځکه چې د دیوان ردیف تر "نون" پورې رسېدلی خو نوره برخه یې نیمه خوا شوې ده.

دکریمداد شعر خوږ او روان دی او په شاعرۍ کې یې د وحدت الوجود فلسفه ښکاره ده او دکامل پیر وجود یې ضروري ګڼلی دی. د کریمداد دیوان له 9 مخ څخه تر 30 مخ پورې د بایزید روښان او د هغه د اولاد یادونه کوی او هم په دیوان کې یې څو ځایه د بایزید روښان ستاینې شته چې څو بیتونه یې دا دي:

د وحدت ونه یوه ده په یو اصل

---

[61] حالنامه، 220 مخ

[62] د دولت لواڼي دیوان، 652 مخ

[63] د زېري ورځپاڼه، 7 ګڼه، 1356هـ ش کال، د غوایی 14 ددې ګڼې په لومړي مخ کې د میر خان روښاني په نظمونو کې قصیده تر عنوان لاندې مضمون خپور شوی دی چې لیکونکی یې پوهاند عبدالحی حبیبي دی.

[64] عیشی ام بنګشی ام خاك رهم   دین و دل باخته در راه تو ام

په کثرت باندې خوره شوه په څو ښاخه
کریمداد حکمت موندلی
له روښان د دین سقراطه

د کریمداد له اشعارو ښکاري چې تر 1028هـ کال وروسته په شمس اباد کې زیږیدلی او بیا په رشیداباد[65] کې استوګن شوی دی. په شاعرۍ کې یې د ګنګا د سیند د غاړو او د نور هندوستان د ښکلا ذکر کړی دی. په 1056هـ کال یې شعر وایه چې دا نېټه په یوه بیت کې داسې څرګندوي:

کریمداد دا بیان کښلی
په زر شپږ پنځوسم کال کې

داسې ښکاري چې د نوموړي شاعر کورنۍ به هم د ځینو نورو روښانیانو په ډول له الهداد روښاني)رشید خان(سره هندوستان ته تللې او هلته به استوګن شوي وي[66]. د کریمداد له اشعارو څخه ښکاري، چې شمس اباد او ګنګا به رشیداباد ته څېرمه وي.

کریمداد په فارسي ژبه هم خواږه او روان شعار ویلي دي خو په فارسي اشعارو کې یې ځان ته "عیني بنګشی" ویلي دي او په دې اشعارو کې دده خپل نوم نشته. دا څرګنده نه ده چې دده ددیوان مصحح ښاغلی خیال بخاري دا کلام یوازې له دې امله چې د کریمداد له دیوان سره موښتی راغلی دی دده بولي او که کوم بل دلیل هم لري. په هر حال، تراوسه دا وینا هم دده بلل کېږي او موږ یې د کریمداد فارسي وینا بولو[67].

د شعر نمونه:

ای زما د زړه انیسه
پناه غواړه له ابلیسه
د ده ډېر دي افاتونه
ورسره مه شه جلیسه
څو دده په نغوته درومې
زر به بېل نکړي له میسه
د همت بلندي غواړه
که په ذات نه یې خسیسه
د مزدورو مزدور مشه
ای د لوی کلي رئیسه
دا ګمان دی اغزن بوټی
جامه ژغوره له دې هیسه

کریمداد په حساب پوه شه
چې یو دی له چالیس
دا حکمت یې دی موندلی
له روښان ارسطالیس

✸✸✸

قادر داد

هم له دغې ډلې څخه د محمد زمان زوی قادر داد ، د روښان پیر له کورنۍ څخه تر 1118 ق پورې ژوندی و چې پلار یې هند ته فرار شوی او هلته به مړ وي. (قادرداد دمحمد زمان زوی، دپیرداد لمسی، دکمال الدین کړوسی او دپیرروښان کوسی وو – فاروق أعظم). دی هم اوږدې اوږدې عرفاني غزلې لري چې کله کله یې

[65] هغه سیمه ده، چې د هندوستان مغل پاچا جهانګیر له خوا و الهداد)رشید خان(ته د جاګیر په ډول ورکړ شوه. د رشید اباد په نوم یادېږي.)حالنامه(.
[66] الهداد د جلال الدین زوی او د میا روښان لمسی و. (جلال االدین په 1009 هـ ق کی ومړ). الهداد لومړی وار پر 1026ق کال دشمالي هندوستان پاچا مغل جهانګیر ته ایل شو. جهانګیر د رشید خان خطاب ورکړ. زوی او ورور یې برمته ځینې وګرځول او دی یې د بنګښو د مغلي حاکم)مهابت خان(سره بېرته)روه(ته رخصت کړ. الهداد پر 1028هـ ق کال بیا مغلو ته پورته شو، جهانګیر بیا ونازاوه، منصبدار یې کړ او په دکن کې یې د جنګېدونکیو مغلي لښکرو په مرسته د هندوستان جنوب ته ولېږه. الهداد مغلو په نوکرۍ کې څلور زري منصب ته ورسېد)د دولت لواڼي د دیوان سریزه، د عبدالشکور رشاد لیکنه(.
[67] د روښان یاد، روښاني لیکنې، د حبیب الله رفیع لیکنه، 195 مخ

دغه غزلې د قصیدې درشل ته هم قدم ږدي)[68](.
دده د اشعارو مجموعه هم تر موږه نه ده رارسېدلې. یواځې پېنځلس پاڼکي یې په ورکه خزانه کې خوندي دي. شعر یې خوږ، روان او د روښاني لارې لاربښوونکی دی. د مینې او محبت اشعار یې ویلي دي. په دې ډول یې په روښاني ادب کې د مینې او عشق وېناوې ورزیاتې کړي دي)[69](.
د کلام نمونه یې دا ده:

دلربـــــا بـــــه کـــــه پلـــــو لـــــه مخـــــه واکـــــه
گـــــدایان بـــــه د دیـــــدن واړ توانـــــا کـــــا
کـــــه گنجونـــــه د دیـــــدن راتـــــه څرگنـــــد کـــــا
د نیســـــتی نـــــوم بـــــه ورك لـــــه مـــــا لـــــه تـــــا کـــــا
د اســـــمان ســـــتوري بـــــه کـــــل واړه غائـــــب کـــــا
کـــــه یـــــو ځلـــــې مـــــخ ښـــــکاره مهـــــر ارا کـــــا
هســـــې نـــــه چـــــې زه او تـــــه بانـــــدې شـــــیدا یـــــو
د خوبـــــانو مـــــدح تـــــل ارض و ســـــما کـــــا
چـــــې پیالـــــه د محبـــــت یـــــې شـــــې تـــــر شـــــندو
د منصـــــور پـــــه شـــــان د انـــــالحق صـــــدا کـــــا
چـــــې لـــــه خپلـــــه ســـــره شـــــه قـــــادر داده)[70](
.. .. ..

✱✱✱

اورکـــــزی

اورکزی هم د روښاني دورې شاعر دی چې د 1175هـ په شاوخوا کې یې ژوند کاوه. د نوم نه یې ښکاري چې دی به په قام اورکزئ و، خو اصلي نوم یې نه دی معلوم.
د میرزا خان د دیوان په نسخه کې دده څه منتخب کلام شته. د کلام نه یې ښکاري چې دی د ښې طبعې خاوند و. ښاغلی حبیب الله رفیع لیکي: په کوټه کې د ښاغلي سیال کاکړ په کورني کتابتون کې د قابل اورکزي په نامه یو دیوان شته چې د احمد شاه بابا په وخت کې یې ژوند کاوه او له روښاني اورکزي سره یې د ژوند وخت یو دی. نو کېدای شي چې قابل اورکزی هم همدا روښانی اورکزی وي)[71](.
د اورکزي اشعار خواږه او د مینې ډك دي. کېدای شي چې ده به هم د اشعارو دیوان درلود. د اشعارو نمونه یې دا ده:

چـــــې پـــــه زړه کـــــې یـــــې ربښـــــتینی محبـــــت وي
میســـــر بـــــه یـــــې پـــــه خلقـــــو کـــــې حلـــــوت وي
خیـــــالات د معشـــــوقې ژواك د عاشـــــقانو
گنـــــړه کلـــــه پـــــه هجـــــران کـــــې ســـــلامت وي
د اولـــــه یـــــې خصـــــلت بـــــې پرواهـــــې دی
و ترکـــــانو خـــــدایي ورکـــــړی صـــــلابت وي
لعـــــل ســـــتا د زلفـــــو مښـــــك نســـــیم غـــــارت کـــــا
لغـــــه پســـــه یـــــې پـــــه کـــــل بانـــــدې قســـــمت وي
د کـــــاکلو پـــــه ســـــواد جهـــــان تیـــــاره کـــــړي
ظهـــــور ســـــتا لـــــه حســـــنه صـــــبح ســـــعادت وي
د ورکـــــزي غـــــزل تحفـــــه څـــــې و جانـــــان تـــــه
کـــــه منظـــــور یـــــې پـــــه جنـــــاب د اجابـــــت وي)[72](

✱✱✱

روښانـي ډولـــــه لـیکنې)[73](

دروښانیانو تحریك یو داسې تحریك و چې ترډېر وخت یې د ادب او تصوف پیروان وروزل او په دې ډول یې د پښتو ادب پانگه درنه کړه. خو د بده مرغه د روښاني د ورې ټول اثار تر موږ نه دي رارسېدلي؛ بېله هغو

[68] د زیري ورځپانه، د 1356 هـ ش کال لومړی گڼه، د کابل پښتو ټولنه، د پوهاند عبدالحی حبیبي لیکنه.
[69] د روښان یاد، 196 مخ
[70] د پښتو غزل، ښاغلی افضل رضا، 61 مخ . د مقطع اخر بیت نشته.
[71] د روښان یاد، 197 مخ
[72] پښتو غزل، افضل رضا، 70 مخ
[73] د روښان یاد روښاني لیکنې 200 مخ.

شاعرانو چې نومونــه يې تر اوسه ياد سوي دي. ځينې نـور داسې شـاعران هم شته چې پـه صـراحت سره يې خپل خانونــه روښـاني نــه دي بللي بلكې يـا خو يې نومونــه د معلومـو روښـاني شاعرانو پــه كـلام كـې يـاد شـوي دي او يـا يې د وينا له مخې دا اټكل كېږي چې دا به هم روښانيان وو.

زه دلته يوازې ددغو څو شاعرانو نومونه يادوم:

1- اخوندمياداد 2- شيخ فريد 3- اخوندمصري

4- ادين 5- ازاد 6- سعيد 7- احمد.

٭٭٭

اريانا دايرة المعارف

څلورم ټوك د افغانستان د دائرة المعارف د ټولنې خپرونــه د چـاپ كـال 1341هــ ش 1962م سـپتمبر، د چـاپ ځـاى كابل، دولتـي مطبعـه د 542 مـخ نـه تـر 544 پـورې پكښـې د پيـر روښـان بايزيـد تـر سـرليك لانـدې د روښـان پيـر يادونه شوې ده.

٭٭٭

ادبي ستوري)لومړى ټوك(

مؤلـف يـې ښـاغلى حبيـب الله رفيـع دى. پـه كـال 1353هــ ش د كابـل مجلـې پښـتو ټـولنى لـه خـوا خپورشـوى دى. پــه دې كتــاب كــې د پښــتو د پنځوســو)50(تنــو نوموركــو شــاعرانو پېژنــدګلوي شــوې ده او د دوى ورك آثــار رابرسېره او د لسو تنو نامتو شاعرانو ورك پاركي راغونډ شوي دي. دا ټوك يې له متعلقاتو 276 مخه لري.

ددې كتـاب پـه لـومړي مـخ كـې د ميـا علـي محمـد يـو نومـوركى شـاعر معرفـي راغلـي ده. پـه دويـم او درېيم مـخ كـې يـې د شـاعر د پېژنـدګلوى لپـاره د روښـانيانو پـر فلسـفه او د دوى پـر ادبـي خـدماتو يـو سرسـري نظـر اچـول شـوى دى.

پـه اخـر كـې ليكـونكي د اټكـل پـه توګـه دا ويلـي دي چـې دا علـي محمـد بـه روښـانى شـاعر علـي محمـد مخلـص وي كـوم چـې يادونــه يـې د اخنـد درويـزه د خـولې شـوې ده او د ميـا روښـان د پيروانـو او د روښـاني شـاعر ارزانـي ورور يې بللى دى.

٭٭٭

ادبي ستوري)دويم ټوك(

ددې ټـوك ليكـونكى هـم ښـاغلى حبيـب الله رفيـع دى. دا كتـاب پـه كـال 1356ش)1977م(ليكـل شـوى دى او پـه 1359ش)1980م(كـې د ميـا فقيـر الله جـلال ابـادي د مړينـې د 200 تلـن پـه ويـاړ د اطلاعـاتو او كلتـور د وزارت د هنـر د رياسـت لـه خـوا پـه دولتـي مطبعـه كـې د 500 ټوكـو پـه شـمېر چـاپ شـوى دى. دغـه كتـاب ټـول 390 مخـه لـري چـې د 24 تنـو نـارينو او)7(تنـو ښـځينه ؤ شـاعرانو پېژنـدګلوي پكـې شـوې ده او د څلـورو نـامتو شـاعرانو وركـې ويناوې پكې راغلي دي.

ددې كتـاب پـه لـومړي مـخ كـې د شـيخ ادم روښـاني تـر عنـوان لانـدې د يـوه نومـوركي شـاعر پېژنـدګلوي شـوې ده چې پـه وروسـته مخونـو كـې د شـيخ ادم روښـاني اشـعار لـه نـورو روښـاني اشـعارو سـره پرتلـه شـوي دي او پـه دې ډول د روښانيانو يادونه شوې ده.

بيت:

د كـــامل دعـــــايـــې ملـه ده
د ادم غشى به نه ځي له هدفه

د كتـاب پـه 25 مـخ كـې د ميـر خـان روښـاني تـر عنـوان لانـدې د يـوه بـل نومـوركي روښـاني شـاعر پېژنـدګلوي شوې ده.

د ميرزا حنان بيتونه:

يـــــو مــــــرزا، ميـــــر خـــــان، دولـــــت د علــــم كـــــان و
د ســــــلوك شـــــعر يـــــې كـــــــرې دى افضـــــــل
بـــــل اخنـــــد ميـــــاداد د عشـــــق پـــــه ميـــــو مســـــت و
ښـــــــه شـــــــيرين الفـــــــاظ ويلـــــــي دي واصـــــــل

٭٭٭

امــلاء او انــشاء

مؤلـف يـې مرحـوم ګـل پاچـا الفـت دى او پـر 1338هــ ش)1959م(كـال د پښـتو ټـولنې لـه خـوا چـاپ شـوى دى. د كتـاب پـه 68 مـخ كـې)د پښتو پخوانى نثـر(تـر عنـوان لانـدې يـو مضـمون ليكـل شـوى دى. موضـوع يـې د پښـتو د تـاريخ پـه اوږدو كـې د پښـتو د نثـري آثـارو پـه جملـه كـې د خيـر البيـان يـوه نمونـه راوړل شـوې ده او همدارنګـه ليكونكى د خير البيان د نسخې او د هغه د نثر په ځرنګوالي څه رڼا اچولې ده.

٭٭٭

انتخاب د خير البيان او مخزن)د زوړ نثر نمونې(

دا يو وړكوټی كتاب دی چې د پښتو اكاډمی پېښور يونيورسټی له خوا د ايم.ای د زده كړيانو لپاره په شاهين پريس پېښور كې چاپ شوی دی. د چاپ كال يې نه دی ليكلی.

ددې كگتاب د دريېيم مخ نه تر 27 مخ پورې د خير البئان د متن څو نمونې راوړل شوي دي.

✸✸✸

بي بي نوره

دا كتاب د ښاغلي سيد تكريم الحق كاكا خېل)روغ لېوني(تاليف دی. په 204 مخونو كې د رحمن نيوز ايجنسۍ)محله جنگي(پېښور له خوا چاپ او خپور شوی دی. موضوع يې د كورني ژوند حالات او د خاوند له خوا مېرمنې ته اټكلي ليكونه دي. د چاپ نېټه يې نه ده معلومه خو د ليكونو تاريخ يې 1954م دسمبر نه تر 1958م جنورۍ پورې دی. مقدمه يې سيد تقويم الحق كاكاخېل ليكلې ده چې د 11 مخ نه تر 14 مخ پورې پكې د بايزيد انصاري او دده د پيروانو د نثر يادونه شوې ده.

✸✸✸

پښتانه

د 1350هـ ش كال د وږي د مياشتې په نهمه)1971م كال(په كابل كې د هغه وخت د قبايلو د مستقل رياست له خوا د ميا خان اپريدي په اهتمام چاپ او خپور شوی دی. ددې خپرونې د دويم ټوك په دريېيم مخ كې د "پير روښان نهضت او جنگونه" تر سرليك لاندې تر 6 مخ پورې يادونه راغلې ده.

✸✸✸

پښتانه د تاريخ په رڼا كې

د ښاغلي سيد بهادر شاه ظفر كاكاخېل تاليف دی چې د 1384هـ ق كال د ذې الحجې په مياشت كې په پېښور كې د يونيورسټي بك ايجنسۍ له خوا چاپ او خپور شوی دی. دا كتاب 1400 مخونه لري. د كتاب له 664 مخ نه تر 707 مخ پورې د "روښاني تحريك" تر عنوان لاندې د روښانيانو د ژوند حالات، مبارزه او د هغه طرز فكر د هغه اولاد او د هغو مبارزه او له روښانيانو سره د مغولي شاهانو كړه وړه په خورا عالمانه ډول څېړل شوي دي. كاكاخېل صاحب ليكي:

" دا خبره د فكر وړ ده چې حضرت اخند درويزه چې په بايزيد كوم الزامات لگولي دي هغه دومره شديد خوفناك بلكې شرمناك دي چې د داسې صفاتو يو سړی په مسلمانانو كې بالخصوص په پښتنو كې دومره اثر او رسوخ نشي حاصلولای، څومره چې بايزيد انصاري په پښتنو كې حاصل كړی و. په دې بنا دا الزامات قطعي د مسلك د اختلاف نتيجه ده او صداقت ته نژدو نه معلومېږي.")پښتانه د تاريخ په رڼا كې(

✸✸✸

پښتانه شعراء

ليكوال يې څېړندوی عبدالله بختانی دی او د افغانستان د علومو د اكاډمۍ د ژبې او ادبياتو د انسټيټيوټ له خوا په 1457 كال خپور شوی دی. ددې كتاب د څلورم ټوك د 908 مخ نه تر 927 مخ پورې د بايزيد روښان، علي محمد مخلص، ملا عمر، واصل روښاني او كريمداد تر نومونو لاندې د دوی يوه لنډه لنډه پېژندگلوي شوې ده.

✸✸✸

پښتانه شعراء

د پوهاند حبيبي صاحب او د هغه وخت د پښتو ټولنې د نورو غړيو له خوا تاليف شوی دی چې پر 1320هش كال د كابل په عمومي مطبعه كې د محمد گل نوري په اهتمام چاپ او د پښتو ټولنې له خوا خپور شوی دی.

ددې كتاب د لومړي ټوك په 23 مخ كې)د روښانيانو ډله(تر عنوان لاندې تر 27 مخ پورې د بايزيد روښان او دده د شاگردانو يادونه شوې ده.

" دا ښكاره ده چې خير البيان يو مشهور مفكر چی په پير روښان يا پير تاريك مشهور دی ليكلی دی. اخون درويزه چې ددغه سړي د مسلك لوی مخالف او دښمن دی وايي چې دغه سړی بايزيد نومېدی. د عبدالله زوی و، پلار يې اصلاً د قندهار و چې په كاڼي گرم كې اوسېدی.")مخزن الاسلام(.

په دې كتاب كې د خير البيان سبك، د خير البيان د سبك خواص او ددې سبك پر مشاهيرو علمي او تحقيقي بحث شوی دی.

✸✸✸

پښتو ادب

د کتاب لیکونکی ښاغلی عبدالحلیم اثر سلارزی د باجوړ دی. پهٔ 1370هـ کال کې د اداره اشاعت سرحد قصه خوانی بازار پېښور ښار له خوا خپور شوی دی او عبدالخالق خلیق صاحب په علمي پرنټنګ پریس لاهور کې چاپ کړی دی. دا کتاب ټول 362 مخونه لري او په 63 فصلونو مشتمل دی او پر پښتو ادب یې هر اړخیز او عالمانه تحقیق کړی دی.

ددې کتاب په 71مخ کې د پخواني نثر تر عنوان لاندې د بایزید انصاري خیر البیان په لومړنیو لیکل شوې نثرونو کې بللی دی او په 73 مخ کې یې د پیر روښان د خیر البیان د لیك یوه نمونه ورکړې ده.

✸✸✸

پښتو سندرې

د ښاغلي ګل پاچا الفت تالیف دی، چې پر 1325هـ ش کال د پښتو ټولنې له خوا د کابل په عمومي مطبعه کې چاپ شوی دی. ددې کتاب په 12 مخ کې د روښانیانو دوره تر عنوان لاندې تر 20 مخ پورې د بایزید روښآن او د هغه د ادبي پیروانو یادونه راغلې ده.

✸✸✸

پښتو غزل

دا کتاب ښاغلي افضل رضا ترتیب او تدوین کړی دی. د پېښور پوهنتون پښتو اکاډمۍ په کال 1978م د محترم استاد پریشان ختك په سریزه خپور کړی دی او د سیف الرحمن سید په اهتمام سپین زر سروسرز چاپ کړی دی.

ددې کتاب موضوع د اکبر زمینداوري)لومړی غزل بول چې د 750هـ په شاوخوا کې اوسېدی(څخه بیا تر ګلستان نومي شاعر پورې چې د څوارلسمې پېړۍ شاعر دی، د غزلو نمونې او د هغو په باب معلومات او د شاعرانو لنډه پېژندګلوي راغلې ده.

ددې کتاب له 54 نه تر 69 مخ پورې د روښانیانو ډله تر عنوان لاندې د لاندینیو روښاني شاعرانو پېژندګلوي او د هغو څو څو غزلې یې د بېلګې)نمونې(په ډول رانقل کړي دي. ارزاني، میرزاخان انصاري، قادر داد، مخلص، دولت لوانی، میا داد او اورکزی. کتاب ټول 387 مخونه لري.

✸✸✸

پښتو قرات

د یوولسم ټولګي لپاره د افغانستان تعلیمي کتاب چې په 1354 کال د افغانستان د پوهنې د وزارت د تالیف او ترجمې له خوا چاپ شوی دی. مؤلف یې پوهاند عبدالشکور رشاد دی. ټول 159 مخه لري او د 110 مخ نه تر 113 مخ پورې د "پیر روښان او د هغه تالیفات" تر عنوان لاندې یادونه پکښې شوې ده.

✸✸✸

پښتو نثر ته کره کتنې

لیکوال یې عبدالحی حبیبي او د افغانستان د علومو د اکاډمۍ د ژبو او ادبیاتو علمي او تحقیقي مرکز)پښتو ټولنې(له خوا پر 1360 کال کې چاپ شوی دی. ددې کتاب په څلورم څپرکي کې)پښتو نثر په تاریخ مرصع کې(تر سرلیك لاندې په 47 او 48 مخونو کې د روښانیانو د نثر یادونه شوې ده.

✸✸✸

پښتونستان

د عبدالروف بېنوا تالیف دی چې په 1130هـ ش کال د کابل په عمومي مطبعه کې په 479 مخونو کې چاپ او خپور شوی دی.

ددې کتاب له 306 مخ نه تر 316 پورې د " روښانیانو کورنۍ" تر سرلیك لاندې د بایزید روښان او د هغه د کورنۍ او مبارزې یادونه راغلې ده.

✸✸✸

پښتو منتخبات

د پروفیسر ډورن ټولوونه او سریزه یې ځېړنوال محمد صدیق روهي ژباړلې ده. د زلمي هېوادمل په اهتمام پر 1356 کال د کابل د پښتو ټولنې له خوا دویم ځل چاپ شوی دی.

ددې کتاب د سريزې په اووم مخ کې يې د بايزيد انصاري تاليفاتو ته اشاره کړې ده.

✸✸✸

تـــاريخ ريـاست سوات

د محمد اصف خان تاليف او د ښاغلي عبدالودود برتاکالي پېښوري په کتابت چې په 1958 م کال د ستمبر پر 27 نېټه بشپړ شوی دی. ددې کتاب د لومړۍ برخې په 27 مخ کې د بايزيد انصاري المشهور پير روشن او د هغه د عمر مختصر حالات تر عنوان لاندې تر 58 مخ پورې د بايزيد روښان يادونه راغلې ده.

✸✸✸

تـــاريخ مرصـع

د خوشال خان خټک د لمسي افضل خان خټک تاليف دی. دا کتاب په 1974م کال د پياوړي محقق دوست محمد خان کامل د هلو ځلو په نتيجه کې چاپ شوی دی. د کتاب اصل متن 624 مخه دی، له متعلقاتو سره 1492 مخونه لري. په 238 مخ کې د بايزيد روښان د يادونې عنوان داسې ليکي: ذکر مشتمل په احوال د پير روښان او دده د اولاد چې په دا ملك د کابل د صوبې څه نيك او بد دده او دده د اولاد په سبب واقع شوي دي.

د تاريخ مرصع ليکوونکی چې د بايزيد په باب کې څه ليکلي دي هغه اکثره د اخند درويزه او د هغه د اثر مخزن الاسلام په رڼا کې دي. " نور بايزيد د هغه ځايه ننګرهار ته راغی، په مهمندو کې يې د ملك سلطان احمد کره قرار و مسکن ونيو. يو مدت يې ورته تير کړ اما ننګرهار تابع د عالمانو و، اطاعت او پيروي يې دده قبوله نکړه. له هغه ځايه بايزيد راروان شه پېښاور ته راغی په غوريا خېلو کې قرار ونيو."

" هر ګاه په پښتنو کې په هغه وخت کې علم کم و اکثره تابع دده شول او ده خپل شهرت په پيري او پېشوايي کړې و او عوام الناس ته به يې وې چې بې پيره کامله و خدای ته لار نشته. راځئ زه پير کامل يم چې هدايت او رهنمايي درته وکړم. پښتانه يې په سبب د کم علمي په دا فريفته کړه په دا خبر نه و چې په تفسير د بيضاوي کې يې راوړي دي چې لويه وسيله د خدای د معرفت اختيارول د اطاعت او عبادت او ترك د عصيان او د ګناه دي او بې له استقامت د شريعت غرا او ملت بيضا و خدای ته لار نشته.

بيت:

محالست سعدی که راه صفا
توان رفت جز در پی مصطفی

څو رسالې ده په هغه وخت تصنيف کړې، ايت او علم حديث يې دواړه خپل سندونه کړي وه. اما په هغه وخت عالمان نه وه چې دده سره يې مباحثه کړې وای چې ايت او احاديث په موقع دي يا غير موقع دي. هر چې ده ويل مريدانو به يې هغه کړل. اخر الامر تيپه د خليلو د ده مريدان شول، بيا مهمندزي د هشنغر ورغلل، دی يې و هشنغر ته راوست. هر چه په پښتانه کې جاهل تر هغه دده معتقد وه. د هشنغر په قلعه ډېر کې يې ځای ورکړ.")تاريخ مرصع(.

خيني ليکوالان د افضل خان نظر دده د خانزادګی او دده د ذاتي ګټو په نظر کی نيولو لپاره ګڼي.

✸✸✸

تـکـــــــل

د صاحب شاه صابر د اشعارو مجموعه ده چې له 1973 کال نه يې تر 1984م کال پورې ويلې دي. په 1986م کال چاپ شوي دي، خو د چاپ ځای يې نه دی ښودلی.

د "باغي" په نامه يو اوږد نظم کې يې د بايزيد، جلال، احداد، ميرزا خان او دولت يادونه کړې ده.

د کتاب په اخر کې يې د شخصياتو او مقاماتو په پېژندګلوی کې د پورتنيو اشخاصو د الايي په شمول يوه لنډه پېژندګلوي کړې ده.

✸✸✸

تـېـــر يـــادونـــه

ويونکی يې ښاغلی حبيب الله رفيع دی چې په 1354ش کال د مرغومي په لومړۍ نېټه د اطلاعاتو او کلتور د وزارت د افغانستان د تاريخ ټولنې له خوا چاپ شوی دی. له 48 نه تر 50 مخ پورې د "روښان ته" تر سرليك لاندې يې د بايزيد روښان په ستاينه کې يو ښکلی نظم ويلی دی.

✸✸✸

خيـــر البـيـان

تصنيف د بايزيد روښان)انصاري(او مقدمه پرې ښاغلي حبيب الله رفيع ليکلې ده او د پښتو ادبي مرکز سرای نورنګ)بنو(له خوا په کال 1986 کې چاپ شوی دی. ددې کتاب په 33 مخ کې د بايزيد روښان

پېژندګلوي او پر ادب باندې يې ښه پوره څېړنه شوې ده. (په کابل کې دپښتو ټولنې لخوا د خيرالبيان دچاپ سوي نسخې ذکر مخکې سويدی – فاروق أعظم).

***

د افغانستان پېښليک

ليکوال يې اروابښاد پوهاند حبيبي او په 1353هـ ش کال د کابل په دولتي مطبعه کې د بيهقي کتاب خپرولو د مؤسسې له خوا چاپ او خپور شوی دی. ددې کتاب د لومړي ټوک په لاندې مخونو کې د بايزيد روښان يادونه راغلې ده:

123، 127. 128، 129، 130، 132، 133، 135، 138، 139 او 140 مخونو کې.

***

د پښتو د ادبياتو تاريخ

مؤلف يې اروابښاد پوهاند عبدالحی حبيبي دی. په 1342هـ ش کال د پښتو ټولنې له خوا د کابل په دولتي مطبعه کې چاپ او خپور شوی دی. ددې کتاب دويم ټوک د لسم څپرکي په 250 مخ کې بيا د کتاب تر پايه يعنې تر 368مخ پورې د "پير روښان او دده د نثر مکتب او د پښتو فني نثر" تر سرليک لاندې خورا محققانه او عالمانه ليکنه شوې ده چې نه يواځې د بايزيد روښان ادبي خوا پکې څېړل شوې ده بلکې د پير روښان او دده د کورنۍ کارنامې، د مغلو سره د هغوی مبارزې او روښاني نهضت او جنګونه او دده دعوت او د خلکو رجوع او د بايزيد نصايح او بيا دده علمي او ادبي آثار او دده د مشهور کتاب خير البيان موضوع او مباحث او د بايزيد عرفاني او سياسي افکار په مفصل او مشرح او مستند ډول راوړل شوي دي.

***

د پښتو ادب په تاريخ کې قصيده

ليکوال يې اروابښاد پوهاند عبدالحی حبيبي او د زلمي هېوادمل په زيار او اهتمام د افغانستان د علومو د اکاډمۍ د ژبو او ادبياتو د انستيتيوټ له خوا په 1357ش کال کې خپور شوی دی.

ددې کتاب په درېيم څپرکي کې د "قصيده د روښانيانو په مکتب کې" تر سرليک لاندې، له 36 مخه تر 74 مخ پورې د روښاني شاعرانو قصيدې په بشپړه توګه څېړل شوې دي.

***

د پښتو د نثر تاريخي او تنقيدي جاېزه

دا کتاب د ايم. فل مقاله ده. ليکونکې يې بي بي مريم ده او په کال 1986م کې د لطف الله په اهتمام په جدون پريس پېښور کې چاپ شوې ده. ددې کتاب په درېيم باب کې د 78 مخ نه تر 136 مخ پورې د)بايزيد انصاري(تر عنوان لاندې د هغه پر ژوند، تصنيفاتو او له هغه سره د اخوند درويزه مخالفت څېړلی دی.

***

د پښتـــو د نثر تاريـــخ

)له 223 هـ نه تر 1350هـ پورې(

مؤلف يې ښاغلی محمد افضل رضا او په کال 1968م د اپريل په 15مه نېټه د عظيم پبلشنګ هاوس خيبر بازار پېښور له خوا په منظور عام پريس پېښور کې چاپ شو ىدی.

ددې کتاب په درېيم باب کې له 120 مخ څخه تر 184 مخ پورې د)پښتو نثر دويم دور د نهمې هجري صدۍ نه تر يوولسمې هجري صدرۍ)بايزيد انصاري(تر عنوان لاندې يو اوږد او مفصل بحث لري.

"د بايزيد او اخون درويزه خپلو کې شخړې د پښتو ادب پنګه بې کچه درنه کړه. هغه وايې چې بايزيد ړومبی پښتون ليکوال و چې پښتو ادب يې په شعوري ډول د يو خاص غرض دپاره استعمال کړو او خپل تعليمات يې پکې پښتنو ته ورانده کړل. ول څه وخت چې د بايزيد د تعليماتو خبر اخون درويزه صاحب ته ورسېد، نو د خپل استاد پير بابا په وينا يې د استاد سره اوږه په اوږه د بايزيد مخالفت شروع کړ. اول دا معامله د خبرو مناظرو او مباحثو په شکل کې وه، ولې وروستو دې داسې صورت اختيار کړو چې خبره ډاګې شوه او نوبت يې قتلونو او جنګونو ته ورسېدو. د اخون صاحب چې د بايزيد سره په کومو عقيدو کې اختلاف وو په هغو کې وحدت الوجود هم شامل دی چې په هر دور کې ترېنه پيلات پورته شوی. دا شخړه په درېيمه هجري صدۍ کې شروع او تر بايزيد پورې..."

***

د پښتونخوا د شعر هار و بهار

ټولوونکی يې جيمز ډارمستيټر دی چې په 1356هـ ش کال د زمري پر 15مه نېټه د پښتو ټولنې له خوا په دربيم ځل چاپ شوی دی. ددې کتاب په سر کې يو مضمون (په پښتو ژبه کې اولسي ادب) تر سرليك لاندې چې ليکوال يې ډارمستيټر او ژباړن يې روان فرهادي دی، توضيحات د پوهاند عبدالحی حبيبي او پښتو کوونکی يې حبيب الله رفيع دی. ددې کتاب له 10 مخ نه تر 12 مخ پورې د پير روښان او اخون درويزه بحث راغلی دی.

✸✸✸

د پښتونستان مسئله د حق خود اراديت په رڼا کې

مؤلف يې محمد ابراهيم عطايي او په 1348هـ ش کال د وږي د مياشتې په نهمه نېټه د افغانستان د قبايلو د رياست له خوا خپور شوی دی.

ددې کتاب په 71 مخ کې (د روښان نهضت او جنګونه) تر سرليك لاندې تر 79 مخ پورې د بايزيد روښان يادونه راغلې ده.

✸✸✸

پښتانه شعراء حصه اول

دا کتاب د لومړي ټوك پښتانه شعراء لنډ شوی شکل دی چې د مرحوم عبدالخالق خليق او اجمل خټک له خوا دوه ځله لومړی ځل په 1951ع کال او دويم ځل 1964ع کال د اداره اشاعت سرحد له خوا په پېښور کې چاپ شوی دی.

دې کتاب د48 مخ څخه تر 61 مخ پورې د ميرزاخان او د دولت لواڼي لنډه پېژندګلوي او د اشعارو نمونې وړاندې کړي دي.

په دې ځای کې اجمل خټك د ميجر راورټي هغه تيروتنې تکرار کړي دي، چې ليکلي يې دي: د ميرزاخان نوم فتح خان دی، ميرزاخان په قوم يوسفزی دی. همدغسې ددې کتاب په 120مخ کې د بايزيد روښان او د خيرالبيان پېژندنه شوې ده داسې ليکي:

بايزيد يا پيرروښان يا پيرتاريك يو عالم او فلسفي سړی و، په علمونو پسې يې لوی لوی سفرونه کړي وو، هندوستان او ترکستان يې ورپسې کتلي وو او په اخر کې يې د خپل علم او فلسفې په رڼا کې د پيري او مريدي لار ونيوه او يو نوی مسلك يې اختيار کړو. دده ډېر مريدان پيدا شول او دوی د خپل مسلك تبليغ کولو. د پير روښان ملګرو د خپلې عقيدې تبليغ په اشعارو او په نظمونو کې هم کولو ځکه چې دا يوه ډېره اثرناکه طريقه وه.

✸✸✸

د پښتو ادبي سوغات

دغه تذکره او ادبي کتاب د قاضي عبدالسلام زيادتي تاليف و چې په 1948م کال په پېښور کې چاپ شوی دی او په اهتمام د محمد حسين منظور عام برقي پريس ګورنمنټ پرنټرز.

دا کتاب 391 مخه لري. دې کتاب له 220 مخ څخه تر 225 مخ پورې د ميرزا خان انصاري او دولت لواني لنډه پېژندګلوي او د هغو د کلام نمونه راوړې ده.

په دې کتاب کې هم نوموړي ليکوال د ميجر راورټۍ هغه تېروتنه تکرار کړې ده چې ليکي: د مرزا خان انصاري نوم فتح خان دی او په قوم يوسفزی دی[74].

✸✸✸

پښتو رساله

پښتو مياشتنۍ مجله د 1988م کال د جولايي د مياشتې ګڼه، طابع يې سيد احمد احمد، د محمد جاويد خليل په اهتمام په حميديه اليکټرك پريس پېښور کې چاپ او د پښتو اکاډمۍ له خوا خپره شوې ده.

ددې رسالې په 48 مخ کې (د پښتو اکېډيمۍ قلمي نسخې) تر سرليك لاندې يو مضمون خپور شوی دی. ليکونکی يې حبيب الله رفيع دی. ددې قلمي نسخو په لړ کې يې د بايزيد روښـآن او مخلص حالنامه معرفي کړې ده.

✸✸✸

د خيبر ادب

د کتاب ليکونکی ښاغلی مراد شينواری دی او په کال 1958م په منظور عام پريس پېښور کې چاپ شوی دی. ددې کتاب په 21 مخ کې (د روښانيانو دوره) په نامه د ميرزا خان انصاري، قادر داد او اورکزي

74

پېژندګلوي او د هغوی پر ادبیاتو څېړنه شوې ده.

✸✸✸

د دولت لواڼي دیوان

مصنف یې دولت لوانی، سریزه یې پوهاند عبدالشکور)رشاد(لیکلې ده. د عزیز الله او محمد عارف غروال په سریزه د کابل د پښتو ټولنې له خوا چاپ شوی دی. نوموړی دیوان د بایزید روښان د تصوف او سلوك په اړه لویه قصیده لري چې یو بیت یې دا دی:

بل صفت د بایزید مسکین بیان کړم
خاص و عام ځني و نغوږې په غوږونو

او اخر بیت یې داسي دی:

د معنی شاهد به مخ ورته څرګند کا
کـه په دا کلام عمل وکړې پښتونه

بې له دې قصیدې نه دولت څو ځایه نور هم د بایزید روښان ستاینه کړې ده.

✸✸✸

درنــــه پـښتو

د ښاغلي پروفیسر پرېشان خټك تالیف دی چې په 1978م کال پېښور یونیورسټی پښتو اکاډیمی له خوا چاپ شوی دی.

په دې کتاب ګوټي کې د پښتنو نارینه او ښځینه قهرمانانو د مېړانې تاریخي واقعات راوړل شوي دي چې د هغوی نه په 81 مخ کې د بې بې شمسو تر عنوان لاندې د روښآنیانو هغه تاریخي واقعه راوړل شوې ده چې د بایزید روښان تر وفات وروسته د هغه پېنځه زامن له یوسفزو سره په جګړه کې شهیدان شول. "د بایزید روښان مېرمن بې بې شمسو د یوسفزو په قید کې وه چې د زامنو سرونه یې ورته راوړه. بې بې شمسو اف قدر هم ونه کړ او نه یې تر سترګو اوښکې راغلې بلکې دا یې وویل چې زامن مې څه په غلا او کاسیرۍ کې نه دي قتل شوي، د خدای په لاره کې یې سرونه ورکړي دي؛ شاباشی زامنو زه ستاسي په مور والي فخر کوم."

✸✸✸

د روښان یاد

دا د بایزید روښان د نریوال سیمینار د مقالو مجموعه ده چې په 1353ل کال د مرغومي له 15 نېټې نه تر 22 نېټې پورې دوام درلود. د ښاغلي حبیب الله رفیع په زیار او اهتمام د کابل د پښتو ټولنې له خوا چاپ شوی دی. په دې سیمینار کې د افغانستان او نورې نړۍ 25 پوهانو او محققینو د بایزید روښان د شخصیت په باره کې خپلې مقالې لوستلې وې چې زه دلته صرف د محقق نوم او د هغه د مضمون سرلیك وړاندې کوم:

1_ څېړنمل محمد صدیق روهي:
)د روښان پېژندګلوي او روښاني نهضت تر سر لیك لاندې مقاله(

2_ محترمه مېرمن معصومه عصمتي:
) د روښان د نهضت سیاسي اوضاع(

3_ ښاغلی محمد اسماعیل مبلغ:
) نګاهي بر تصوف پیر روښان(

4_ استاد قیام الدین خادم:
)د روښانیانو مبارزې(

5_ څېړنوال عبدالله خدمتکار بختانی:
) په پښتو ادب کې د روښاني آثارو مقام(

6_ ښاغلی عبدالباري جهاني:
) د روښاني نهضت د پرمختګ او ماتې عوامل(

7_ ښاغلی عبدالجلیل وجدي:
) د روښانیانو روښانه ملي لار(

8_ ښاغلی عبدالقیوم نورزی:
)د روښانیانو د مبارزو څرنګوالی(

9_ ښاغلی محمد ابراهیم عطایي:
) د روښاني نهضت پر سیمه ییزه پېژندنه یو تحلیلي څېړنه(

10_ پروفیسور نیکولای الکساندر وویچ دوربانکوف:
) د افغانانو د کلتور په تاریخ کې د بایزید روښان)خیر البیان(د پښتو ژبې مقام او اهمیت(

11_ ښاغلی حبیب الله رفیع:

) روښاني ليکنې(
12_ پوهاند محمد رحيم الهام:
) د خير البيان ژبني خصوصيتونه(
13_ استاد دکتور شاه حسيني تهراني:
) نهضت روشانی از نظر فلسفه، شعر و ادب(
14_ پوهنوال محمد حسن ضمير:
) بايزيد روښان او د هغه وخت د سياسي اوضاعو تحليل(
15_ ځېړنمل محمدين ژواك:
) بايزيد روښان د مليت د بنسټ ايښوونکي په حيث(
16_ پوهاند عبدالحی حبيبي:
) د پير روښان پر ژوند، پېښو او آثارو باندې ځېړنه(
17_ پروفيسور عبد قادر ميانيازوف:
) د تاجکستان او افغانستان ادبي او کولتوري اړيکې(
18_ ښاغلی غلام غوث شهامت:
) دروښاني نهضت د نفوذ ساحه(
19_ پوهاند عبدالشکور رشاد:
) خير البيان نظم دی که نثر؟(
20_ ځېړنمل دوست محمد دوست:
) د روښاني ادب د پښتو يوه منظومه رساله(
21_ پروفيسور انور علي دمسکونه:
) نکاتی چند در باره نهضت روشانی(

✱✱✱

د روښانيانو ملي نهضت

ليکوال يې روسی ليکونکی اسلانوف، ژباړن يې محمد اکبر معتمد او په 1353ل کال د کابل د پښتو ټولنې له خوا د بايزيد روښان د بين المللي سيمينار په وياړ چاپ شوی دی.

دا يو وړوکی کتاب دی چې 66 مخه لري. له 4 مخ نه تر 30 پورې د ژباړن سريزه خپره شوې ده چې په هغه کې د بايزيد روښان آثار او د هغه مبارزه ځېړل شوې ده.

د مضمون سرليك دی د روښانيانو ملي نهضت)په شپاړسمه او اوولسمه پېړی کې(د پښتو په ادب کې انعکاس.

د مضمون سرليکونه: د روښانيانو تاريخ، د روښانيانو د حرکت خصوصيت، خوشحال خان او د روښانيانو کړه وړه.

دغه ليکونکي هم د نورو روسي ليکوالانو په شان روښاني تحريك فيوډالي ضد بزګری تحريك بللی دی. يعني محتوا يې د سوسيالستي نظام غوښتونکي وه. هغه ليکي" خوشحال خان ختك د فيوډالي طبقې څخه دی او دا دده د آثارو ددغو لاندينو مواقعو څخه ځرګنديږي:

"د روښانيانو د ډلې سره د خوشحال خان ښکاره دښمني ددغې ډلې د کلکو مخلصانو بلکې بنګش قوم سره دده دښمني، ددغې ډلې د مشرانو سره د ده عداوت او د روښاني شاعرانو)لکه ارزانی(سره دده مبارزه شوه او بله دا چې ده ټل په خپلو اثارو کې د يوه قوي فيوډالي حکومت ضروريات بيان کړي دي او د ملت د مقاومت له منځه وړلو طرفدار و."

)د روښانيانو ملي نهضت، 31 مخ(

✱✱✱

د ميرزا خان انصاري ديوان

ميرزا خان د بايزيد روښان لمسی او د پښتو ژبې يو نوميالی شاعر دی. ديوان يې پر 1959م کال د ښاغلي همېش خليل صاحب په ترتيب او سريزه په بابو حيدر روډ پېښور ښار کې چاپ شوی دی. د ديوان د)ح(مخ نه تر)ق(مخ پورې د بايزيد روښان د ژوند حالات د هغه تصانيف او د تصوف فلسفه په خورا عالمانه او تحقيقي ډول تشريح شوې ده.

د ميرزا خان انصاري ديوان د کابل د پښتو ټولنې له خوا هم په 1354هـ ش کال چاپ شوی دی چې سريزه، سمون او لمنې يې ځېړنمل دوست محمد دوست کړي دي.

د ميرزا خان په ديوان کې ډېر ځايه د بايزيد روښان ستاينه شوې ده. څو بيته يې دا دي:

د ميرزا کلام شرين شو

پـــير روښـــان لـــه بركته
واړه عيب و هنر خپل پـــخپـــله ګوري
د ميرزا كلام روښـــان شـــو لـــه سراجه

***

د واصل روښاني څو شعرونه

د واصـل روښـاني څـو شـعرونه چـې د بايزيـد روښـان د بـين المللـي سـيمينار پـه ويـاړ پـه 1353هــ ش كـال د كابـل د پښـتو ټـولنې لـه خـوا چـاپ شـوې دي. مقدمــه او تصـحيح يـې پوهانـد عبدالشـكور رشـاد او سـريزه يـې محمـد صـديق روهي او ډاكټر سيدال شاه پولاد كړې ده. كتاب له مقدمې سره 48 مخه لري.

" پـه هندوسـتان كـې د لـودي پـاچهي تـر ړنګېـدلو يـو كـال دمخـه (پـه 931هــ ق) د اورمـړو پښـتنو پـه يـوه داسـې كـورنۍ كـې چـې د شـېړو پښـتو څخـه سـتانه (روحـاني) او عالمـه كـورنۍ يادېدلـه، يـو هلـك وزېږېـده. ددغـه هلـك پـلار (قاضـي عبـدالله) پـه ارثـي توګـه د اسـلامي تصـوف لـه تاريخـه سـره ښـه اشـنا و او د تبـرك دپـاره يـې پـر خپـل زوى بانـدې د طيغوريـه طريقـې د مؤسـس نـامتو بـزرګ بايزيـد طيغـور بسـطامي (پـه 261هــ ق مـړ) نـوم كېښـود. دغـه پښـتون بايزيـد د خپـل وخـت نـامتو بـزرګ شـو. ډېـر پښـتانه يـې مريـدان شـول او پـه خپلـو ارادتمنـدانو كـې يـې د روښـان پير لقب وګاټه."

("د واصل روښاني څو شعرونه" مقدمه)

***

د يونس ديوان

نقـل، مقابلـه، سـمون، مقدمـه او حاشـيه يـې څېړنـدوى عبـدالله بختـاني كـړې ده او د 1356هــ ش كـال د تلـې پـه 25مــه نېټــه د اطلاعــاتو او كولتــور د وزارت د پښــتو د پرمختيــا او پياوړتيــا د امريــت لــه خــوا د عبــدالله ســحر او حفيظ الله رهجو په اهتمام چاپ شوى دى.

ددې كتـاب د سـريزې لـه لـومړي مـخ څخـه تـر درېـيم مـخ پـورې د بايزيـد روښـان او دده د نظريـې او مبـارزې يادونه راغلې ده.

***

رحمان بابا

د رحمـان بابـا ديـوان د ښـاغلي اروابښـاد دوسـت محمـد كامـل مومنـد پـه تحقيقـي، علمـي، تـاريخي او ادبـي جـاج سـره د پرنټـر پبلشـرز بكسـيلرز سـمال انډسـټريز اسـټيټ كوهـاټ روډ پېښـور لـه خـوا دويـم ځـل چـاپ شـوى دى. د چـاپ نېټـه يـې نـه ده ليكلـې. ددې كتـاب لـه 23 مـخ نـه تـر 25 مـخ پـورې د بايزيـد روښـان پـر پيروانـو او د هغـو پـر آثارو يې يوه تته رڼا اچولې ده.

***

روحاني تړون

دا كتـاب د ښـاغلي عبـدالحليم اثـر افغـاني تـاليف دى. پـه 1072مخونـو كـې د دارالاشـاعت بـاجوړ (ملاكنـډ ايجنسـى) لـه خـوا د 1965م كـال د اكتـوبر پـه مياشـت كـې چـاپ شـوى دى. د كتـاب د 534 مخـه بيـا تـر 541 مخـه پـورې يـې د روښانيه، حلوليه، باطينيه فرقو دور تر سرليك لاندې د پير روښان يادونه كړې ده.

***

روښانيان د مغلو تاريكيان

مؤلـف يـې ښـاغلى عبـدالاكبر خـان اكبـر او سـريزه يـې خيـال بخـاري صـاحب ليكلـې ده. پـه 160 مخونـو كـې پـه 1966م كـال د اكتـوبر پـه 24مـه نېټـه د پېښـور د قصـه خـوانۍ بـازار د ادارۀ اشـاعت سـرحد لـه خـوا چـاپ شـوى دى.

پـه دې كتـاب كـې اكبـر صـاحب د بايزيـد روښـان پـر ژونـد، مبـارزه، تصـوف او د هغـه د پيروانـو پـر حـالاتو پـوره څېړنه كړې ده. زه دلته د اكبر صاحب د خيالاتو يو لنډ اقتباس وړاندې كوم:

" كـه سړى بـې غرضـه، بـې تعصـبه د دغـې وخـت پـه واقعـاتو او تـاريخي حـالاتو نظـر اوكـړي، نـو پـه دې نتيجـه بـه اورسـي چـې كـوم پيـران، عالمـان د مغلـو مخـالف وه او د پښـتنو خيرخواهـان وه، پـه اصـل و نسـب هـم د پښـتنو د نسل نـه وه. هغـه د غيـر پښـتون پيـر مـلا پـه حقلـه ښـه مسـلمانان نـه و، ولـې چـې د وخـت د پاچاهـانو مخـالف و. لكـه بايزيـد، كريمـداد، مـرزا خـان، شـيخ فريـد، پيـر طيـب، پيـر پهلـوان، شـيخ اليـاس، پيـر جـلال، دولـت لـوانى، ازاد ميـر اوركـزى، يوسـف خـان افريـدى، بهـار خـان مهمنـدزى، پاينـده خـان مهمنـدزى، مـلا دولـت مهمنـدزى (محمـدزى) وغيـره. دا ټـول پښـتانه د مغلـو بـرخلاف وه او د پيـر روښـان مريـدان او پرهـدار وو. اخـون درويـزه هـم خپـل نسـل

ازبکو ترک ثابتوي او دا هم ليکي چې زما نيکه سره پښتنو ډېره بدي کړې وه. دده بې عزتي يې کړې وه او د بلخ ازبکو دده پښتنو نه بدل اخيستی و."

***

روهي ادب

مؤلف يې ښاغلی محمد نواز طائر صاحب دی او د پښتو اکېډيمۍ پېښور يونيورستۍ له خوا چاپ شوی دی. دا کتاب په دوو جلدو کې دی چې د لومړي جلد له 178 مخ نه تر 214 مخ پورې تر لاندينيو عنوانونو لاندې مفصل بحث شوی دی:

د بايزيد علمي مقام، د خير البيان مطالب، د بايزيد صوفيانه مسلك، د بايزيد تصانيف، د روښانيانو مسلك، د روښانيانو ادب او تعليمات، روښانيان او سماع او د روښانيانو ادبي خدمات.

***

فالنامه د مصحف د خوشحال خان خټك

مؤلف يې خوشال بابا، سريزه او مرتب يې حبيب الله رفيع او خېرونکی يې خوشحال ريسرچ سيل دی. د چاپ کال يې 1985م دی. ددې کتاب د سريزې له 4 مخ نه تر 7 مخ پورې د روښانيانو په الف نامه باندې بحث شوی دی. کتاب ټول 86 مخه لري.

***

کتاب ښود

د ښاغلي حبيب الله رفيع په زيار او کوښښ پر 1356هـ ش کال د اطلاعاتو او کولتور د وزارت له خوا)په دوو وروستيو پېړيو کې د پښتو چاپ شوو اثارو سيمينار(په وياړ چاپ شوی دی چې ټول 275 مخه لري. ددې کتاب د ب په رديف په 49 مخ کې د بايزيد انصاري نوم راغلی دی.

***

مخزن الاسلام

د اخون درويزه مشهور تاليف دی چې پر 1969م کال د پېښور يونيورستۍ پښتو اکاډمۍ په اهتمام په حميديه پريس کې چاپ شوی دی او سيد تقويم الحق کاکاخېل صاحب وربانديې اوږده مقدمه ليکلې ده، چې د مقدمې د)لهـ (مخ څخه تر)سهـ(مخ پورې د اخون درويزه او بايزيد انصاري تر سرليك لاندې يادونه لري.

او هم په خپله د مخزن د متن د لومړي مخ او 122 مخ نه تر 136 مخ پورې د بايزيد روښان غندنه ده او لکه څنګه چې اخون درويزه ددې کتاب په سر او پای کې ليکي: د مخزن الاسلام د ليکلو سبب د بايزيد روښان وجود و، دا کتاب په مخزن درويزه، مخزن پښتو او مخزن اخوند هم مشهور دی. لکه خوشحال خان چې وايي:

کـه ژونـدی شي افـلاطـون

په سوات کې ونيسئ سکون

***

نوې رڼا

مؤلف يې ښاغلی قيام الدين خادم دی او د ښاغلي سيد قاسم)رشتيا(او محمد ابراهيم کندهاري په مرسته چاپ شوی دی. دا د اجتماعي افکار سل مقالې دي چې په 1342هـ ش کال چاپ شوي دي.

په دې کتاب کې د "افغان مليت او پښتني ښځې" تر سرليك لاندې د بايزيد د ښځينه لمسيانو د مبارزې يادونه شوې ده.

***

ورکه خزانه

د ښاغلي همېش خليل تاليف دی چې په 1960م کال د دسمبر په مياشت کې د پېښور ښار د جهانګير پورې د بابو حيدر روډ د دارالتصنيف له خوا چاپ او خپور شوی دی. ددې کتاب دويم ټوك د لومړي مخ نه تر پنځه څلوېښتم مخ پورې د بايزيد انصاري تر سرليك لاندې د بايزيد روښان د ژوند پېښې راغلې دي او د ميرزا خان انصاري دا بيت ورته ليکل شوی دی:

دا فـقير مـرزا ثنـا د ميـا روښـان کـا

چې دانش يې د کل علم سربلند دی لکه شمع

***

اريانا دايرة المعارف

څلورم ټوك، د افغانستان د دايرة المعارف د ټولني خپرونه، د چاپ كال يې 1341هـ ش)1962م(سپتمبر، او د چاپ ځاى يې كابل دولتي مطبعه دى. د كتاب له 542 مخ نه تر 544مخ پورې د)پير روښان بايزيد(تر سرليك لاندې يادونه شوې ده.

***

تـــــاريخ افغــــــانستان
)در عصر كوركانى هند(

مؤلف يې خداى بخښلى پوهاند عبدالحى حبيبي دى چې په1341هـ ش كال د افغانستان د تاريخ ټولني له خوا د كابل د پوهني په مطبعه كي چاپ او خپور شوى دى.
ددې كتاب په 136 مخ كي يې د "نهضت هاى ملى در مقابل مغل" تر سرليك لاندې پر لاندې موضوعاتو باندې رڼا اچولي ده:
روشانيان و نهضت ايشان، فلسفهٔ اين حركت، بايزيد روشن، جلال الدين، فتح غزنى و كشته شدن جلال الدين، احداد، كشته شدن احداد، عبدالقادر، كريمداد، هاديداد، الهام داد، مرزا خان انصارى او قادر داد.
د كتاب له 136 مخ څخه تر 162 مخ پورې د روښانيانو بحث دى.

***

تاريخ مختصر افغانستان

مؤلف يې پوهاند عبدالحى حبيبي صاحب دى چې په 1399هـ كال د وړې د مياشتي په لومړى ورځ د افغانستان د اكيډيمى د تاريخ ټولني له خوا د كابل په دولتي مطبعه كي چاپ شوى دى.
ددې كتاب د دويم ټوك په شپږمه برخه او له 48 مخ نه تر 62 مخ پورې د "روښانيان" تر سرليك لاندې د بايزيد روښان يادونه راغلي ده.

***

تذكرة الابرار والاشرار

مؤلف يې اخون درويزه دى چې په 1309هـ كي د هندوستان په هند پريس مطبعه كي چاپ شوى دى. ددې كتاب په 135 مخ كي د تذكره سوم تر سرليك لاندې د بايزيد روښان غندنه شوى ده او هغه ته يې ملعون، مرتد او كافر ويلي دي او په 148 مخ كي د بايزيد روښان د كتاب خير البيان په باب خبرې لري.
" اين ملعون كتاب را تصنيف كرده بعضى كلمات او را به زبان عربى بلا ادراک ترتيب جمع اورده و بعضى را به زبان فارسى وبعضى را به زبان افغانى و انرا خيرالبيان نام برده. و چون مملو از كفر و الحاد و مشحون از افتراء و فساد بوده فقير انرا شرالبيان ناميده و اگر خر البيان نامند بهتر است."
) "د تذكرة الابرار و الاشرار" 128 مخ(

***

دبستان مذاهب

دبستان مذاهب يو فارسى كتاب دى چې مصنف يې د بايزيد روښان د مرګ نه شپېته-اويا كاله وروسته د هند په بېلابېلو سيمو كي ګرځېدلى او د هغه وخت د رابجو بېلابېلو فرقو حالات يې راجمع كړي دي چې ټول دولس مذهبي عقيدې دي.
كتاب له واقعاتو سره افساني هم لري او دولس مذهبي عقيدې يكي ځېړل شوي دي او يو باب يكي د روښانيانو پر موضوع ليكل شوى دى. ددې باب په درې فصلونو كي اول فصل د روښانيانو پر هغه خيالاتو مشتمل دى چې مصنف وايي: ما د)پير روشن د كتاب(حالنامه نه نقل كړي دي، د كتاب په دويم فصل كي د روښانيانو نور معلومات ليكل شوي دي چې مؤلف د نورو ماخذونو نه راغوند كړي دي او په دريم فصل كي يې د روښانيانو تاريخي حالات بيان كړي دي. په كتاب كي د مؤلف نوم نشته خو صمصام الدوله شهنواز خان ددغه كتاب مؤلف ذوالفقار دستاني)اصفهاني(بللى دى، چې مؤيد يې تخلص وو.

***

لغـــات نـــامـــه

لغات نامه د دهخدا تاليف دى چې په 1348هـ ش كال د خرداد په مياشت په تهران كي چاپ او خپور شوى دى او د "ب" په رديف كي په 618 مخ كي د بايزيد تر نوم لاندې داسي ليكي: " بايزيد انصاري از صوفيهٔ زمان اكبر شاه درافغانستان ملقب به پير روشن بود و رجوع به قاموس الاعلام تركى، جلد 2 ص 1225

شود."

***

عمل صالح

عمل صالح مشهور په شاجهان نامه د محمد صالح کتبولاهوري تالیف چې د بنګال د رایل ایشیا ټیك سوسایټي له خوا په 1939م کال د کلکتې بپټسټ مشن مطبعه کې چاپ شوی دی.
ددې کتاب د لومړي ټوك په 363 مخ کې تر دغه سرلیك لاندې د روښانیانو یادونه شوې ده. مضمون تر 379مخ پورې غځېدلی دی.
" بیان محو اثار و رسوم بدعت که در میان طوائف افغانان کوه نشین به سرحد کابل شیوع و وقوع یافته بود، از توجه اشرف ..." .

***

فرهنګ زبان و ادبیات پښتو

دا کتاب د ښاغلي زلمي هېوادمل په زیار او زحمت راټول شوی دی. په 1356هـ ش کال د افغانستان د ښوونې او روزنې او د تالیف او ترجمې له خوا په 549 مخونو کې د عبدالکریم پتنګ په اهتمام په دري ژبه چاپ شوی دی.
ښاغلي هېوادمل دغه اثر خپل استاد پوهاند عبدالحی حبیبي صاحب ته اهداء کړی دی.
په دې فرهنګ کې د دویمې هجري پېړۍ)له 139 څخه تر 154هـ څخه تر 1397 هـ پورې(د پښتو ژبې د هغو نثر لیکونکیو او شاعرانو احوال او د هغوی د کلام نمونې راغلي دي چې په دغه دوران کې یې ژوند کاوه. د معرفي شویو کسانو شمېر 2000 تنو ته رسېږي چې نمونه یې د الفبا په ترتیب راغلی دي.
ددې کتاب په لاندینیو مخونو کې د روښان او روښاني شاعرانو مختصره خو جامع پېژندګلوي شوې ده:
7، 29، 71، 58، 179، 383، 399 او 466 مخونو کې د ابابکر قندهاري، ارزاني روښاني، بایزید روښان، خواجه محمد، دولت لواڼي، قادر داد، کریمداد او مخلص علي محمد پېژندنه شوې ده.

***

صراط التوحید

دا کتاب د بایزید روښان تالیف دی چې د یوه لیك په ډول یې لیکلی دی او دخلیفه دولت په لاس یې د هند مغولي پاچا اکبر ته لېږلی و.
دا کتاب په 1952م کال کی ښاغلي عبدالشکور د پېښور میوزیم پخواني مهتمم چاپ کړ چې 116 مخونه لري. لومړي 30 مخه یې خپل سرګذشت په دري ژبه لیکلی او پاتې کتاب یې په عربي او دري ژبه لیکلی دی.
د کتاب په پای کې یې راوړي دي چې دا کتاب په 978هـ کال لیکل شوی دی.

***

ماثر الامراء

د صمصام الدوله شاهنواز خان تالیف دی او په 1790م کال په کلکته کې د بنګال د ایشیا ټیك سوسایټۍ له خوا چاپ او خپور شوی دی.
ددې کتاب د دویم ټوك په 242 مخ کې د رشید خان انصاري تر نوم لاندې د بایزید روښان یادونه شوې ده.

***

مجاهدات روشانیان علیه تجاوزات امپراطوری مغل هند

د 1329هـ ش کال په سر کې د عبدالروف بېنوا یوه لیکنه د کابل د اصلاح د ورځپاڼې په لومړي مخ کې خپره شوه. په دې مضمون کې د روښانیانو مبارزه په پوره ډول څېړل شوې ده.

***

منتخب التواریخ

د عبدالقادر بن ملوك شاه بدواني تالیف دی. په 299، 346، 349 او 354 مخونو کې تر دې عنوان لاندې د روښانیانو ذکر راغلی دی:
مباحثه اهل الاسلام انصاري، ذکر پیر روشنایی، محاربه با افغانان روشنایی.

***

میخانه راز

دا یو نظم دی چې ظفر خان د هند د مغولي پاچا جهانګیر له خوا چې له 1032هـ ق کال څخه تر 1038هـ ق کال پورې د کابل ګورنر او د روښانیانو دښمن و، ویلی دی.

د بایزید روښان د لمسي احداد د مړینې پېښهٔ یې د یوه دښمن په حیث د یوه نظم په شکل کې لیکلې ده او هم یې د بایزید په غندنه کې بیتونه ویلي دي او بیا د هغه د زوی جلال الدین د مړینې کیسه لیکي.

قلمي نسخه یې د پوهاند رشاد صاحب په کتابتون کې موجوده ده.

***

نظری به ادبیات پشتو

مؤلف یې ښاغلی پوهاند عبدالحی حبیبی صاحب دی او پر 1357هـ ش کال د عبدالکریم پتنګ په اهتمام د ادبیاتو او بشري علومو د پوهنځي له خوا خپور شوی دی.

ددې کتاب له 25 مخ نه تر 27 مخ پورې د بایزید انصاري د پیرۍ او مبارزې او د هغه د تالیفاتو یادونه شوې ده.

***

خیر البیان

دا د بایزید روښان مشهور کتاب دی چې پر 1967م کال د جون په میاشت کې د حافظ محمد عبدالقدوس قاسمي په ترتیب، تدوین او حواشي او د مولانا عبدالقادر په پېژندګلوۍ او د ښاغلي خیال بخاري په اهتمام د پېښور په خیبر میل پریس کې چاپ شوی دی. (په کابل کې دپښتو ټولنی او په بنون کی دپښتو دادبی مرکز سرای نورنګ لخوا د خیرالبیان دچاپ سوو نسخو ذکر مخکی سویدی – فاروق أعظم).

کتاب سربېره پر دې چې د بایزید روښان مذهبي افکار څرګندوي، په مقدمه کې یې د مولانا عبدالقادر تر پېژندګلوۍ وروسته د مولانا محمد عبدالقدوس قاسمي له خوا دا موضوعات څېړل شوي دي:

1. د بایزید انصاري کورنۍ او ابتدایي حالات
2. د بایزید علمي زده کړه
3. د بایزید د طریقت، پیرۍ او مریدۍ سلسله
4. له خیل پلار سره د بایزید اختلاف
5. د بایزید د دعوت خپرېدل
6. د اخوند درویزه مخالفت
7. د هند له امپراطورۍ سره د بایزید مبارزه
8. د بایزید اولاد
9. د روښانیانو سیاسي مؤقف
10. د بایزید د اولاد شجره
11. د بایزید خلفاء
12. د بایزید تصانیف
13. د خیر البیان پېغام او د بایزید مسلك.

***

اردو دایرة المعارف اسلامیه

دویم جلد، د پنجاب دلاهور پوهنتون په اهتمام)د 1ج_1فن(پورې 1386هـ_1966هـ لومړۍ طبع. ددغه ټوك په 137 مخ کې د افغان په ردیف کې د پښتو ادب تر سرلیك لاندې د بایزید انصاري او خیر البیان ذکر کړی دی او دا یې د پښتو لومړی په لاس راغلی اثر ګڼلی دی.

***

پټهان

د انګرېز سیاسي او مؤرخ)اولف کیرو(تالیف دی او سید محبوب علي په اردو ژباړلی دی. پر 1967م کال د پېښور د پښتو اکاډمۍله خوا په خیبر میل پریس کې چاپ شوی دی.

د دې کتاب په 277، 280، 285، 292، 293 او 319 مخونو کې د بایزید روښان یادونه شته.

نوموړی (انګریز لیکوال د یوبل پخوانی انګریز لیکوال راورټي له خولې چې دواړه د هند په نیمه وچه کې دبرتانوی استعمار سیاسی کارکونکې وه) لیکلي دي چې هغه وایي چې د بایزید پلار انصاري و او بیا یې سمدستي اعتراف کړی دی چې عبدالله تاجك و، خو د اورمړو سره اوسېدلی دی او بیا یې دا هم لیکلي دي چې په کانیګرم کې د اورمړو سره ډېرې کورنۍ داسې دي چې د خود پسندۍ په وجه یې ځان ته سید یا انصاري لقب

ورکړې و.

بیا اولف کیرو لیکي چې: "زما په خیال چې د بایزید پلار به د خپل مذهبي حیثیت د اوچتوالي په وجه خپل ځان ته انصاري لقب ورکړی وي، خو بیا هم د اورمړو سره اوسېدلی دی. که بایزید نسلي طور اورمړ نه وي نو په تربیتي اعتبار خو اورمړ و."

)پټهان، 281 مخ(

***

پشتو ادب)ایک تعارف(

دا کتاب پروفیسر عبدالروف نوشهروي لیکلی دی او په 1986م کال په پاپولر پریس پېښور کې چاپ شوی دی.

دا کتاب په یوولس بابه کې لیکل شوی دی. په دویم باب کې یې د "ابتدایی اثار" تر سرلیك لاندې د بایزید انصاري اثر "خیر البیان" پېژندګلوي او بیا د بایزید روښان پېژندګلوي او د هغه تالفیات، تصوف او د هغه د آثارو پښتو، فارسي او عربي نمونې رانقل کړې دي.

له 33 مخ څخه تر 35 مخ پورې او بیا یې په 65 مخ کې د "روشنائی مکتبۀ فکر کی شعراء" تر سرلیك لاندې د بایزید مکتب یو فکري انقلاب بللی دی او ددې دورې په شاعرۍ کې یې معنوي او ظاهري بدلون څرګند کړی دی او همدا یې زیاته کړې ده چې بې له بایزید نه د هغه نورو مریدانو او پیروانو لکه مخلص، ارزانی، میرزا خان انصاري، واصل او دولت تصوف یې د شاعرۍ په واسطه و پښتو ته ورننیوست او په دې ډول یې د پښتو د ادب لمن پراخه کړه.

***

پشتو شاعری

ددې کتاب لیکونکی ښاغلی فارغ بخاري او ښاغلی رضا همداني دی چې په 1966م کال د انجمن ترقی اردو)پاکستان(له خوا په کراچۍ کې چاپ شوی دی.

په دې کتاب کې د امیر کروړ نه نیولې بیا تر ملا نعمت الله پورې د پښتو شاعران پر څلورو دورو وېشل شوي دي او د هر یوه شاعر یوه یا دوه غزلې یې په اردو شعر ترجمه کړې دي. په دې لړ کې په دویم دور کې "میرزا خان انصاري" "دولت خان لوانی" تر سرلیك لاندې د پورتنیو شاعرانو په پېژندګلوۍ کې د بایزید روښان یادونه راغلې ده او د نوموړیو شاعرانو څو غزلې په اردو شعر ترجمه شوي دي.

***

پشتون کون؟

دا هغه تحقیقي، تاریخي او تنقیدي اثر دی چې مؤلف یې محترم استاد پرېشان خټك دی او مولانا عبدالقادر ته یې په خپل ډېر اخلاص منسوب کړی دی. بیا کتنه)نظر ثاني(یې پروفیسر محمد نواز طائر او پروفیسر جهانزیب نیاز کړې ده او د "خوشحال ریسرچ سیل" په سلسله کې په جدون پریس کې د پښتو اکاډمی پېښور یونیورسټۍ له خوا چاپ شوی دی. کتاب له متعلقاتو سره 620 مخه لري او په 595 مخونو کې د پښتنو پر اصل او نسل او بیا په تېره د خټکو په قبیله او په هغه کې د خوشال خان او د هغه د اولاد پر کړو وړو ښه پوره رڼا اچولې ده او نورې څېړنې یې کړې دي.

ددې کتاب له 242 مخ نه تر 258 مخ پورې د بایزید انصاري قبیله)اورمړ او انصاري(څېړلې او بیا یې د هغه ټول ژوند او مبارزه په مختصر ډول سره څېړلې ده.

***

پهلی لسانی اور ثقافتی کانفرنس

دا د هغو مقالو مجموعه ده چې پر 1986م کال د اپریل په 29مه نېټه د صوبه سرحد د نومیالیو پوهانو او محققینو له خوا د پېښور پوهنتون په یوه تالا کې ولوستل شول چې ما)لیکونکي(هم پکې ګډون درلود.

وروسته دا مقالې د ښاغلي محمد نواز طائر په ترتیب او تدوین د پښتو اکاډمی پېښور یونیورسټی او د اکاډمي ادبیات پاکستان اسلام اباد په تعارف په هم دغه کال په جدون پریس پېښور کې چاپ شوې او د صوبه سرحد وزیر اعلی ارباب محمد جهانګیر خان ته منسوب شوې.

دا مجموعه 324 مخه لري او د 18 مقالو لرونکې ده چې یوه مقاله د "سرحد کی صوفی شعراء" تر سرلیك لاندې د ښاغلي پروفیسر جهانزیب نیاز صاحب له خوا لوستل شوې. ددې مقالې په 76 مخ کې یې د پښتو په صوفیانه ادب کې پر روښاني تحریك د هغو پر علم و ادب د بایزید انصاري او د هغه د پیروانو پر تصوف او ادب څېړنه کړې ده.

او په همدغه کنفرانس کې یوه مقاله د "پشتو ادب" تر سرلیك لاندې د پروفیسر افضل رضا له خولې

ولوستل شوه چي 212 مخ کي د خير البئان په نامه د بايزيد انصاري لنده پېژندګلوي د هغه په مبارزه او تصنيفاتو باندې يې رڼا اچولې ده.

✱✱✱

تاريخ رياست سوات

دا کتاب د ښاغلي الله بخش يوسفي تاليف دی چي د محمد علي ايجوکيشنل سوسايټی له خوا په عظيم پبلشنگ هاوس 27، نيو مارکېټ کابلی ګيټ پېښور ښار کي چاپ شوی دی. ددې کتاب له 55 مخ نه تر 59 مخ پورې د "تحريك روشنايی" تر سرليك لاندې د بايزيد روښان يادونه راغلې ده.

✱✱✱

توزك جهانګيری

د شهنشاه نورالدين جهانګير د ژوند حالات چي پخپله يي ليکلي دي، ترجمه او حواشي يي اعجاز الحق قدوسي او نظرثاني يي د سيد حسام الدين راشدي له خوا په 1970م کال شوې او په زرين ارټ پريس لاهور کي چاپ شوی دی.

ددې کتاب په 110 مخ کي د "الله داد پسر جلال خان کی بغاوت کی تفصيل" تر سرليك لاندې د الهداد، د جلال الدين زوی او د پير وښان د لمسي په نوم څه ليکل شوي دي.

✱✱✱

خوشحال خان خټك

(بابای پشتو شاعری)

مؤلف يي شاه جهان خان او د پښتو اکاډمی پېښور يونيورسټی له خوا په 1985م کال کی چاپ شوی دی. کتاب له متعلقاتو سره 165 مخه لري. په 17 فصلونو کي يي د خوشحال خان د ژوند او ادب پوره پېژندګلوي کړې ده. د "پشتو زبان کی قدامت اور ادوار" تر سرليك لاندې يي د ميرزا خان انصاري پر شاعری څېړنه کړې او په دې لړ کي يي په 22 مخ کي د بايزيد انصاري يادونه کړېده. په دې برخه کي زه له دغه کتابه د ميرزا خان انصاري د غزل يوه مقطع دلته رانقلوم:

د نيك بخت په بخره شهد
د کم بخت په ځان لاشه يم

د ميرزا په خوله وهيږم
يو روښان بې مثله زه يم

✱✱✱

رود کوثر

اسلامی هند اور پاکستان کی مذهبی اور روحانی تاريخ)عهد مغليه(

مؤلف يي ډاکتر شيخ محمد اکرام دی او په 1975م کال د اداره‌ء ثقافت اسلاميه له خوا په نسيم پريس لاهور کي چاپ شوی دی.

ددې کتاب په 43 مخ کي د "روشنيه فرقه" تر سرليك لاندې او بيا د "پير روشن ميا بايزيد انصاری" تر سرليك لاندې يو مضمون خپور شوی دی چي د پير روښان د ژوند حالات يي په تفصيل سره بيان کړي دي او بيا "پير روشن کی متعلق اختلافات" تر سرليك لاندې يي يوه موضوع څېړلې ده او هغه دا چي د حالنامي قلمي نسخه چي اوس په عليګړه پوهنتون کي خوندي ده، هغه اصل نه ده بلکي د حالنامي يو نوی اېډيشن دی.

د مصنف تر مړيني 70 يا 80 کاله وروسته د عالمګير (اورنګزيب) په زمانه کي د هغه ديوه مخلص مريد له خوا ترتيب شوې دی. نومړی ليکوال دا وينا د ډاکتر ظهور الدين صاحب د مضمون په حواله ليکي چي سرليك يي "پاکستان مي فارسی ادب" دی او د حالنامي 1-2 مخونه يي د سند په ډول وړاندې کړي دي او دا مضمون د کتاب)رود کوثر(تر 58 مخ پورې دوام لري.

✱✱✱

شيــــخ رحمـــــكار صـــــاحب
)كاكا صاحب(

مؤلـف يـې محتـرم مـؤرخ او محقـق سيد بهـادر شـاه ظفـر كاكاخېـل دی. پـه 1986م كـال پـه كوهـاټ روډ پېښـور كـې چـاپ شـوی دی او د حضـرت شـيخ رحمكـار صـاحب عقيـدت منـدانو تـه يـې منسـوب كـړی دی. پـه 73 فصـلونو او 347 مخونـو كـې يـې د حضـرت شـيخ رحمكـار بابـا)مشـهور پـه كاكـا صـاحب(سـوانح ليكلـي ده. كـه څـه هـم محتـرم ليكونكی يې مختصر ګڼي خو ډېر مشرح دی.

ددې كتـاب پـه وروسـتی برخـه كـې يـې د "سياسـي حـالات" تـر سـرليك لانـدې د "تحريـك روشـنيه كـی بـانی كـا مختصر حال" او "روشانيو كا سياسی موقف" تر سرليكونو لاندې د بايزيد انصاري يادونه كړې ده.

د كتـاب لــه 334 مـخ څخـه تـر 347 مـخ پـورې يـې د بايزيـد انصـاري لنـډه پېژندنـه او د هغـه مـذهبي او سياسـي مبـارزه پـه خـورا مـدلل ډول تشـريح كـړې ده او شـېږ دليلـه يـې راوړي دي چـې د هغـو پـه واسـطه د بايزيـد روښـان مخالفت شوی دی. شپږم دليل يې زه د بېلګې په ډول وړاندې كوم:

" د بايزيـد سياسـي او مـذهي جدوجهـد دواړه نامكمـل او بـې كفايتـه و. وروسـته يـې اثـرات پـاتې نشـو، مګـر د پښتو ژبې د ادب دپاره دده خدمات د قدر وړ دي او موږ يې ستايو."

✱✱✱

صوفيـائـی خټك

مؤلـف يـې ډاكتـر عبدالرشـيد دی او د عثمـان غنـي پـه اهتمـام پـه اسـحاقيه پرنټنـګ پـريس كراچـی كـې چـاپ شـوی دی او د جمـال المعـروف پـه فقيـر بابـا چشـتي نـوم تـه منسـوب شـوی دی. دا كتـاب لـه متعلقـاتو سـره 185 مخـه دی چې پكې د لانديني پيرانو بحث په مفصل ډول شوی دی:

مسـت بابـا، بهـادر بابـا، فقيـر بابـا، ميـرزا ګـل بابـا، حضـرت شـيخ بـابر بابـا، پيـر بابـا، بايزيـد انصـاري، اخونـد درويزه او پنجو بابا.

د كتـاب لـه 157 مـخ څخـه تـر 164 مـخ پـورې د بايزيـد انصـاري لنـډه سـوانح، د هغـه مبـارزه او تاليفـات)خيـر البيــان، مقصــود المــؤمنين، صــراط التوحيــد، فخــر الطــالبين او حالنامــه(يــې پــه ښــه ډول تشــريح كــړي دي او د مضمون په لوستلو كې له بايزيد انصاري سره د ليكونكي مينه ښكاري.

✱✱✱

مـاثـر الامـراء

د صمصـما الدولـه شـهنواز تـاليف دی او پـر 1969م كـال پروفيسـر محمـد ايـوب قـادري پـه اردو ژبـه ژبـاړلی دی او د لاهـور د اردو بـورډ لـه خـوا خپـور شـوی دی. (ددې كتـاب اصـل پـه 1790م كـال پـه كلكتـه كـې د بنګـال د ايشـيا ټيك سوسايټۍ له خوا چاپ او خپور شوی دی – فاروق أعظم).

ددې كتـاب د دويـم ټـوك لـه 244 مـخ څخـه تـر 252 مـخ پـورې د "رشـيد خـان انصـاری" تـر سـرليك لانـدې د بايزيد انصاري او د هغه د اولاد يادونه شوې ده.

✱✱✱

منـتخب الـتـواريـخ

مصنف يې ملا عبدالقادر ملوك شاه بدايونی او ژباړن يې محمود احمد فاروقي دی.

نومـوړی ليكـوال د هندوسـتان د اسـلامي شـاهانو تـذكره، د محمـود غزنـوي لـه زمـانې څخـه د اكبـر تـر زمـانې پـورې، پـه درېـو برخـو وېشـلي ده. دا كتـاب پـر 1962م كـال د شـيخ غـلام علـي اينـډ سـنز، كشـميري بـازار لاهـور لـه خـوا خپـور شـوی دی. دا كتـاب ټـول 778 مخونـه لـري او پـه 523، 524 او 525 مخونـو كـې يـې د "پيـر روشـن كـی لـوټ مـار"، "روشـنائی قبيلـه پـر فـوج كشـی" او "روشـنائی كـی شكسـت" تـر سـرليكونو لانـدې د بايزيـد روښـان پـه ذم كې حالات بيان كړي دي چې يو مثال يې دا دی:

بيت:

اګر بـيضه زاغ ظلــمت ســـرشت
نهـی زيـــر طــاوس بـــاغ بهشت
شـــود عـاقـبت بيضـۀ زاغ زاغ
كشـــد مـرغ بيهوده طـاؤ بـاغ

ژبـاړه:)كـه د تـور كارګـه)كارغـه(هګـی د جنـت د بڼ تـر طـاوس لانـدې كـړې، بيـا هـم د كارګـه هګـی كارګـه شـي او د جنـت د بڼ طـاوس بـې ځايـه خـواري كـړي. بايزيـد انصـاري يـې لـه كارګـه او د هغـه زوی جـلال الـدين يـې د كارګـه د بچي او د ډهلي سلطان)اكبر پاچا(يې د جنت د بڼ له طاوس سره تشبيه كړي دي.

✱✱✱

يوسفزي

د كتاب مؤلف الله بخش يوسفی دی او د كتاب موضوع د مردان، ملاكند، سوات، بونير، دير او باجوړ د سيمو تاريخ دی.
كتاب په 1960هـ كال اقبال كالوني كراچی خپور كړی دی چې تول 701 مخونه لري او تر 691 سرليكونو لاندې د يوسفزو پښتنو تاريخ، پر هغوی باندې د نورو واكمنې او د هغو كړه وړه په ښه او مفصل ډول تشريح شوي دي.
ددې كتاب له 248 مخ څخه تر 256 مخ پورې د "تحريك بايزيد انصاری" او "حضرت اخون درويزه" تر سرليكونو لاندې د بايزيد انصاري تحريك او د اخون درويزه مخالفت په لنډ خو جامع ډول تشريح شوي دي.

***

بايزيد انصاري

دا د ايم.فل او پي.ايچ.ډي مقاله ده چې د پېښور پوهنتون د پښتو څانګې زده كوونكي اختر خان ليكلې ده. د ايم.فل مقاله 62 مخه ده او په 8 پاركو كې يې د بايزيد روښان زيږيدنه، وړوكوالی، تعليم، تصوف، كشمكش، هجرت، قيام، اغاز، مصاف، مړينه او د مړينې كال او بيا يې د پي.ايچ.ډي مقاله كې پراخوالی وركړی دی. ددې مقالې لاربښود ښاغلی پرېشان خټك دی.

***

پښتو درې مياشتنۍ رساله

د 1377هـ ش كال د ربيع الاول او د 1957م كال د اكتوبر د مياشتې ګڼه چې د پښتو اكاډمۍ پېښور يونيورسټۍ له خوا د مولانا عبدالقادر په نګرانۍ او د ښاغلي خيال بخاري په چلونه چاپ او خپره شوې ده.
ددې مجلې په 24 مخ كې د مولانا عبدالقدوس په قلم د)بايزيد روښان(تر سرليك لاندې يو مضمون خپور شوی دی، چې تر 36 مخ پورې غځېدلی دی. دا مضمون خورا علمي او تحقيقي اثر دی.

***

پښتو درې مياشتنۍ رساله

د 1958م كال د جولايي-اګست- سپتمبر د مياشتو لومړی جلد، څلورمه ګڼه د مولانا عبدالقادر په نګرانۍ او د ښاغلي خيال بخاري په چلونه د پېښور يونيورسټۍ پښتو اكاډمۍ له خوا په منظور عام پريس كې چاپ شوې ده.
ددې رسالې له 103 مخ څخه تر 119 مخ پورې د بايزيد روښان مذهبي افكار تر سرليك لاندې د مولانا عبدالقدوس په قلم يوه پخه ليكنه شته.
په دې ليكنه كې د صراط التوحيد، دبستان مذاهب، خير البيان، د ارزاني ديوان، تذكرة الابرار او مخزن الاسلام د مرزا دولت ديوانونو يوه لنډه، خو جامع معرفي سوې ده. زه يې يو څو كرښې د بېلګې په توګه رانقلوم:
" مغل مؤرخينو)لكه طبقات اكبري، مأثرالأمراء، عمل صالح، مصنفين(هم په خپلو كتابونو كې د بايزيد او د روښانيانو په باب كې خپل معلومات درج كړي دي، خو دوی چې څومره ددې علاقې نه په سوونو ميله لري و، دغه هومره ددې ځای د حالاتو نه بې خبره وو، ځكه دوی چې څه ليكلي اكثره ګپې شپې ويشتلي دي. دغه ټولي ګپې شپې ذكاو الله خان په خپل اردو كتاب "تاريخ هندوستان" كې راجمع كړي دي او يوه لويه افسانه يې ترې جوړه كړې ده.
ابو القاسم رفيق دلاروي په ائمه تلبيس كي هم ددغه رواياتو نه كار اخيستی دی."
)پورتنی رساله، 160 مخ(

***

پښتو رساله

د 1983م كال د مۍ د مياشتې د ګڼې له 50 مخ نه تر 56 مخ پورې يو مضمون خپور شوی دی چې سرليك يې "بايزيد انصاری پير روشان يا پير تاريك(دی. ددې مضمون ليكونكی ښاغلی عبدالحليم اثر دی.

***

پښتو رساله

د 86_1985م كال د رسالو مجموعه ده چې د پېښور پوهنتون پښتو اكاډمۍ له خوا خپره شوې ده.
ددې رسالې په 106 مخ كې يو مضمون خپور شوی دی چې سرليك يې)د مسجع او مقفی نثر نه جديد نظم پورې(دی. د مضمون ليكونكی ښاغلی ډاكتر راج ولي شاه خټك دی. په دې مضمون كې د بايزيد انصاري د خير

البيان يادونه شوې ده.

***

پښتو رساله

د 1987م کال مياشتنۍ رسالې کليز نمبر 52 مخ کې د)جمال او رومان د پښتنو(تر سرليك لاندې يو مضمون خپور شوی دی. د مضمون ليکونکی ښاغلی ډاکتر راج ولي شاه خټك دی او په دې ډول يې د بايزيد انصاري يادونه کړې ده:

" د پښتنو په تاريخ کې شپاړسمه عيسوي پېړۍ داسې ده چې موږ ته يې د فخر وړ فلسفي راکړې دي. دغه باشعوره فلسفي پير روښان بايزيد انصاري دی چې بنيادي توګه بايزيد يو صوفي و. د هغه پرورش هم په يوه خاص مذهبي ماحول کې شوی و، خو نابغه و، د خپل ماحول او مروجه مذهبي روايتونو نه مطمئن نه و.

دده نه وړاندې چنګيز خان، هلاکو خان، امير تيمور د مظالمو خونړی دور تېر شوی و چې په نتيجه کې مسلمانان صوفيان د تنهايي په غارونو کې پټ شوي وو، دنيا يې پرې ايښې وه او په اسلامي تصوف کې هم د عيسايت، بوداازم او هندوانو په شان د جوګيتوب او رهبانيت روايت خور شوی و.

بايزيد هسې خو صوفي و، ولې مزاج يې پښتون و. د عمل قايل و نو ځکه په اسلامي تصوف کې يې د تجديد په ذريعه د يوې نوې فلسفې روح و رپوك وهلو. د تصوف په لاسوو کې يې توره ورکړه او د جنګ ميدان ته يې راوستو. د تصوف ددې نوي رجحان په شا د هغه پښتون فکر او هم د هاغه رومانيت و. هغه ولوله، جوش او د دليل په جذباتو دانايي وه. د روح بصيرت و، د وجداني پوهې رڼا وه."

***

پشاور يونيورستي جرنل

مدير اعلی يې پروفيسر پرېشان خټك دی. د رسالې په 100 مخ کې يو مضمون خپور شوی دی چې سرليك يې)په پښتو نثر د عربي اثر(دی. ليکونکی يې ارباب محمد يعقوب خان او موضوع يې د ټولو پښتنو اديبانو په اثارو کې د عربي اثر دی. په دې لړ کې يې د بايزيد انصاري خير البيان هم د بېلګې په توګه رااخيستی دی.

"وکښه هغه حرفونه چې په هره ژبه سازېږي د فايدې دپاره د ادميانو ته دانايي له هر څيزه مانه زده بيرون حرفونه د قرآن."

)پورتنی رساله، 1000 مخ(

***

زېـــــري

دا رساله د افغانستان د اطلاعاتو او کولتور د وزارت او د پښتو د پرمختيا او پياوړتيا د امريت له خوا چاپېدله.

ددې مجلې د لومړي کال لومړۍ)د 1355هـ ش کال د تلې د مياشتې(په ګڼه کې يو مضمون خپور شوی دی چې سرليك يې)په لاتيني تورو د پښتو فونميک(دی. په دې مضمون کې د روښانيانو او د هغو رسم الخط يادونه شوې ده.)د مضمون سرليك د رسالې په شپږم مخ کې دی(.

د همدې مجلې ددې کال د ليندې او مرغومي د مياشتو د ګڼې په 18 مخ کې د)خير البيان(تر سرليك لاندې يو مضمون خپور شوی دی. ليکونکی يې زلمی هېوادمل دی او پر لاندينيو موضوعګانو پکې بحث شوی دی:

د خير البيان مؤلف، د خير البيان محتويات، د خير البيان نثر، د خير البيان خطي نسخې او د همدې مجلې د دويم کال)1356هـ ش(کال د تلې او لړم د ګڼې په 67 مخ کې د روښانيانو او د هغو د پيروانو پر ليکونو بحث شوی دی.

***

زېـــــری

دا مجله د کابل د پښتو ټولنې له خوا خپرېږي او علمي، ادبي، تاريخي او هنري مضامين خپروي. د 1355هـ ش کال د کب د مياشتې ګڼه د افغان سيد جمال الدين د اتيايم تلين د نمانځنې علمي غونډې او د پښتو ټولنې سوغات)خصوصي نمبر(دی. ددې مجلې په نهم مخ کې يو مضمون خپور شوی دی چې سرليك يې)د روښانيانو ادبي مکتب(دی. ليکونکی يې عبدالقيوم دی او مضمون پر لاندې وړو سرليکونو باندې مشتمل دی:

خير البيان، د خير البيان لومړی يا اساسي ژبه، د خير البيان موضوع. دلته د بايزيد انصاري پر نورو تصنيفاتو هم رڼا اچول سوېده.

همدارنګه ددې مجلې په پېنځم مخ کې يو مضمون خپور شوی دی چې سرليك يې)د خير البيان مؤلف په کوم کال مړ دی؟(دی. ددې مقالې ليکونکی پوهاند عبدالشکور رشاد دی. دا مضمون د خير البيان کابل چاپ په مقدمه کې چاپ شوی دی او د بايزيد روښان په بين المللي سيمينار کې لوستل شوی دی او د "روښان ياد" نومي کتاب د مقالو په مجموعه کې چاپ شوی دی.

***

زېری

د 1356هـ ش کال د زمري د مياشتې خصوصي دويم نمبر، د کابل د پښتو ټولنې له خوا) په دوو وروستيو پېړيو کې د پښتو د چاپي آثارو د بين المللي سيمينار غړو ته د پښتو ټولنې سوغات(په ډول وړاندې شوې ده.

ددې مجلې په لسم مخ کې يو مضمون خپور شوی دی چې سرليک يې)د پښتو اثارو په خپرېدو کې د سوات د حکومت ونډه(دی. د مضمون ليکونکی حبيب الله رفيع دی. نوموړي ليکوال په دې مضمون کې د سوات تاريخچه، د شيخ ملي نه بيا د سوات پاچا صاحب عبدالودود ګل شهزاده خدمات په ښه ډول ځېړلي دي. په دې لړ کې يې د بايزيد روښان د مبارزې داسې يادونه کړې ده:

"... په لسمه هجري پېړۍ کې د پښتنو يو بل مفکر سياس او د پښتنو پر خپلواکۍ او ازادۍ مَيِن شخص بايزيد روښان هم د خپلو ملي غورځنګونو او ملي مبارزو لپاره د سوات سيمه خوښه کړه. ده دده زامنو او دده پيروانو له همدې ځايه د ګورګاني ښکېلاك)استعمار(پر ضد مېړنۍ مبارزې وکړې او د پښتني واکمنۍ د بيا ټينګولو هڅې يې وکړې او د بايزيد روښان ارزښتناك آثار هم د همدې سيمې محصول دي."

***

د زېري کالنۍ

د افغانستان د علومو د اکاډمۍ د ژبو او ادبياتو انستيټيوټ له خوا په 1357هـ ش کال کې خپره شوې ده. ددې مجموعې له 25 مخ نه تر 31 مخ پورې يو مضمون خپور شوی دی چې سرليک يې)په روښاني نهضت کې د موسيقۍ سره رابطه(دی. د مضمون ليکونکی څېړنوال دوست دی او د همدې مجموعې په 342 مخ کې د عبدالقيوم نورزي يو مضمون خپور شوی دی چې سرليک يې)د روښاني نهضت سره د مخالفت علتونه(دی. مضمون له 343 مخ څخه تر 362 مخ پورې دوام لري.

***

ژوندون

اووه ورځنۍ رساله

نوموړې رساله د افغانستان د اطلاعاتو او کولتور له خوا خپرېږي. د 1359هـ ش کال د دلوې د څلورمې يا د 1981م کال د فبرورۍ د مياشتې په 43 او 44 شماره کې يې يو مضمون خپور شوی دی چې سرليک يې)خير البيان د بايزيد روښان اثر(دی. د مضمون ليکونکی زرين ګرديوال په دې مضمون کې د بايزيد روښان پوره پېژندګلوي کړې ده.

***

سالنامه

د کابل د ادبي انجمن له خوا په 1311هـ ش)1933/1934م(کال، خپره شوې ده، ټول 414 مخونه لري. ددې رسالې په 399 مخ کې د)پښتو ته يوه کتنه(تر سرليک لاندې يو مضمون خپور شوی دی چې ليکونکی يې امين الله زمريالی دی. نوموړی ليکوال د پښتو د شاعرانو په لړ کې د بايزيد روښان او د هغه د پيروانو شاعرانو نومونه ياد کړي دي، خو ميرزا خان انصاري يې "ميرزا جان انصاري" ليکلی دی.

***

د زيري ورځپاڼه

د کابل د پښتو ټولنې له خوا خپرېږي، چې د بنسټ کال يې 1316هـ ش دی او د چهارشنبې 1 ګڼه 1356 کال د وري د مياشتې دريېمه، پرله پسې 2249 ګڼه ده.

ددې ګڼې په لومړي مخ کې يو مضمون خپور شوی دی چې سرليک يې "د روښان پير د ډلې يو شمېر ناظم قصيده سازان" دی.

د مضمون ليکونی پوهاند عبدالحی حبيبي دی، په دې ډول يې د روښاني قادرداد مقام ټاکلی دی. قادر داد د روښانيانو په صف کې د کريمداد بنګښ ترڅنګ، خو وروسته د درېدلو حق لري. ځکه چې په کلام کې يې شعريت تر واصل دروند ښکاري. محتاوی او موضوع خو يې يوه ده، خو کله کله هنر هم پکې ځلېږي او سړی ويلای شي چې غزل يې د شعر ښکلاوې لري. لکه:

چې مدام په زړه کې خيال لري و جنګ ته
څوك به څه وايي دې مست شوخ و شنګ ته
چې پرې آه د عاجزانو اثر نکه
د نرمۍ خوی به څه ستايي و سنګ ته
لکه زه چې د هجران په اور ګداز شوم

خدای دې هسې ساعت پېښ نکه پتنګ ته.

(ورکه خزانه، 1-113)

لیکوال لیکي چې د قادر داد د کلام په نمونو کې یوه اوږده قصیده هم شته چې په دې ډول شروع کېږي:

ابتدا چې د حمل په درست جهان سي
زمکه سبزه زرغونه هم کوهستان سي

او وروسته یې د قصیدې د مختلفو برخو تشریح په ښه ډول کړې ده. زه یې یواځې وروستی بیت رانقلوم:

هېڅ سړی به غلط نه یې قادر داده
که پیرو د انصاري بایزید روښان سي

(ورکه خزانه، 1-228)

✸✸✸

د زیري ورځپانه

چهار شنبه 2 ګڼه، د 1356 کال د وري د میاشتې لسمه، پرله پسې 2450 ګڼه.

ددې ګڼې په لومړي مخ کې یو مضمون خپور شوی دی چې سرلیک یې (د کریمداد بنګښ په دیوان کې قصاید) دی. لیکونکی یې پوهاند عبدالحی حبیبي دی.

د پښتو ادب د قصیدې په اوږده تاریخ کې چې کله موږ د غوري دورې تر لوړو او ښکلیو قصیدو راتېر شو، نو د روښاني مکتب د بې خوندو منظوماتو سره مخامخ کېږو او داسې وینو چې له 800 ق راپه دې خوا پر پښتو ادب باندې د هنري رکود او د ښکلا د فقر دوره راغلې ده، خو کله کله په خپله په دغه ډله کې ځینې د ذوق خاوندان او د هنر او ښکلا روزونکي شاعران هم پیدا شوي دي چې له هغو څخه یو کریمداد دی. دی په دري شعر کې ځان "عیشی" بولي.

د روښاني ډلې د منظوماتو په لړ کې د کریمداد ځینې قصیده وشمه منظومې د هېرولو وړ نه دي. دده دیوان اکثره په هغو اوږدو تغزلاتو ډك دی چې سړی یې غزل نشي بللای، خو د قصیدې ټولې ځانګړتیاوې او تعریفونه هم لري.

کریمداد هم عمر په هندوستان کې تېراوه، په قوم بنګښ و. ځینې فارسي غزلې هم د دیوان په پای کې لري چې ادبي ارزښت یې متوسط دی، خو دده پښتو وینا تر نورو روښانیانو قوي ښکاري او سړی ویلای شي چې کریمداد یو ناظم و چې د شعر درشل ته ورنږدې شوی و.

✸✸✸

د زیري ورځپانه

چهارشنبه، 3 ګڼه، د 1356هـ ش کال د وري د میاشتې 17، پرله پسې 4451 ګڼه.

ددې ګڼې په لومړي مخ کې یو مضمون خپور شوی دی چې سرلیک یې دی (د کریمداد بنګښ د قاصېدو هنري خوا). لیکونکی یې پوهاند عبدالحی حبیبي دی. کریمداد کله د قصیده سرایانو پر سنت برابر د بهار د مناظرو تثبیت لري او بیا خپلو عرفاني او تلقیني مطالبو ته تخلیص او ګریز کوي او دلته نو سړی دا مني چې زموږ د پښتو ادبیاتو کړۍ د لوی افغانستان په سلسله الذهب پورې نښلي او هغه رنګه مطالب چې سنایي په خپلو عرفاني او اخلاقي قصیدو کې ځای کړي و، د کریمداد په کلام کې هم هغسې ښکاري. لکه دا قصیده:

ښه نسیم چې زېری راوړه له بهاره
عندلیب مې په فغان شه تر ګلزاره
په وصال یې د ګل ډېره خوښي وشوه
چې په ځان یې محنت وڅکاؤ له خاره

✸✸✸

سالنامه

په 1314هـ ش (1935/1936م) کال د کابل د ادبي انجمن له خوا چاپ شوې ده. له متعلقاتو سره ټول 500 مخه لري.

په دې رساله کې د (پښتون) تر سرلیک لاندې یو مضمون خپور شوی دی؛ د مضمون لیکونکی د کابل د ادبي انجمن غړی جناب امین الله خان (زمریالی) (د اسلام او پښتانه، غزنویان او پشتانه، غوریان او پښتانه، په حجمله کې د اکبر جلال الدین مغل او پښتانه تر سرلیکونو لاندې د پیر روښان مبارزه او هغه د اولاد مبارزه او له مغولو سره د هغه مخالفت بیان کړی دی.

د روښان په هکله د لیکونکي معلومات یواځې د اخوند دروېزه له روایاتو څخه ښکاري.

✸✸✸

کابل مجله

د پښتو ټولنې مياشتنى خپرونه، د 1348هـ ش كال د غويي او د 1969م كال د اپريل او مئ د مياشتو ګڼې په ديارلسم مخ كې د "روښانيانو نهضت" تر سرليك لاندې د روسي پښتو پوه د م.ك.اسلانوف يوه ليكنه خپره كړې ده چې معتمد شينواري له روسي ژبې څخه پښتو ته ژباړلې ده او د كابل مجلې د پورتنى ګڼې تر 19 مخ پورې خپره شوې ده.

✸✸✸

كابل مجله

د افغانستن د پښتو ټولنې مياشتنى مجله ده. د 1350هـ ش كال د تلې او د 1971م كال د ستمبر او اكتوبر د مياشتو په 622 ګڼې له 58 مخ څخه تر 68 مخ پورې د "روښانيانو او د هغوى د مبارزې" تر سرليك لاندې د ښاغلي غلام سرور شريفي يوه ليكنه خپره شوې ده چې تر بايزيد دمخه د پښتنو سياسي او اقصادي وضع او له پښتنو سره د مغولو پر وضع باندې د اسلانوف "د روښانيانو خلقي نهضت په رڼا كې" رڼا اچولې ده.

✸✸✸

كابل

د كابل د پښتو ټولنې مياشتنى خپرونه ده چې علمي، اجتماعي او ادبي مضامين خپروي.

د 1349هـ ش)1971م كال(د دسمبر او جنورى د مياشتو په ګڼه كې له 36 مخ څخه تر 51 مخ پورې "بايزيد انصاري او د روښانيانو نهضت" تر سرليك لاندې يو اوږد مضمون خپور شوى دى چې د افغانستان تاريخ دويم ټوك څخه چې د)رومادين روسي ليكوال(تاليف دى او ګل محمد نورزي ژباړلى دى.

ليكوال تر اخره حده كوښښ كړى دى چې روښاني تحريك يو سوسياليستي تحريك ثابت كړي. دى وايي"... دغه نهضت د خپل اصلي ماهيت له مخې ضد فيوډالي جريان و." په دې مضمون كې روښاني تحريك ته مطلق بزګري نهضت ويل شوى دى. په دې ډول يې د روښانيانو مبارزه او د هغو ماتې څېړلې او بيا يې نتيجه ګيري كړې ده.

✸✸✸

كابل مجله

د 1351هـ كال د چنګاښ او د 1972م كال د جون- جولايي د 630 ګڼې له 5 مخ څخه تر 9 پورې د "بايزيد روښان" تر سرليك لاندې د ښاغلي محمد صفدر سالارزي يوه ليكنه خپره شوې ده.

✸✸✸

كابل
)ژبنى او ادبي څېړنې(

د افغانستان د علومو اكاډمۍ د ژبو او ادبياتو علمي او تحقيقي مركز پښتو ټولنې له خوا خپرېږي.

ددې مجلې د 1360هـ ش كال د سنبلې- ميزان د مياشتې په ګڼه كې د)واصل روښاني الفنامې(تر سرليك لاندې د برېښنا په ليكنه د واصل د لاندې بيت په پيل يو مضمون دى:

روښنائي وته راووزه
خوى عمل د روښاني كړه

ددې ګڼې له 26 نه تر 45 مخ پورې يو اوږد مضمون ليكل شوىدى.

✸✸✸

كابل

د 1350هـ ش)1972م(كال د نومبر-دسمبر مياشتو په ګڼه كې د مجلې په لومړي مخ د "اورمړي ژبې" په نامه يو مضمون خپور شوى دى.

د مضمون ليكوال څېړنيار دوست محمد دوست دى. په دې مضمون كې اورمړي ژبه، چې د افغانستان ژوندۍ ژبه ده او بايزيد روښان)اورمړ(هم ددې ژبې ويونكى و، په دې مضمون كې يې كانيګرم اورمړي ژبه د لوګر)د افغانستان يو ولايت دى(له اورمړي ژبې سره مقايسه كړې ده. په دې مقايسه كې لغات، متلونه او توكي د مقايسې لپاره راغلي دي.

او هم دا ډول ددې مجلې په 67 مخ كې يو بل مضمون شته چې سرليك يې "د بايزيد د تبليغ شروع" دى او د مضمون ليكوال ښاغلى غلام سرور شرعي دى.

✸✸✸

کابل

میاشتنۍ پښتو خپرونه ده چې علي، اجتماعي او فلسفي مضامین خپروي. د 1355هـ ش کال ځلورمه ګڼه یا د 1976م کال د جون-جولایي په ګڼه کې یو مضمون خپروي چې سرلیک یې)د پښتو ادب دوه نیم زره کلن تاریخ)د ابتدا نه تراوسه ددغه ادب مسیر(دی.

لیکونکی یې معتمد او موضوع یې د پښتو ادب په مسیر کې د روښانیانو او د هغه د مخالفینو پر لیکونو او ادبیاتو رڼا اچول شوې ده. په لسمه هجري پېړۍ کې د روښانیانو دوره پیل کېږي، په دغه وخت کې په پښتو ادب کې د نوي فکر اساس ایښودل کېږي.

دغه نهضت که له یوې خوا له اخوند درویزه سره په مذهبي مسابلو اخته دی او په دې لار کې د ادب او هنر نه کار اخلي، نو بلې خوا له مغولو سره په سیاسي موضوعاتو بحث دی. مرګ ژوبله تېروي، توره او قلم یې دواړه راایستلي دي. په دغه کشمکش او اخ و ډب کې د پښتو ادب خوا زیاته قوي کېږئ او دا دوره د پښتو ادبیاتو د انکشاف یوه وتلې دوره ګڼل کېږي.

او همدارنګه د کابل مجلې په ذکر شوې ګڼه په 78 مخ کې یو مضمون خپور شوی دی چې سرلیک یې)خواجه عبدالله انصاري پیر هرات او بایزید انصاري پیر روښان د نثر مقایسه(دی.

د مضمون لیکونکی ځېړندوی عبدالله خدمتګار دی. په دې مضمون کې یې د خواجه عبدالله انصاري)پیر هرات(د نثر ډول او د هغه مخالفین او د خیر البیان نثر او د بایزید انصاري د مخالفینو مقایسه په ښه ډول ځېړلې ده.

د دواړو لویو شخصیتونو مهمه ادبي مقارنه په دې کېدای شي چې د هرات پیر په پېنځمه پېړۍ کې په ژبه او قلم د قرآن مجید د ادبي فورم یادګار او مسجع نثر یې په دري ادبیاتو کې لوړ مقام ته ورساوه چې تر ده ورسته یې بیا زیات رواج وموند.

د هرات د پیر د زماني نه پېنځه پېړۍ وروسته په لسمه هجري پېړۍ کې بایزید روښان پیر د مبارزې بېرغ جګ کړ او ددې مبارزې په ترڅ کې یې د قرآن مجید په پیروي د مسجع نثر د فن نه یې په پښتو ژبه کې کار واخیست چې تر ده وروسته یې هم دوام ومونډ.

✸✸✸

کابل

د 1355هـ ش کال د زمري میاشت پېنځمه ګڼه)1976م کال د جولایي-اګست(د میاشتو په ګڼه کې له 5 مخ څخه تر 11 پورې یو مضمون خپور شوی چې سرلیک یې)د پښتو نثر په مختلفو مرحلو کې(دی.

د مضمون لیکونکی معتمد دی، دا چې پیر روښان ولې د ځان لپاره مقفی او مسجع نثر غوره کړی، لیکي:

"... د بایزید خبرې چې د بزګر او دهقان دپاره ډېرې ضروري او ګټورې وې باید په ژبه یاد او حفظ شي. ده به ورته په اسان ترتیب کولی چې هغه د مقفی نثر ترتیب دی... د بایزید حکمت او فلسفه دا وه چې د بزګرانو تکلیف کم شي او په اسانۍ سره د ده تعلیمات او لارښوونې د دوی په ذهن کې کېني."

پورتنی بیان یې) د پښتو بدیعي نثر(د مسکو چاپ د روسي لیکوال موف ګ. ف ګیرس په حواله لیکلی دی او همداسې د پورتني ماخذ په حواله لیکي:

" دا احتمال هم شته چې بایزید به مقفی نثر ځکه انتخاب کړی و چې ده داسې پېښ بیني کړې وه که چېرې دده کتاب دده د دښمنانو له خوا د منځه یوړ شي، نو د خلقو په ذهن کې به د شعر غوندې پاتې وي او په شفاهي ډول به د یوې خولې نه بلې خولې ته لاړ شي او دا یو اوږد فکر و چې ده کړی ؤ."

✸✸✸

کابل

د 1356هـ ش کال دویمه ګڼه یا د 1977م کال د اپریل-مۍ د میاشتو د ګڼې په 141 مخ کې یو مضمون چې سرلیک یې دی)پښتو نثر د تاریخ په اوږدو کې(چاپ شوی دی چې دپوهنیار محمد صابر څېړنه ده او د روښاني دورې پر نثر یې داسې رڼا اچولې ده:

ددې دورې نه وروسته)1000(زر هجري یاني لسمې پېړۍ پورې پښتو نثر نسبت و لومړۍ دورې ته زیاته وده کړې ده. ډېر کتابونه او آثار پکې لیکل شوي دي خو له بده مرغه ددې دورې ټول اثار په لاس کې نشته. خو د هغو آثارو له مخې چې همدا اوس شته، ددې دور نثر وزنوال او مسجع دی. د فکر او موضوع له پلوه کوم خاص بدلون پکې نه دی راغلی؛ تصوفي، عرفاني او دیني افکار او خیالات په شدت سره پکښې دي. ددې سبك علم برداران میا روښان او اخوند درویزه دي، که څه هم دغو دواړو فکر مخالفت درلود، خو د لیك دود له پلوه یې لاره یوه وه.

✸✸✸

کابل

د 1356هـ ش کال شپږمه ګڼه (1977م کال اګست-ستمبر) د میاشتو د ګڼې په 89 مخ کې یو مضمون خپور شوی دی چې سرلیك يې دی (په شپاړسمه او اوولسمه پېړۍ کې د پښتنو ملي جنبش ته یوه لنډه کتنه).
د مضمون لیکوال روسی لیکوالان ډاکتر عارف عثمانوف او پولاد عثمان دي او رونګټ او عبدالقیوم ترجمه کړي دي. هغوی لیکی:
" همدا سبب چې افضل خان ختټك چې د فیوډالي پوړیو استازی او د ختکو د خانزاده ګانو څخه و د روښانیانو د جنبش څخه کرکه او نفرت ښکاره کوي... بایزید انصاري په مذهبي فورم کې داسې اعلان کوي چې و ټولو مریانو، بزګرانو، ګاونډیانو او نورو تر ستم لاندې د رڼآ و خوا ته د وتلو لاره (د آزادي لاره) پرانیستې ده."
د روښانیانو نهضت چې د وخت اجتماعي، اقتصادي او سیاسي شرایطو په نظر کې نیولو سره د شکل له مخې یو مذهبي او دیني تحریك و، خو د محتوا له مخې په خپله زمانه کې یو ولسي او مترقي جنبش و.
لنډه یې دا چې لیکونکی د روښانیانو مخالفین د فیوډالانو او ګورګانیانو د امپراطورۍ وفاداران او نماینده‌ګان ګڼلي دي.

✱✱✱

کابل

د 1356هـ ش کال اومه ګڼه (1977م کال د سپتمبر-اکتوبر ګڼه). ددې ګڼې په 103 مخ کې یو مضمون خپور شوی دی چې د مخکینۍ میاشتې یانې شپږمې ګڼې پایڅوړ دی چې سرلیك یې دی (16-17 پېړیو کې د پښتنو ملي جنبشونو ته یوه لنډه کتنه).
د مضمون لیکونکی ډاکتر عارف عثمانوف او پولاد عثمان دي او رونګټ او عبدالقیوم ترجمه کړی دی. د مضمون په دې برخه کې یې روښاني تحریك د مغولو شاهانو (د اکبر باچا نه تر اورنګزېب) په مقابل کې په مختصر ډول څېړلی دی.
د ډهلي د دربار مؤرخ عبدالقادر ملوك شاه بدواني د جلال الدین د خویونو په یادولو سره دې وړوکي، احمق، ناپوهه او په داسې نورو کلماتو سره یادوي او زیاتوي چې دی د اعلیحضرت د ښه پېرزوینې او خاصو مهربانیو په ارزش نه پوهېده، نو ځکه دا بدبخته، بد مرغه او بې هوښه ماشوم د اعلیحضرت د کوره وتښتېد او بېرته خپلو افغانانو ته ورغی. د افغانانو عوام الناس او نور باغي کسان هم دده پر شاوخوا راټول شول او د هندوستان لویه تجارتي لار يې بنده کړه.

✱✱✱

کابل

د 1356هـ ش کال لسمه ګڼه (1977-78م کال د دسمبر او جنورۍ ګڼ) په 54 مخ کې یو مضمون خپور شوی دی چې لیکونکی یې ډاکتر محمد حسن کاوون دی او د مضمون سرلیك دی (د هندوستان کورګانیانو پر ضد د پښتنو مبارزې - له بابره تر اورنګزیب پورې 1500-1689). هغه لیکی:
"... له کورګانیانو سره د پښتنو د مخالفت دویمه مرحله د روښانیانو په تحریك سره شروع شوه چې ددغه تحریك مؤسس بایزید انصاري (1525-1581) نومېده... ددغه منظور دپاره ده دشدت او زور داسې دکتورین فارمولیز کړ چې اصلي جوهر یې د جاهلو خلکو او د نفس او د خدای د دښمنانو له منځه وړل روا ګڼل و. داسې خلق ده (مړه) وبلل او دده په فکر باید دداسې مړو مال د وارثانو ترمنځ وویشل شي، خو عجیبه دا ده سره له دې چې دی د سنت او اهل جماعت په خلقو کې پیدا او اوسېده، اسماعیلي مذهب ته ماېل شو. تر دې حده پورې چې په یو قول سره دی د سنت نه زیات د تشیع په خوا و.
بایزید په غالب احتمال سره غوښتل چې دده تحریك د اسماعیلیانو په شان د مبارزې ټینګه روحیه ولري. په دې کار کې دی مؤفق شو ځکه چې افغانان ددغه تحریك مذهبي روحیې وخوځول او دوی بېله دې چې د ژوند او مرګ پروا ولري، د ګورګاني امپراطورۍ له لښکره سره وجنګېدل. یوازې دا نه و، بایزید ولسونه په داسې اصولو سره جلب کړل.
چې دده په فکر دده د پیروانو دپاره ګټور و لکه د شریعت څخه خلاص والی؛ یوازې پیر ته نه بل چاته اطاعت کول، د غیر روښاني اولس د مالو د ضبطه روا بلل او په پای کې په ټول جهان باندې د حاکمیت امید لرل..."
لنډه یې دا چې ټوله مقاله په دې ډول نظریاتو بناء ده او لیکوال د خپلې وینا د ثبوت لپاره ځای ځای ماخذ ښودلی دی.

✱✱✱

ورمه

د کابل پوهنتون د ادبياتو پوهنځي د خپرونو نه د شپږم کال درېمه ګڼه (د 1341هـ ش کال د زمري_وږي د مياشتو ګڼه) کې يو مضمون خپور شوی چې سرليك يې (د عبدالله انصاري او بايزيد انصاري تصوف) دی. د مضمون ليکونکی پوهاند صديق الله رښتين دی. دا مضمون له 13 مخ څخه تر 34 پورې اوږد دی.

✸✸✸

وږمه

د کابل پوهنتون د ادبياتو او بشري علومو له پوهنځي نه خپرېږي. د فلسفي، علمي، اجتماعي او هنري مضامينو لرونکې ده. ددې مجلې د 1351هـ ش کال په لومړۍ او دويمه ګڼه کې يو مضمون خپور شوی دی چې سرليك يې دی (پير روښان او دده تصوفي ښوونځي- د منځ ته راتګ عوامل). دا مضمون له 56 مخ څخه تر 70 مخ پورې دوام لري. د مضمون ليکونکی د کابل پوهنتون استاد پوهنيار علمي دی.

✸✸✸

وږمه

د کابل پوهنتون د ادبياتو او بشري علومو د پوهنځي له خوا خپرېږي. د نوموړې مجلې د 1355هـ ش کال د دويمې ګڼې په 13 مخ کې يو مضمون خپور شوی دی چې سرليك يې دی (پښتو پېژندنه). ددې ترمخه دا مضمون دپښتو څېړنو بين المللي مرکز د پرانستو په بين المللي سيمينار کې ويل شوی وو.

د همدې مجلې په 25 مخ کې (د پښتو ادبي او علمي کورنۍ) تر سرليك لاندې يو مضمون خپور شوی دی چې په هغه کې د روښاني کورنۍ پېژندنه او تعريف شوی دی او بيا د لاندې روښاني شاعرانو يادونه شوې ده:

ارزاني، علي محمد مخلص، واصل روښانی، ميرزا خان انصاري، دولت لوانی، خواجه محمد، د علي محمد مخلص د پلار (ابابکر)... او نورو ذکر راغلی دی.

✸✸✸

وږمه

د 1356هـ ش کال د لومړۍ ګڼې په 29 مخ کې يو مضمون خپور شوی دی چې سرليك يې دی (د خير البيان مقدمې او لغات نامې ته يوه کتنه). د مضمون ليکونکی صديق الله رښتين دی.

په دې مضمون کې د کابل چاپ خير البيان چې د مکروفلم له مخې عکاسي شوی دی، په سريزه کې يې د پوهاند حبيبي صاحب، ښاغلي بېنوا او پوهاند رشاد مقالې خپرې شوي دي.

ښاغلی پوهاند رښتين د کابل د عکسي خير البيان پر متن او په تېره د هغه پر حاشيه يې تنقيد کړی دی.

ښاغلی حبيبي د مقدمې په 32 مخ کې رساله غوثيه د پير روښان اثر بولي، (خو رښتين صاحب وايې): "خو زما په فکر دغه کتاب د شيخ نعمت د زوی همدان تاليف دی او د روښان آثارو تلخيص شوی دی. په دغه مقاله کې (قال مسکين) له عبارت څخه داسې ښکاري، چې د کتاب مؤلف بل څوك دی چې دده د خولې روايت کوي. دغه راز د رساله غوثيه د نامه نه هم دغه خبره جوتېږي، ولې چې يو مريد د خپل پير او غوث د وينا په باب څه ليکي، نو هغه ته يې نسبت کول مناسب ښکاري، خو خپل اثر ته په خپله رساله غوثيه ويل صحيح نه برېښي."

د مقدمې په 28 مخ کې (رشتين صاحب) وايي چې حالنامه د علي محمد بن ابوبکر قندهاري له خوا تکميل شوې ده. دا خبره صحيح ده، خو دومره يادونه هم پکار وه چې د حالنامې د اصلي نسخې په لومړي مخ کې دا عبارت ليکل شوی دی: (تاليف خليفه علو خان شينواري) ددې خبرې مطلب دا دی، چې خليفه علي محمد مخلص په خټه شينواری و، البته نيکونه يې له کندهاره تېرا ته راغلي وو.

✸✸✸

اولس

دا رساله د بلوچستان له کوټې ښار نه خپرېږي. د 1986م کال د اکتوبر مياشت د 26 کال نهمه ګڼه کې يو مضمون د (پښتو کلاسيکي ادب) تر سرليك لاندې خپور شوی دی چې ليکوال يې محترم استاد ډاکتر اقبال نسيم خټك دی.

ښاغلی ليکوال د پښتو د مکتوبونو په جمله کې د روښاني مکتب ذکر کړی دی او د پښتو په معلومو کتابونو کې يې لومړی نثري کتاب خير البيان ګڼلی دی او د بايزيد روښان مکتب يې د کلاسيك ادب سرخېل ګڼلی او هم دغسې يې له روښاني مکتب سره تعلق لرونکي شاعرانو او اديبانو ذکر هم کړی دی.

اسلامـــــي دائـــرة المعـــــارف

(په انګرېزی ژبه)

The Encyclopedia of Islam
R.Hartmann Houlsma, T.W. Arold**.**Edited by M.t
لـومړی ټـوک لـه A ځـخـه تـر D پـورې د چـاپ کـال 1193م د چـاپ ځـای لنـدن، 686 پـه لـومړي سـتون کـې د Bayazid Ansari, Pir Roshan **سرليک لاندې د بايزيد روښان يادونه راغلي ده:**

✸✸✸

اسلامي دائرة المعارف

(په جرمني ژبه)

ENZYKLOIPEDIE DES ISLAM BANDI
د لـومړي ټـوک لـه 714 مـخ ځـخـه تـر 715 مـخ پـورې د Bayazid Ansari Per Roshan **تـر نامـه لانـدې د بايزيد روښان يادونه راغلي ده او په 1913م کال په لندن کي چاپ شوی دی.**

✸✸✸

پـښـــــتـو

د افغانستان د علومو اکاډمي د پښتو څېړنو د بين المللي مرکز درې مياشتنی خپرونه ده.
د 1360هـ ش کـال د پسـرلي د مياشـتو پـه ګڼـه کـې پـه روسـي ژبـه يـو مضـمون خپـور شـوی دی، چـې سـرليک يـې (خير البيان دی). په دې مضمون کې په خير البيان او روښاني آثارو باندې رڼا اچول شوې ده.

✸✸✸

د افـغـانـسـتـــان تـــاريـخ

(پـه روسي ژبـه)

مؤلـف يـې روسـی ليکـوال رومـودين او پـه 1965م کـال پـه مسـکو کـې چـاپ او خپـور شـوی دی. ددې کتـاب د دويـم ټـوک لـه 33 مـخ نـه تـر 48 مـخ پـورې د بايزيـد انصـاري او روښـاني نهضـت تـر سـرليک لانـدې د بايزيـد روښـان يادونـه شوې ده.

✸✸✸

د پـښـتـو قـلـمـي نـسـخـو کـتـلاك

(پـه انـګـرېـزي ژبـه)

ددې کتاب په لومړي او 59، 61، او 64 مخونو کې د بايزيد روښان يادونه شوې ده.
Catalogue of Pashto Manuscriopts in the Libraries of the British Isles.
دا کتـاب پـه 1945م کـال د James Fullar Blumhardt **لـه خـوا ترتيب او د بـرټش ميـوزيم لـه خـوا پـه لنـدن کې چاپ شوی دی.**

✸✸✸

قـامـوس الاعـلام

(پـه ترکـي ژبه)

د شمس الدين سامي تاليف دی چې په **1306**هـ ش کال د استانبول د مهران په مطبعه کې چاپ شوی دی. ددې کتاب د دويم ټوک په ۱۲۳۵ مخ کې د بايزيد روښان يادونه داسې راغلې ده:
" د اکبر شاه په زمانه کې په افغانستان کې زېږېدلی او له نوميالیو صوفيانو څخه و، چې لقب يې "پير روشنی" و او ده يو روشني طريقه ايجاد کړې وه او د افغانستان په غرونو کې يې يو کوچنی حکومت تشکيل کړی و. "

✸✸✸

پــــــا یـــــــــــــــــــــــــښوړ

) ضمیمه (

زما ددې مقالې تر ترتیب او تدوین کولو وروسته ماته ځینې مواد په لاس راغلل چې زما ددغې مقالې موضوع وه، نو ځکه ما ضروري وګڼل چې په پايښوړ کې يې وليکم.

له دغو موادو څخه يو هم د قلندر مومند صاحب)د خير البيان تنقيدى مطالعه(نومي اثر دی.

د خیر البیان تنقیدي مطالعه

دا يو تنقيدي اثر دی چې ليکونکی يې ښاغلی قلندر مومند صاحب دی او خپل والد محترم ته يې منسوب کړی دی. په 1988م کال د پېښور په کوهاټ روډ کې خپور شوی دی. کتاب له مقدمې، اشارو او ضميمو سره ټول 326 مخه دی. د کتاب ليکونکی ليکي چې دا نسخه)خير البيان(نه د کابل عکسي نسخه ده او نه د پېښور چاپي نسخه ده، بلکې دا نسخه له دغو دواړو نسخو نه اخذ شوی يو درېيم قرات دی چې زما د تحقيق مطابق اصل خير البيان دی.

ليکونکی روښاني تحريك او ادب پوره ډول څېړلی دی او خپلي رايي او نظريي يې وړاندې کړي دي. په کتاب کې ډېرې خبرې دي چې بېل بحث غواړي. له هغو څخه يوه دا چې هغه ناروا الزامونه چې د اخوند درويزه صاحب له خوا پر بايزيد روښان باندې تړل شوي دي قلندر صاحب دا کار په مخزن کې د وروستيو خلکو لاسوهنه ګڼلې ده او په دې ډول يې پير بابا او اخوند درويزه تر يوې اندازې سپين کړي دي. د دوی روح دې له قلندر صاحب څخه خوشحاله اوسي.

***

پښتو میاشتنۍ مجله

د پېښور د پښتو اکاډمۍ له خوا خپرېدونکي چې د 1988م کال د اګست د مياشتې ګڼې په 25 مخ کې يې يو مضمون خپور شوی دی چې سرليك يې دی)پير روښان چېرته دی؟(. ليکونکی يې مولوي احمد حسن لسوندي دی.

ليکونکی د پير روښان په پېژندنه کې په وزيرستان کې د روښان له نخشو او نښانو څخه د يوې خانقا يادونه کړې ده. ليکي: "په کانيګرم منځ ښهر کې يو ځای دی، د لويو لويو کاڼو په مربع شکل کې دی. دې متعلق خلك وايي چې دلته پير تاريك ځان ته مکه جوړه کړې وه. د ژمي د يخنۍ په باره کې چا د غسل متعلق تپوس ځينې اوکړو چې غسل څنګه پکار دی؟ پير تاريك جواب کې وايي: په چرخه چرخيده دي يا په ويله پورې کيده دي يا اوړي ته کاته دي. يعنې منګي باندې راتاو شه يا وياله باندې پورېوزه او که دا نشي درنه کيدای نو کله چې د اوړي موسم راسي نو بيا هله لامبل پکار دي."

او بيا د روښان د قبر په اړه ليکي:

" تراوسه د روښان د قبر تعين نه دی شوی خو د دوی ذکر شوو ځايونو پسې چې ما کومې ډيوې بلې کړي دي هغه هم قطعي نه دي ګوندې څوك نور به هم څه تحقيق او تطبيق وکړي."

د ليکونکي مطلب دا دی چې تراوسه چې د بايزيد روښان قبرونه تعين شوي دي، قطعي نه دي، وروسته به د نورو څېړنو او پلټنو په پايله ومونديل شي.

***

یــــــادونــــــه

يوه خبره چې د يادونې وړ ده، هغه دا ده چې په دې کتاب کې د خيرالبيان ذکر دوه ځايه راغلی دی (لومړی مخ او 83 مخ). يو دعکسي نسخې او بل د چاپي. څرنګه چې زما سره دخيرالبيان عکسي نسخه نه وه چې په تفصيل سره پر ږغيدلی وای نو ځکه په کار وه چې ددواړو نسخو معلومات مې يو کړی وای خو د موضوع د اهميت په خاطر مې همداسې پريښوول. بله نيمګرتيا داده چې دا دواړه معلوماته بايد يو په بل پسې راغلی وای خو دلته بيځايه دييښور چاپ خيرالبيان د فارسي او اردو کتابونو په کتار کې راغلی دی.

ددې کتاب بله نيمګړتيا دا ده چې د کابل عکسي خير البيان دلته زما لاس ته رانغی، نو ځکه يې ما په رساله کې پوره پېژندګلو ونه کړای شوه. خو دومره مې ياد دي چې په 1350هـ ش کال د کابل د پښتو ټولنې له خوا د محترمو ليکوالو)پوهاند عبدالحی حبيبي، عبدالروف بېنوا او پوهاند عبدالشکور رشاد(ورباندې ګټورې سريزې ليکلې وې.

پاتې دې نه وي چې د عبدالروف بېنوا مقاله زما سره په خپلو يادښتونو کې وه او په دې مقاله کې مې استفاده ځني کړې ده.

پای